

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт

В. М. Гапеева

**СЕМАНТЫКА ІРЭАЛЬНАСЦІ:
ВОЛЕВЫЯЎЛЕННЕ
Ў БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОВАХ**

Мінск МДЛУ
2019

УДК (811.161.3+811.111)'366
ББК 81.411.3–212.94+81.432.1–212.94
Г19

Рэкамендавана Рэдакцыйным саветам Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта. Пратакол № 04 ад 15.10.2018 г.

Рэцэнзенты: доктар філалагічных навук, прафесар *Т. П. Карпіловіч* (МДЛУ); доктар філалагічных навук, прафесар *Н. Ю. Паўлоўская* (МДЛУ); кандыдат філалагічных навук, дацэнт *Н. С. Шакун* (БДУ)

Гапеева, В. М.

Г19 Семантыка ірэальнасці: волевыяўленне ў беларускай і англійскай мовах / В. М. Гапеева. – Мінск : МДЛУ, 2019. – 200 с.

ISBN 978-985-460-926-3.

Манаграфія прысвечана праблематыцы ірэальнай мадальнасці ў супастаўляльным аспекце, дзе разглядаюцца пытанні функцыянавання катэгорыі волевыяўлення на матэрыяле беларускай і англійскай моў. Аўтар прапануе ўласную канцэпцыю волевыяўлення як субзоны ірэальнасці, вылучаючы тыпалагічныя заканамернасці рэалізацыі валітыўнай мадальнасці ў аналізуемых мовах.

Адрасуецца лінгвістам, перакладчыкам і студэнтам філалагічных спецыяльнасцей.

У афармленні вокладкі выкарыстана карціна Надзі Хадасевіч-Лежэ “Букет кветак з маленькім сабачкам”.

УДК (811.161.3+811.111)'366
ББК 81.411.3–212.94+81.432.1–212.94

ISBN 978-985-460-926-3

© Гапеева В. М., 2019
© УА “Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт”, 2019

ПРАДМОВА

Ці можна даць адказ, наколькі ўніверсальнай з'яўляецца воля, дзе яе месцазнаходжанне, як яна пражываецца і маніфестуецца, як звязана з эмоцыямі і кагніцыяй? Гэтыя пытанні дэманструюць важнасць і маладаследаванасць феномена волі. Праблематыка валітыўнасці прысутнічае ў катэгорыях розных дысцыплін – лінгвістыкі (інтэнцыянальнасць і агентыўнасць), псіхалогіі (суб'ектнасць, матывацыя, дзеянне, свядомасць), сацыялогіі і культуралогіі (супраціў, улада, увасабленне) і інш.

Моўная рэпрэзентацыя волевыяўлення прадстаўляе багаты семантычны пласт, і вывучэнне структурна-зместавых характарыстык, асаблівасцей функцыянавання адзінак мадальнасці волевыяўлення пры антрапалагічнай скіраванасці сучасных семантычных даследаванняў вядзе да пазнання заканамернасцей узаемасувязі мовы і кагніцыі. Праблематыка валітыўнасці ў гуманітарыстыцы ў цэлым і лінгвістыцы ў прыватнасці застаецца спрэчнай, неадназначнай і не ўсімі прымальнай па прычыне немагчымасці правядзення эмпірычных вывучэнняў у яе дачыненні. Воля належыць да моўных адзінак з абстрактным значэннем, таму для яе асэнсавання і вербалізацыі бачыцца неабходным даць грунтоўнае апісанне канцэпту “воля” як аднаго з найважнейшых у моўнай карціне свету.

У семантычную зону волевыяўлення традыцыйна ўключаюцца адзінкі, якія маніфестуюць волю суб'екта, што знаходзіць сваё выражэнне ў розных формах: жаданні, намеры, спадзяванні, загады, мары і г.д., якія, аднак, праяўляюць дыфузны характар пры функцыянаванні. Менавіта таму даследаванне семантычных і кагнітыўна-прагматычных асаблівасцей феномена волі дазволіць вызначыць яе межы, варыянтныя і інварыянтныя прыметы, складнікі, якія мэтазгодна ўключаць у сферу волевыяўлення.

Катэгорыя волевыяўлення часта разглядаецца ў сувязі з тэорыяй маўленчых актаў і мадальнасці. Сярод замежных навукоўцаў гэтым пытаннем актыўна займаліся Дж. Л. Байбі, А. У. Бандарка, В. У. Вінаградаў, Ф. Р. Палмер, М. Перкінс, Р. Факінэці, Н. Ю. Шведава і інш. У беларускім мовазнаўстве праблематыку мадальнасці даследавалі А. Я. Міхневіч, Н. Б. Мячкоўская, Б. Ю. Норман, Н. Ю. Паўлоўская, А. Я. Супрун і інш. Разнастайнасць класіфікацый і абмежаванняў прадугледжвае той факт, што пэўныя семантычныя катэгорыі, якія ўключаюцца аднымі аўтарамі ў сферу мадальнасці, ігнаруюцца іншымі. Гэта характэрна і для катэгорыі волевыяўлення.

Нягледзячы на наяўнасць шэрага прац, назіраецца недахоп работ, якія б мелі несупярэчлівы характар метадыкі аналізу і апісання феномена волі. Гетарагеннасць волевыяўлення патрабуе новага, кансістэнтнага падыходу да распрацоўкі і пабудовы яе тыпалогіі ў беларускай і англійскай мовах, які б грунтаваўся не толькі на аналізе семантыкі спектраў значэнняў зоны валітыўнасці, але і ўлічваў кагнітыўна-прагматычныя асаблівасці функцыянавання адпаведнай катэгорыі ў беларускай і англійскай мовах.

Наша даследаванне грунтуецца на тэарэтычных пастулатах супастаўляльнай лінгвістыкі, асновы якой былі закладзеныя В. фон Гумбальтам, Э. Сэпірам, Дж. Грынбергам, М. С. Трубяцкім, Р. В. Якабсонам, І. А. Бадуэнам дэ Куртэнэ, Л. У. Шчэрбам, Ч. Фрызам, В. Скалічкай, А. І. Смірніцкім, У. Д. Аракіным, У. Р. Гакам і інш. Правядзенне даследавання ў рэчышчы супастаўляльнай лінгвістыкі, адной з вядучых дысцыплін у сучасным мовазнаўстве, невыпадкава: тэарэтычнае значэнне супастаўлення заключаецца ў аналізе структурных асаблівасцей моў параўнання, вызначэнні характарыстык моўных адзінак і іх таксаноміі ў плане выяўлення і плане зместу для ўстанаўлення заканамернасцей працэсаў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі ў светапоглядзе носьбітаў вывучаемых моў і моўных працэсаў увогуле.

Матэрыял для даследавання адбіраўся з нацыянальных карпусоў¹ беларускай (Беларускі N-корпус) і англійскай (The British National Corpus) моў, што тлумачыцца іх асноўнымі якасцямі – рэпрэзентатыўнасцю і збалансаванасцю, менавіта яны забяспечваюць разнастайнасць тэкстаў і той аб’ём матэрыялу, павелічэнне якога не будзе ўздзейнічаць на размеркаванне адзінак і лінгвістычны вынік. У сферы жанравай асаблівасці адабраных кантэкстаў пераважная большасць аддаецца мастацкай літаратуры і публіцыстыцы. У нашым даследаванні была выкарыстана метадалагічная трыангуляцыя – камбінаванне якасных і колькасных метадаў, што забяспечыла больш глыбокае пранікненне ў сутнасць даследуемага феномена [231, р. 15], таксама антрапаметрычныя метады (асацыятыўны эксперымент і лінгвістычнае інтэрв’юіраванне).

Арганізацыя прасторы ірэальнай мадальнасці застаецца да канца нявызначанай. Наяўнасць індыкатыва і імператыва ў мовах свету прызнаецца амаль універсальнай, у той час як іншыя тыпы мадальнасці ірэальнасці, якія стаяць асобна, адназначна не акрэсліваюцца і не ўніверсалізуюцца па прычыне іх розначытання ў мовах свету і ўжывання розных тэрмінаў для іх абазначэння (напрыклад, суб’юнктыў, кан’юнктыў, кандыцыяналіс) [262, р. 326].

Асноўным у выказваннях з волевыяўленчай семантыкай робіцца элемент пераўтварэння, які імпліцытна прысутнічае ў мадальным выказванні апісваемай намі семантычнай макразоны. Для абазначэння семантычнага рэпертуару мадальных значэнняў, якія характарызуюць моўныя сітуацыі, скіраваныя на змену рэчаіснасці шляхам увядзення альтэрнатыўных (паралельных/магчымых) сусветаў, прапануецца аўтарскі тэрмін *рэфармацыйная мадальнасць*. Рэфармацыйную мадальнасць мы падзяляем на тры субзоны: субзона аптатыўнасці, прататыпам якой выступае жаданне, субзона імператыўнасці з загадам у якасці прататыпа і субзона інтэнцыянальнасці, дзе прататыпам з’яўляецца намер. У кожнай субзоне вылучаюцца семантычныя падтыпы з адпаведнымі кагнітыўна-маўленчымі тактыкамі.

¹ Прыклады прыводзяцца з захаваннем правапісу крыніц.

Для тыпалагічных даследаванняў важна ўстанавіць заканамернасці ўжывання адзінак, прысутных у адных мовах і адсутных у іншых, для пабудовы агульнай лінгвістычнай тэорыі і праяснення характару існавання і функцыянавання мовы як чалавечага феномена. Наша даследаванне паклікана запоўніць лакуну ў беларускім мовазнаўстве, а таксама паспрыяць удакладненню і развіццю паняццяў ірэальнай семантыкі, катэгорыі волевыяўлення (рэфармацыйнай мадальнасці), іх вывучэнню ў тыпалагічным аспекце.

Глава 1. АНТАЛАГІЧНАЯ І ЛІНГВІСТЫЧНАЯ СУТНАСЦЬ КАТЭГОРЫІ ВОЛЕВЫЯЎЛЕННЯ ЯК СКЛАДНІКА ЗОНЫ ІРЭАЛЬНАСЦІ

Самая вялікая цяжкасць, з якой сутыкаецца любая дыскусія пра волю, – той прасты факт, што няма іншай такой здольнасці розуму, само існаванне якой настолькі паслядоўна ставілася б пад сумненне і адхілялася б цэлым шэрагам выдатных філосафаў.

Ханна Арэнт

1.1. Антагенез волі ў філасофскіх канцэпцыях

Кожная мова па-свойму фіксуе рэальнасць і ірэальнасць, маніфестуючы моўныя аспекты, непарыўна звязаныя з кагнітыўнымі працэсамі, што дыктуе неабходнасць далейшага вывучэння суаднесенасці мовы і мыслення. Спалучэнне філасофскага і лінгвістычнага пунктаў гледжання пры даследаванні анталагічна важных з’яў набліжае нас да іх лепшага разумення. У семантычную зону волевыяўлення прынята ўключаць адзінкі, якія маніфестуюць волю суб’екта, што можа знаходзіць сваё выражэнне ў розных формах: жаданні, намеры, спадзяванні, загады, мары і г.д. Аднак для дакладнага ўяўлення, што мэтазгодна ўключаць у сферу волевыяўлення, дзе знаходзяцца яе межы, якія прыметы могуць лічыцца варыянтнымі і інварыянтнымі, трэба звярнуцца да аналізу самога феномена волі.

Універсальнасць волі, яе месцазнаходжанне і праявы, яе сувязь з эмоцыямі і кагніцыяй – пытанні, на якія даследчыкі працягваюць шукаць адказы.

Тэма валітыўнасці застаецца спрэчнай, неадназначнай і не ўсімі прымальнай па прычыне немагчымасці правядзення эмпірычных даследаванняў у яе дачыненні. Не ўсе навукоўцы, аднак, пагаджаюцца з гэтым, прыводзячы даныя на карысць магчымасці доследна фіксаваць пэўны “зрух”, які выяўляецца ў эксперыментах перад выкананнем адвольных (наўмысных) рухаў [195, р. 268]. У філасофскім слоўніку воля вылучаецца як радавое і відавое паняцце. У першым выпадку яно атаясамліваецца з імкненнем увагуле, у другім – з’яўляецца хаценнем, свядомым імкненнем да ажыццяўлення пэўнай мэты [103, с. 92].

Сярод маральна-псіхічных якасцей чалавека воля выступае шматпланавым, неадназначным і разам з тым знакавым феноменам, часта праяўляючыся ў працэсе прыняцця індывідам выбару. Воля – гэта “свядомая самарэгуляцыя суб’ектам сваёй дзейнасці і паводзін, якая забяспечвае пераадоленне цяжкасцей пры дасягненні мэты; дадатковыя стымулы, створаныя суб’ектам да знешніх ці ўнутраных дзеянняў, якія не маюць дастатковай матывацыі”

[113, с. 48]. У ідэалістычнай філасофіі воля трактуецца як аўтаномная, незалежная ад знешніх фактараў катэгорыя, у матэрыялістычным кірунку яна мае прычынна-выніковую прыроду, на характар якой уздзеінічаюць асяроддзе і выхаванне. Валявы ўчынак прадугледжвае мэтанакіраванасць, рашучасць, смеласць таго, хто яго выканаў, бо менавіта ў гэтых якасцях і праяўляецца воля.

Важным анталагічным фонам у распрацоўцы лінгвістычнай праблематыкі волевыяўлення выступаюць даныя, атрыманыя ў філасофіі і псіхалогіі. Прадстаўнікі шматлікіх школ і традыцый вышэйназваных навук па-рознаму апісвалі і тлумачылі прыроду волі.

Традыцыйна воля разумеецца як тое, што запаўняе прабел паміж думкай/ідэяй і самім дзеяннем: “Сіла розуму, здатная распараджацца разглядам ці ўстрымацца ад разгляду якой-небудзь ідэі або здатная аддаць перавагу руху якой-небудзь часткай цела яе спакою, і – наадварот, гэта сіла ў кожным асобным выпадку ёсць тое, што мы называем воляй. Сапраўднае прымяненне гэтай сілы, якое складаецца з кіравання якім-небудзь асобным дзеяннем ці ўстрыманнем ад яго, ёсць тое, што мы называем валеннем (*volition*) або хаценнем (*willing*)¹” [67, с. 287].

Згодна з Платонам, калі чалавек не ведае маралі, ён схільны да зла, і тады зло, прымаючы розныя формы (зайздрасць, помста і г.д.), робіцца неабходнасцю для такога чалавека, які дзейнічае ўжо не па сваёй волі, цяпер ён – раб таго зла, што авалодала яго душой [161, р. 35]. Такім чынам, рабіць зло па ўласнай волі не ўяўляецца тыповым для чалавека, адпаведна, воля змяшчаецца філосафам у этычнае поле, дзе займае полюс ацэньвання станоўчай катэгорыі. У “Дыялогах” Платон метафарычна параўноўвае волю з палётам стралы: “Гэтак жа і “воля” нейкім чынам азначае палёт стралы, <...> гэтак жа як і “бязволле”, якое, наадварот, уяўляецца няшчасцем, як калі б хтосьці не дасылаў стрэлаў і не дасягаў сваёй мэты – таго, што ён хацеў, пра што раіўся і да чаго імкнуўся” [80, с. 474]. На думку Арыстоцеля, ёсць людзі, у якіх воля аслаблена, і хоць яны ведаюць, што ёсць дабро, яны яго не робяць ці робяць нешта адваротнае, тое, што ёсць няслушным, і асуджаюць. Варта адзначыць, аднак, што і Платон, і Арыстоць пад воляй разумелі “пэўны від жадання, які мы больш не апазнаём, ці для якога больш няма месца ў нашай канцэптуальнай схеме” [175, р. 21] – форма жадання розуму. Калі розум усведамляе нешта як дабро, ён пачынае яго жадаць.

У Сярэднявеччы і часах ранняга хрысціянства вызначальным становіцца тэалагічны складнік. Філосафы пачынаюць разважаюць пра волю як падарунак Бога ў святле рэлігіі: ці мае чалавек свабоду волі, калі ёсць Бог, які ўсёбачны і загадзя ведае, што здарыцца, ведае, што чалавек абярэ ці будзе

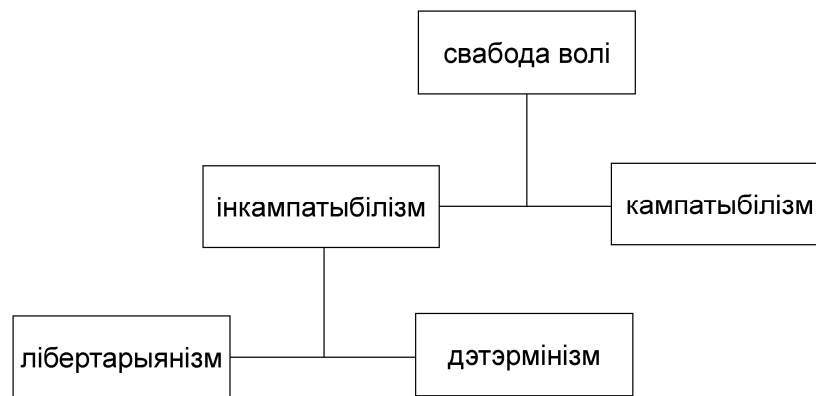
¹ Тут і далей пераклад цытат наш.

рабіць. Аўрэлій Аўгусцін лічыў, што асновай духоўнага жыцця выступае воля, якая мае актыўны характар, а не розум, які вызначаецца як пасіўны. З той прычыны, што сутнасць кожнай рэчы праяўляецца ў яе актыўнасці, воля з’яўляецца першаснай. Чалавек можа выбіраць, жыць яму з дабром ці аддацца граху, Бог даў чалавеку свабоду выбару і волю ажыццявіць гэты выбар. Усёбачанне Бога не выступае перашкодай на шляху свабоды выбару, бо для Аўгусціна яны не супрацьстаяць, а суіснуюць. Фама Аквінскі лічыў волю тым, што рухае да дзеяння, скіроўвае на атрыманне таго, што чалавек прагне.

Першапачаткова воля не была аддзеленая ад жадання, гэта адбылося ў працэсе эвалюцыі адаптацыі. Чалавек нечага жадаў і рабіў ўсё, каб гэта атрымаць. Так працягвалася пэўны час, і звычка жадаць для атрымання жаданага замацавалася ў чалавеку. Паступова звычка дзейнічаць заставалася, нават калі жаданне адсутнічала. Менавіта тады і з’явілася дзеянне як вынік волі. Такім чынам, волю можна назваць “дзіцём” жадання [214, р. 93]. Нейрафізіялогія мозга пацвярджае гэта. Лобныя долі, якія адказваюць за валявыя дзеянні, утрыманне матываў і рацыянальнае мысленне, у ходзе эвалюцыі сфарміраваліся апошнімі.

Праблематыка волі часта абмяркоўваецца ў філасофіі ў сувязі з бліжэйшым паняццем “свабоды волі”, дэбаты датычна якога закранаюць пытанне вытокаў чалавечых паводзін для вызначэння таго, ці з’яўляюцца яны вынікам знешніх абставін або дэтэрмінуюцца выбарам, воляй чалавека і дыктуюцца яго намерамі і жаданнямі. Падыход да разгляду праблемы свабоды волі трактаваўся залежна ад эпохі і навуковай/схаластычнай парадыгмы, якая існавала ў грамадстве на той час. Так, у Новы час увага перайшла з тэалагічных аспектаў да тых, што спарадзіліся навукай і метафізікай Новага часу [260, р. 2]. Дэтэрмінізм стаў галоўным базісам для разгляду свабоды волі. Згодна з філасофскай канцэпцыяй, што прадугледжвала “аб’ектыўную заканамернасць і прычынную залежнасць усіх з’яў прыроды і грамадства” [19, с. 485], не існуе магчымай альтэрнатывы дзеяння суб’екта, якая з’яўляецца неабходнай часткай маральнай адказнасці. Пры такім падыходзе свабода волі – ілюзія: “Нашыя жаданні або абумоўлены папярэднім досведам, і мы не нясём за іх адказнасць, або яны залежаць ад выпадковасцей, і мы таксама за іх не адказваем” [107, с. 3]. Лібертарыянцы – прыхільнікі свабоды волі – адмаўляюць вызначэнне паводзінаў чалавека некім або нечым яшчэ (напрыклад, лёсам, Богам, зоркамі, законамі прыроды і г.д.) апроч за яго самога, бо “магчымасць і існаванне чалавечай свабоды і маральнай адказнасці залежаць ад недэтэрмінісцкай метафізікі” [260, р. 11].

Двума асноўнымі кірункамі вырашэння гэтага пытання выступаюць *кампатыбілізм* і *інкампатыбілізм*, куды ўваходзяць метафізічны *лібертарыянізм* і *дэтэрмінізм*, якія абодва сцвярджаюць, што дэтэрмінізм і воля несумяшчальныя (мал 1.1).



Мал. 1.1. Падыходы да праблемы свабоды волі

Кампатыбілісты (ад англ. *compatibility* ‘сумяшчальнасць’) спалучаюць волю і дэтэрмінізм, лічачы свабоду волі неабходным складнікам маральнай адказнасці. Значнасць іх тэзіса заключаецца ў тым, што калі чалавек не адказвае за свае паводзіны, не кантралюе іх, тады і асуджаць, караць ці ўхваляць яго было б негуманна і нелагічна. Яшчэ А. Аўгусцін фармулюваў падобны тэзіс наступным чынам: “тое, што не зроблена на аснове волі, не было ні грахам, ні праведным учынкам. Таму і пакаранне, і ўзнагарода былі б несправядлівымі, калі б чалавек не валодаў свабоднай воляй” [1, с. 26]. Калі ўсё, што здараецца, мае прычыну, то волі чалавека няма месца. Р. Дэкарт лічыў, аднак, што не ўсё падуладна каўзальнасці, у тым ліку і воля. Праціўнік волі Д. Юм вызначаў яе наступным чынам: “пад воляй я разумею не што іншае, як тое ўнутранае ўражанне, якое мы перажываем і ўсведамляем, калі свядома даём пачатак якому-небудзь новаму руху нашага цела або новай перцэпцыі нашага духу” [123, с. 148]. Разумеючы, аднак, усю складанасць феномена, філосаф разглядаў не столькі саму волю, колькі звязаныя з ёй паняцці свабоды і неабходнасці, падуладнасці розуму ці афектам.

Філосаф І. Кант ставіў волю як адзін з прынцыпаў пабудовы катэгарычнага імператыва. Разважаючы над пытаннем добрай волі, ён адзначаў, што “тая воля безумоўна добрая, якая не можа быць злой, значыцца, тая, максіма якой, калі яе робяць агульным законам, ніколі не можа прэрэчыць сабе. Адпаведна, прынцып: рабі заўсёды згодна з такой максімай, усеагульнасці якой у якасці закона ты ў той жа час можаш жадаць, – таксама ёсць найвышэйшы закон безумоўна добрай волі; гэта адзіная ўмова, пры якой воля ніколі не можа сабе супярэчыць, і такі імператыў ёсць катэгарычны імператыў” [50, с. 262]. Згодна з І. Кантам, калі дапусціць, што воля падуладная каўзальнасці, то яна павінна вызначацца нечым знешнім і таму не можа быць свабоднай, аднак, калі дапусціць, што воля ёсць чымсьці аднаго парадку з розумам і вызначаецца ім, то яна самавызначальная і таму – свабодная [161, р. 262]. Такім чынам, аўтаномная воля ў І. Канта робіцца галоўным атрыбутам практычнага розуму. Калі для Р. Дэкарта свабодная воля прыроджаная, для І. Канта – гэта тое, што выводзіцца з паняцця “належага” (*sollen*).

Дзейнічаць, кіруючыся свабодай волі, значыць мець магчымасць зрабіць іначай. Адным з ключавых пытанняў выступае надзейнасць выбару, інакш кажучы, калі індывід вырашае зрабіць нешта, ці вызначаецца гэты выбар яго воляй, ці ёсць яго рашэнне свабодным і да якой ступені. Так праяўляецца парадокс свабоды, які заключаны ў тым, што, практыкуючы свабоду волі, чалавек часта “пазбаўляе” сябе свабоды дзейнічаць так, як яму хацелася б, абіраючы, да прыкладу, сацыяльна ўхвальнае дзеянне замест найбольш прыемнага (напр., прыйсці на працу замест таго, каб застацца дома). Такі выбар таксама можа быць жаданнем, прадыхаваным іншым жаданнем – адпавядаць чаканням соцыума ці атрымаць заахвочванне.

На сучасным этапе робяцца спробы прымірыць існыя канцэпцыі, узяўшы метафіласофскі падыход як асноўны. “Замест адзінага правільнага погляду іх можа быць шмат залежна ад тых метаўзроўневых пазіцый, якія мы займаем; немагчыма давесці, што нейкая з гэтых пазіцый аб’ектыўна лепшая, бо іх верагоднасць залежала б ад суб’ектыўных фактаў. Такім чынам, немагчыма знайсці слушнае рашэнне праблемы свабоды волі, таму што выбар пазіцыі, з якой мы ацэньваем моц тэорыі аб свабоднай волі, залежыць ад нашых жаданняў, якія немагчыма ацаніць з пункту гледжання ісціннасці” [166, р. 4]. Такім чынам, жаданні не могуць быць ацэнены як ісцінныя, лепшыя ці горшыя – гэта суб’ектывісцкі падыход.

Надзвычайная ўвага да волі вылілася ў асобны ідэалістычны кірунак у філасофіі – *валюнтарызм*, “які абвясчае першаасновай быцця волю і тлумачыць яе як сляпую сілу” [113, с. 44]. Традыцыйнымі валюнтарыстамі воля разумелася як ментальны працэс, што прыводзіў у дзеянне часткі цела згодна з існым намерам. Найбольш вядомы прадстаўнік валюнтарызму – А. Шапенгаўэр. У адрозненне ад І. Канта, ён адстойваў прымат волі над розумам і прыпісваў волі статус “рэчы ў сабе”, якая ляжыць па-за часам, прасторай і прычыннасцю, аднак шматлікія праявы волі ў форме аб’ектаў, уяўленняў і г.д. падпадаюць пад закон дастатковай асновы [118, с. 247–248]. Такім чынам, нягледзячы на схільнасць да абсалютызацыі волі, заслуга А. Шапенгаўэра заключалася ў тым, што воля адкрыта і абгрунтавана атрымала катэгарыяльны статус.

У фенаменалогіі воля разглядаецца як тое, што мае тры аспекты: пачуццё ўласнасці, прадчуванне/мэтаскіраванасць і неабходнасць прыкладання намаганняў. Першае звязана з тым, што воля мысліцца як нешта ўласнае, што зыходзіць ад самога суб’екта, адсюль характарыстыка *кантроль* [261, р. 34]. Як піша Х. Арэнт, “воля – ментальны орган для будучыні гэтак жа, як і памяць – ментальны орган для мінулага” [5, с. 242]. Гэта фенаменалагічныя аспекты волі, якія нягледзячы на агульначалавечую прыроду атрымліваюць канчатковае афармленне пад уздзеяннем пэўнага культуралагічнага кантэксту, інтэнсіфікуючы адны вектары, выводзячы іх на першы план, і адсоўваючы

іншыя – на задні. Большасць вызначэнняў валення ўключае такія элементы, як увага, намаганне, усвядомленасць, наўмыснасць і пачуццё адказнасці, што кажа пра валенне як пра свядомы працэс.

У сваёй працы “Жыццё розуму” Х. Арэнт супрацьпастаўляе валенне мысленню, бачачы ў ім іншую ментальную здольнасць, якая цесна павязана з пачуццёвым светам і аперыруе модусам жадання. Другім адрозненнем паміж мысленнем і валеннем Х. Арэнт называе тэмпаральнасць: мысленне скіравана ў мінулае, яго сфера – успаміны, валенне глядзіць у будучыню і канцэнтруецца на прадбачанні. “Яны абодва прадстаўляюць розуму тое, што ў рэчаіснасці адсутнічае. Але пры гэтым мысленне ўцягвае ў сваё працягнутае цяперашняе тое, што або ёсць, або прынамсі было, тады як воля скіравана ў будучыню, вылучаецца ў сферу, дзе такой вызначанасці няма” [5, с. 263]. Гэта сфера невядомага правакуе пэўную псіхічную рэакцыю, што ўвасабляецца ў двух асноўных модусах – страху і надзеі, якія звязаныя на глыбінным узроўні, што і дазваляе ім перацякаць адно ў адно: “Усялякая надзея хавае ў сабе страх, а ўсялякі страх перасільвае сябе, звяртаючыся да адпаведнай надзеі” [5, с. 263]. Валявы акт скіраваны да мэты, дзе “чагосьці хацець” пераўтвараецца ў “нешта зрабіць”. Найвышэйшая асалода для волі “я хачу і я магу” [5, с. 265].

1.2. Псіхалагічныя падыходы да феномена волі

З часоў Платона і Арыстоцеля трыяду псіхалагічных здольнасцей чалавека складалі розум, пачуцці і воля, што ў псіхалогіі адпавядае тэрмінам *кагнітыўныя працэсы, эмоцыі, матывацыя*. У гісторыі разгляду волі гэтай навукай можна вылучыць два асноўныя кірункі: гетэрагенетычны і аўтагенетычны. Першы не аспрэчвае наяўнасці феномена волі, аднак зводзіць яе да іншых з’яў і працэсаў (эмоцый, адчуванняў ці інтэлектуальных працэсаў). Другі аб’ядноўвае тэорыі, якія разглядаюць волю як самастойную адзінку, што не зводзіцца да іншых псіхічных працэсаў [108, с. 60].

Як навуковы тэрмін псіхалогіі *воля (will)* у першым значэнні – гэта ўнутраная, асабовая здольнасць свабодна вызначаць выбар ці дзеянне, якая канцэптуалізуецца як функцыя свядомасці, калі прымаецца рашэнне ўдзельнічаць у пэўных паводзінах ці не. У другім значэнні воля разглядаецца як “цэласнасць асобы” [259, с. 855]. Амерыканскі псіхолаг У. Джэймс прысвяціў феномену волі асобную главу ў сваёй кнізе “Псіхалогія” [36]. Ён прылічаў сябе да валонтарыстаў і разумеў волю як самастойную сілу душы, якая валодае магчымасцю прымаць рашэнні наконт дзеянняў. Разам з жаданнямі і хацэннямі У. Джэймс адносіў волю (валенне) да станаў свядомасці (state of mind) і вызначаў яе як спалучэнне ўвагі (скіраванай свядомасці) і намагання (пераадоленне ляготы, няўважлівай свядомасці). Таксама воля абазначае

працэс, калі свядомасць робіць выбар і прытрымліваецца гэтага выбару настолькі доўга, каб выбраная мэта ажыццявілася. “Валенне ёсць чыста псіхічная з’ява, якая заўсёды відавочная там, дзе ёсць устойлівы стан свядомасці ў выглядзе маторнай ідэі” [36, с. 346]. Воля ў такім разуменні – тое, што з простага хацання (wish) пераўтварае жаданне (desire) у нешта рэальнае.

У кантэксце ўзаемадзеяння асобы і сітуацыі знаходзіцца матывацыя, якая ў псіхалогіі вызначаецца як “абагульняючае азначэнне шматлікіх працэсаў і з’яў, сутнасць якіх зводзіцца да таго, што жывая істота выбірае свае паводзіны, зыходзячы з іх чаканых наступстваў і кіруе імі, улічваючы напрамак і затраты энергіі” [108, с. 40]. Матывацыя садзейнічае ўтварэнню матывацыйных тэндэнцый, якія, аднак, самі не могуць спарадзіць дзеяння, дзеля гэтага неабходна ўтварэнне *намеру*, які далей у выніку валявых працэсаў прывядзе да ініцыявання дзеяння і яго ажыццяўлення [108, с. 50]. Р. Мэй характарызуе волю як “здольнасць арганізаваць сваю асобу для ажыццяўлення руху ў пэўным кірунку або да пэўнай мэты” [71, с. 120] і вылучае пры яе разглядзе важныя складнікі і памежныя катэгорыі: інтэнцыянальнасць, намер, жаданне, адказнасць, клопат.

Савецкія навукоўцы (Л. С. Выгоцкі, А. Р. Лурыя, А. М. Лявонцьеў) разглядалі волю ў межах дзейнаснага падыходу. Так, Л. С. Выгоцкі прылічае волю да вышэйшых псіхічных функцый чалавека, якія з’яўляюцца неад’емнай часткай развіцця. Пры вызначэнні валявога акта адну з вядучых роляў атрымлівае жаданне: “Валявы акт абавязкова мае папярэдняю наяўнасць у нашай свядомасці некаторых жаданняў, хацанняў, імкненняў, звязаных, па-першае, з уяўленнем пра тую канчатковую мэту, да якой мы імкнёмся, а па-другое, з прадстаўленнем тых учынкаў і дзеянняў, якія патрэбныя з нашага боку для ажыццяўлення нашай мэты. Такім чынам, дваістасць ляжыць у самой аснове валявога акта і робіцца асабліва прыкметнай і нагляднай тады, калі ў нашай свядомасці сутыкаюцца некалькі матываў, некалькі процілеглых памкненняў, і з гэтых розных памкненняў і матываў свядомасці даводзіцца рабіць выбар” [24, с. 194–195].

У тэорыі дзеянняў важным аспектам выступае падзел дзеянняў на наўмысныя і ненаўмысныя (у англійскай тэрміналогіі *voluntary* і *involuntary*) і тыя ўмовы, якія аддзяляюць адны ад іншых. Традыцыйна акт волі адыгрывае ролю моста паміж думкай і дзеяннем. У такім разуменні воля – гэта тое, што ініцыюе дзеянні. Можна рашыцца ці мець намер выканаць дзеянне, аднак гэтыя рашэнні і намеры застаюцца ў форме ідэі, пакуль не адбываецца адпаведнае дзеянне цэлам. Не ўсе чалавечыя інтэнцыі знаходзяць фізічную рэалізацыю.

Разам з тым пэўныя дзеянні набываюць характар аўтаматычных, выкананне якіх не патрабуе ад індывіда падключэння ментальных/валявых і іншых намаганняў. Менавіта з такімі дзеяннямі можа адбыцца збой, які праяўляецца ў так званых “памылковых” дзеяннях (Fehlleistungen). Упершыню

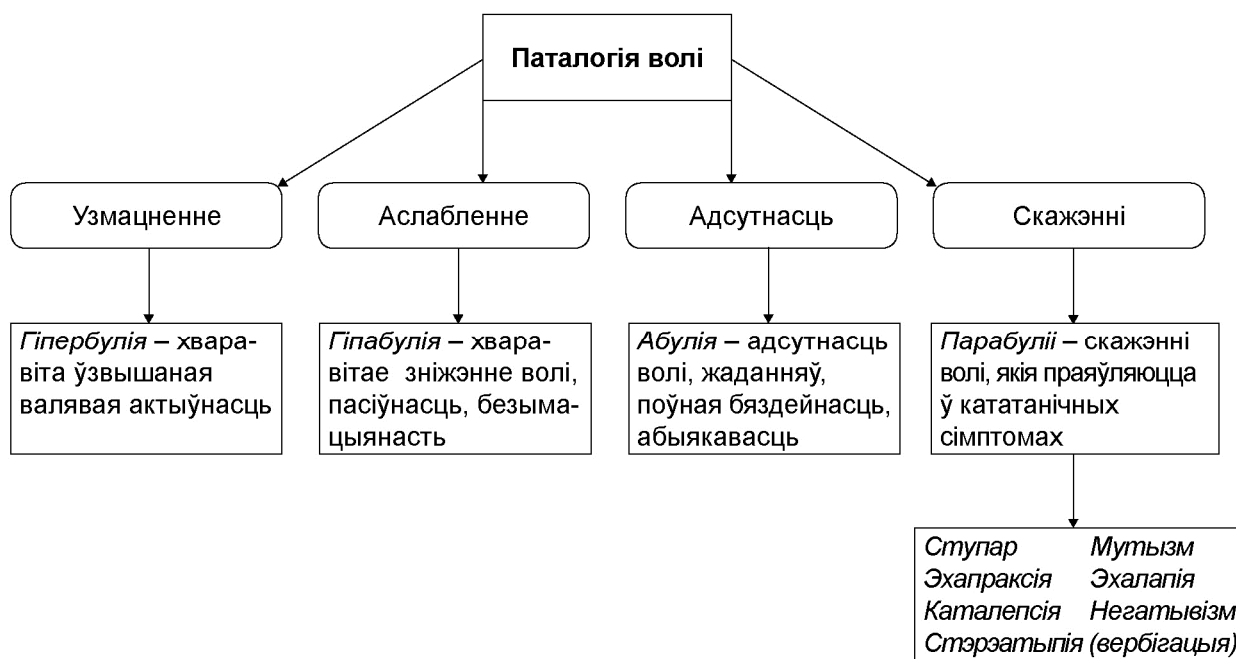
апісаныя 3. Фрэйдам, яны носяць розны характар і праяўляюцца ў форме 1) *абмоўкі* (Versprechen); *аніскі*; *ачыткі* (Verlesen); *памылкі слыху* (Verhören); 2) *часовага забывання* (Vergessen), напрыклад, імя або намеру; 3) *хавання* (Verlegen) і *губляння* (Verlieren) [104, с. 36–42]. Першая група звязана з маўленнем/мовай, другая – з памяццю, трэцяя – з фізічнымі дзеяннямі. Згодна з 3. Фрэйдам, такія дзеянні – не выпадковыя, а вынік падсвядомых жаданняў [259, р. 549]. Такого кшталту феномены атрымалі назву *парапраксіс*. Яны вельмі істотныя для разумення волі, бо ілюструюць зазор, што існуе паміж намерам і выкананнем дзеяння, які і запаўняецца воляй.

Вылучым этапы фарміравання праблематыкі волі ў псіхалагічным асвятленні: 1) воля – механізм ажыццяўлення дзеянняў, выкліканых жаданнямі, ці наадварот, якія ўтварыліся насуперак жаданню; 2) воля – абсалют (у аснове чаго пакладзены ідэі філасофіі валюнтарызму); 3) воля – элемент у барацьбе матываў падчас выбару; 4) воля – механізм пераадолення цяжкасцей. Асноўнымі праблемнымі пунктамі выступаюць, па-першае, атаясамленне волі і матывацыі, дзе воля робіцца сінанімічнай жаданню, па-другое, атаясамленне паняццяў волі і сілы волі, калі воля ўспрымаецца як тое, што дапамагае пераадоляць перашкоды [46, с. 46].

У структуры валявога акта (дзеяння) вылучаюцца чатыры фазы: 1) узнікненне пабуджэння і пастаноўка мэты; 2) абмеркаванне і барацьба матываў; 3) прыняцце рашэння; 4) выкананне рашэння. Ажыццяўленне валявога акта заўсёды спалучана з адчуваннем нервова-псіхічнага напружання. Да функцый волі можна аднесці наступныя: 1) пабуджальная, 2) падаўляльная, 3) селектыўная (ажыццяўляе выбар матываў пры канфлікце), 4) стабілізавальная (падтрымлівае ўзровень выканання дзеянняў пры перашкодах).

Валявая рэгуляцыя дзейнасці чалавека лічыцца ў псіхалогіі вышэйшым узроўнем свядомай рэгуляцыі, таму парушэнні ў праяўленні волі часта выступаюць сімптомам розных псіхічных захворванняў і арганічных пашкоджанняў галаўнога мозга. Напрыклад, ў хворых на шызафрэнію назіраецца зніжэнне актыўнасці, ініцыятывы, адмова ад пераадолення жыццёвых цяжкасцей, поўная пасіўнасць і бяздзейнасць. Такія хворыя фармальна разумеюць, што да іх прад'яўляюцца сацыяльныя патрабаванні, аднак не могуць мабілізаваць, заахвоціць сябе да рэалізацыі неабходнай дзейнасці. У псіхопатычных асоб парушэнні валявой рэгуляцыі дзейнасці праяўляюцца ў імпульсіўных, нястрымных, афектыўных паводзінах. Яны не адрозніваюць рознаўзроўневыя (рэальныя і ідэальныя) мэты, кепска плануюць і прагназуюць свае дзеянні [43, с. 117].

Як і любы іншы псіхічны феномен, воля можа быць апісана ў тэрмінах нормы і паталогіі. Асноўныя чатыры тыпы паталогіі волі вылучаны на аснове сілы праяўлення волі. Кататанічныя станы маюць у сваёй аснове парушэнні псіхічнага, рухальнага і маўленчага характару [46, с. 236; 12, с. 72–73] (мал. 1.2).



Мал. 1.2. Віды паталогіі волі

Яшчэ адным праблемным праяўленнем волі выступае феномен *акрасіі*, які азначае яе слабасць, нястрыманасць, адсутнасць самакантролю. Гэта рыса характару чалавека, адлюстраваная ў наўмысных паводзінах, што супярэчаць тым каштоўнасцям, мэтам і прынцыпам, якіх чалавек прытрымліваецца па сталых развагах [259, с. 31], напрыклад, калі паддаецца больш спакуслівым жаданням на дадзены момант (з’есці кавалак пірага замест таго, каб прытрымлівацца дыеты). Аднак Дж. Сёрль разглядае акрасію як выбар не дзейнічаць, а не як адсутнасць дзейнасці як такой, “я думаю, што Х лепш за Y, але тым не менш выконваю Y замест X” [242, р. 225].

Вывучэнне паталогіі волі неабходна для ўстанаўлення сувязі паміж думкай і дзеяннем, што важна для разумення інтэнцыянальных паводзін чалавека [259, р. 31]. У савецкай навуцы стан бязволля (акрасіі) атрымаў пэўную ідэалагізацыю, што не магло не адлюстравана ў працах псіхолагаў таго часу. Слабавольнасць лічылася адмоўнай якасцю характару і не ўпрыгожвала чалавека. Такая пазіцыя транслявалася ў літаратуры і СМІ: *Слабавольны Антон Крамарэвіч уныў душой; Вельмі рухавы і вясёлы хлопец, выдатна іграў на гітары, спяваў. З мяккім і добрым характарам, слабавольны. Яго былі абралі на прапанове Рамана старастам групы, а неўзабаве выбралі другога, бо Віктар нават не мог загадаць дзяжурнаму выцерці дошку; І вінаваты ён ужо тым, што такі бесхрыбетны, бязвольны, беспрынцыпны – згадзіўся ўзначаліць акцыю; І паняцце “замкнёнае кола” – прыдумалі слабавольныя і лянiвыя людзі. Жаданне і сіла волі, на ішчасце, не наследуюцца генетычна.*

Валявыя якасці прылічаюцца ў этыцы да маральных, што спараджае адразу некалькі заўваг, бо, па-першае, існуюць валявыя праяўленні, не звязаныя з маральнасцю, па-другое, праяўленне волі не заўсёды можа быць выклікана маральным/этычным матывам: чалавек можа выконваць нейкі абавязак не па прычыне дабрадзейнасці, а па прычыне страху ці ляюты нешта

мяняць. Свабода волі разглядаецца як маральнае дабро, больш за тое, сама праблема свабоды волі адносіцца хутчэй да этыкі, чым да метафізікі [166, р. 142]. Рэалісты надаюць вялікае значэнне таму, што чалавек валодае свабодай волі і разглядаюць яе адсутнасць як “антыкаштоўнаць” (disvalue) [166, р. 160], лічачы, што свабода волі патрэбна для таго, каб любіць і быць любімым, быць творчым, мець годнасць і г.д. Такі падыход ставіць усе маральныя якасці ў залежнасць ад наяўнасці свабоды волі, і, уявіўшы, што дэтэрмінізм мае рацыю і свабоды волі не існуе, мы тым самым ставім пад пытанне наяўнасць маральных якасцей чалавека.

Кажучы пра суаднесенасць волі і эмоцый, адзначым, што яны выступаюць кампанентамі рэгуляцыі паводзінаў, камунікацыі і дзейнасці чалавека. Іх антаганізм праяўляецца ў тым, што індывід можа скарыстацца воляй, каб сцішыць пэўныя эмоцыі, і, наадварот, эмоцыі могуць узяць верх над воляй.

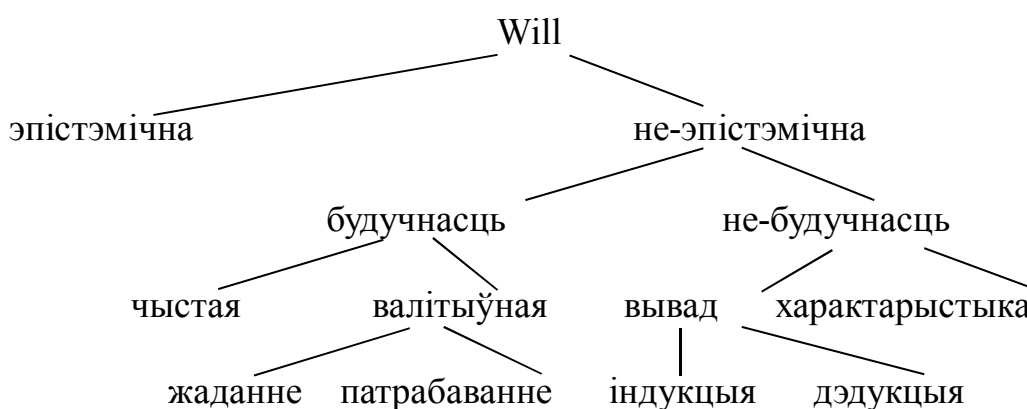
1.3. Воля ў канцэптасферы носьбітаў беларускай і англійскай моў

У беларускай мове *воля* мае наступныя слоўніковыя значэнні: 1) здольнасць ажыццяўляць свае жаданні, пастаўленыя перад сабой мэты; 2) свядомае імкненне да ажыццяўлення чаго-н.; 3) жаданне, патрабаванне; 4) улада, права; 5) свабода ў праяўленні чаго-н.; 6) свабода, незалежнасць; процілегласць няволі; 7) становішча, пры якім жыццё чалавека, жывёл, птушак не абмежавана ўмовамі зняволення; 8) прастор, прыволле [100, с. 116]. Абагульніўшы гэтыя значэнні, можам вылучыць асноўныя: воля = жаданне; воля = свабода; воля = улада; воля = імкненне. У сучаснай беларускай мове адсутнічае адпаведны, аднакарэнны лексеме *воля*, дзеяслоў, хаця ў этымалагічным слоўніку беларускай мовы фіксуецца адзінка *воліць* са значэннем ‘упрошваць, пераконваць’ [121, с. 191]. Сінонімамі *волі* выступаюць: *свабода*, *незалежнасць*, *самастойнасць*, *мэтанакіраванасць*, *жаданне*, *сіла духа* [115, с. 99]. У слоўніку лінгвістычных тэрмінаў фіксуюцца варыянты *валітыў* і *валюнтатыў* – мадальнае выражэнне волі, намеру [95, с. 41].

У англійскай мове для абазначэння волі ўжываюцца два словы: *volition* і *will*. У перакладных слоўніках англійскае *volition* трактуецца як “хаценне, жаданне, воля, сіла волі” [78, с. 950] і як “воля, валявы ўчынак, жаданне” [98, с. 727]. *Will* перакладаецца як “воля, сіла волі”, *lack of will* – “бязволле”. Іншыя значэнні гэтага слова – “2) жаданне, намер; 3) завяшчанне” [98, с. 749].

Адзінка *will* можа адносіцца як да класа назоўнікаў, так і да класа дзеясловаў. У першым выпадку слоўнікі вылучаюць значэнні, асноўнымі з якіх выступаюць: 1) the faculty of conscious and deliberate choice of action; volition, 2) the act or an instance of asserting a choice, 3) the declaration of a person’s wishes regarding the disposal of his or her property after death, 4) anything decided upon or chosen, esp. by a person in authority; desire; wish, 5) determined intention,

6) disposition or attitude towards others [151, p. 1744]. У другім выпадку *will* можа быць дапаможным і мадальным дзеясловам. У якасці дапаможнага дзеяслова *will* выкарыстоўваецца для пабудовы канструкцый будучага часу, але часта значэнне будучыні і значэнне мадальных адценняў перакрываюцца. Можна вылучыць наступныя значэнні, апроч значэння будучыні, якія перадае *will*: 1) хацэнне, намер (*I will go away and get help for him from his tribe*); 2) ветлівы запыт і просьба (*Will you give me a hand?*); 3) ва ўмоўных дадanych частках сказа пасля саюза *if*, значэнне жадання (*You may laugh if you will*); 4) тое, што непазбежна здарыцца (*Accidents will happen*); 5) выказванне прымусу, як у загадах (*You will report your findings to me tomorrow*); 6) выказванне здольнасцей ці магчымасцей (*This rope will support a load*); 7) верагоднасць ці чаканасць з боку моўцы (*That will be Jim telephoning*) (мал. 1.3) [183, с. 50].



Мал. 1.3. Ужыванне дзеяслова *will*

Лексема *volition* мае наступныя дэфініцыі ў слоўніку: 1) the act of exercising the will; 2) the faculty or capability of conscious choice, decision, and intention; the will; 3) the resulting choice or resolution; 4) (philosophy) an act of will as distinguished from the physical movement it intends to bring about [151, p. 1707].

Вызначаючы розніцу паміж *volition* і *will*, варта адзначыць, што гэтыя тэрміны не часта выкарыстоўваюцца як сінонімы, але перадаюць падобныя ідэі. *Volition* – гэта пасіўны спосаб апісання жадання або магчымасці нешта жадаць. *Will*, у сваю чаргу, з’яўляецца актыўным тэрмінам, уласцівым тым аб’ектам ці суб’ектам, якія маюць уладу выконваць валявы акт, тым самым ажыццяўляць свае жаданні.

Такім чынам, воля ў беларускай мове семантычна валодае значэннямі жадання, свабоды, імкнення і ўлады. У англійскай мове непасрэдная семантыка волі дыферэнцавана, што праяўляецца ў наяўнасці дзвюх лексем: *volition* і *will*. Апроч дыферэнцыяцыі прасочваецца і несупадзенне значэнняў. Так, англійскае *will* мае значэнне ‘тастамент’, якое не фіксуецца ў акадэмічных слоўніках, аднак ёсць у маўленні (*У кнізе змешчана сто шаснаццаць дакументаў апошняй волі жыхароў Вялікага Княства Літоўскага*). У бела-

рускай мове, аднак, прысутнічае сема ‘свабода, неабмежаванасць’, якой няма ў англійскіх лексемах.

Воля належыць да моўных адзінак з абстрактным значэннем, таму яе асэнсаванне і вербалізацыя ўяўляюць пэўныя цяжкасці. Адзін з моўна-кагнітыўных працэсаў, якія дапамагаюць чалавеку аперыраваць абстрактнымі паняццямі, – *метафарызацыя*. З пункту гледжання кагнітыўнай семантыкі яна выступае неабходным складнікам функцыянавання абстрактных паняццяў, “фактычна ўсе нашы абстрактныя канцэпты маралі аформлены як метафары” [207, р. 290].

Сярод даследчыкаў, якія займаюцца пабудовай, напрыклад, рускай наіўнай карціны свету, няма адзінства датычна паняцця волі. Так, воля параўноўваецца з унутраным органам, нябачнай рэччу [102, с. 47] або разглядаецца як сіла, што ажыццяўляе жаданні індывіда [3, с. 352]. У беларускай мове асобныя даследаванні волі не праводзіліся (за выключэннем працы Н. Ю. Паўлоўскай, дзе воля была прадстаўлена сярод прэдыкатаў волевыяўлення і мадальных аператараў), таму для вызначэння асаблівасцей функцыянавання і пабудовы ментальнага лексікону бачыцца неабходным даць грунтоўнае апісанне канцэпту “воля” як аднаго з найважнейшых у наіўнай моўнай карціне свету.

Аналіз матэрыялу для разгляду наіўнай карціны свету мае два напрамкі: 1) даследуюцца асобныя канцэпты, характэрныя для дадзенай мовы; 2) вядзецца пошук і рэканструкцыя цэльнага “данавуковага” погляду на свет [3, с. 350]. Так, аналізуючы пэўныя канцэпты і іх характарыстыкі, можна вылучыць і апісаць асновы наіўнай моўнай этыкі, псіхалогіі, фізікі і г.д. На наш погляд, паняцце волі ўваходзіць у сістэму наіўнай этыкі і эмоцый, якія функцыянуюць як складнікі адной вялікай сістэмы – чалавека.

Для адбору матэрыялу з нацыянальных карпусоў беларускай (Беларускі N-корпус [14]) і англійскай (The British National Corpus, BNC [254]) моў на базе ≈600 кантэкстаў кожнай мовы былі вылучаны выказванні з адзінкамі *воля* і *will*, якія адпавядалі зададзеным параметрам, г.зн., што кантэксты, дзе *воля* фігуравала ў значэнні ‘свабода/прастора’ і *will* як дзеяслоў, не ўключаліся ў даследаванне. Адзінкі (135 кантэкстаў беларускай мовы і 127 – англійскай) былі прааналізаваны з пункту гледжання сінтаксічнай спалучальнасці, а таксама ў лексіка-семантычным аспекце. Зварот да моўных карпусоў тлумачыцца іх асноўнымі якасцямі – рэпрэзентатыўнасцю і збалансаванасцю, менавіта яны забяспечваюць разнастайнасць тэкстаў і той аб’ём матэрыялу, павелічэнне якога ўжо ніяк не будзе ўздзейнічаць на размеркаванне адзінак і лінгвістычны вынік [58, с. 12–14]. Што датычыцца жанравай асаблівасці адабраных кантэкстаў, то пераважная большасць з іх належыць мастацкай літаратуры і публіцыстыцы.

На першым этапе была прааналізавана сінтаксічная спалучальнасць лексем *воля*¹.

У спалучальнасці з дзеясловамі былі выяўленыя групы, дзе *воля* функцыянуе як суб'ект і аб'ект (табл. 1.1).

Табліца 1.1

Воля ў спалучэнні з дзеясловамі ў беларускай мове

Воля = суб'ект выказвання	Воля = аб'ект выказвання
NbV – <i>гартуецца, кіруе, падштурхоўвае</i> Nb Part (кароткая форма) – <i>паралізавана, запалохана</i>	VN2 – <i>аслухацца</i> VN3 – <i>падпарадкоўвацца, супярэчыць</i> VN4 – <i>выконваць, зламаць</i> VN5 – <i>кіравацца</i> VN6 – <i>сведчыць</i>

Прыклады: *Чужая воля на грахі кірвала; Не маеш права так тава-рыць, бо мы толькі выконвалі бацькаву волю; Брачыслаў, Князь Полацкі, быў з гэтага незадаволены, але ўголас супярэчыць волі Гаспадара не адважваўся.*

У спалучэннях з назоўнікамі былі вылучаны групы, дзе *воля* выступае галоўным членам словазлучэння і залежным (табл. 1.2).

Табліца 1.2

Воля ў спалучэнні з назоўнікамі ў беларускай мове

Воля = азначэнне ці дапаўненне	Воля = галоўнае слова, іншы назоўнік = азначэнне
N1Nb2 – <i>памкненне волі, напружанне волі, сіла волі</i> і г.д.	NbN2 – <i>воля чалавека, воля абставін</i> і г.д.

Прыклады: *З гэтай прорвы патыхала нязломная, бязлітасная воля няшчаснага чалавек; У старажытнасці, у грэкаў, розум заўсёды абмяжоўваў волю, мы ж урэшце дамагліся таго, што ўкаранілі парывы, памкненне волі ў розум, ад чаго той стаў смертаносным.*

Воля спалучаецца з прыметнікамі, прыналежнымі займеннікамі і дзеепрыметнікамі ў наступных мадэлях:

Adj Nb – *чужая, магутная, боская, бацькава* і інш;

Pron Nb – *твая, ваша, мая* і інш;

Part Nb – *выказаная, сагнутая* і інш.

¹ Для запісу сінтаксічных мадэлей выкарыстоўваліся наступныя марфалагічныя сімвалы: N – назоўнік, N1 – лічбы пасля назоўніка адпавядаюць склонам (1 – назоўны, 2 – родны і г. д.), Nb – назоўнік *воля*, Nw – назоўнік *will*, Ng.c. – назоўнік у прыналежным склоне, V – дзеяслоў, Inf – інфінітыў, Adj – прыметнік, Pron – займеннік, Prep – прыназоўнік, Part – дзеепрыметнік.

У спалучэнні з прыназоўнікамі зафіксаваны наступныя мадэлі.

PrepNв

1) *па* ~, *паводле* ~; ужыванне з прыназоўнікам *па* перадае семантыку аб'ектных адносін, дакладней, значэнне “ў адпаведнасці з чым-н., згодна з чым-н. паводле якіх-н. прымет” [120, с. 87]. *Частка з іх спыніла сваю літаратурную дзейнасць па волі жыццёвых абставінаў; Эразм быў адзіным братам, які па волі жорсткага лёсу назаўжды пакідаў яго. Тое ж тычыцца і прыназоўніка паводле: Паводле волі тваёй чыніцца ўсё, што ёсць вялікага на зямлі: войны, паразы, перамогі – усё залежыць ад цябе;*

2) *з* ~; прыназоўнік з перадае прычынныя адносіны для абазначэння падставы для якога-н. дзеяння або стану [120, с. 26]. *Коласава трагедыя адрынутага роднымі Сымона з волі Пінігіна ператварылася ў музычную містэрыю; Адзін палітзэк апынуўся ў руры з волі сына начальніка прыскавай лагернай зоны;*

3) *у* ~; прыназоўнік у ўжываецца для ўказання на акалічнасці/умовы, у якіх адбываецца дзеянне [120, с. 146]. *У маёй волі – перарваць успаміны;*

4) *супраць* ~, *насуперак* ~; прыназоўнік *супраць* выражае аб'ектныя адносіны, ужываецца з назвамі асоб, прадметаў, насуперак якім што-н. робіцца, не ў згодзе з якімі што-н. адбываецца [120, с. 129]. *І так будзе з кожным, хто пойдзе супраць ягонай волі, таму што не павінны пусцець збройні, свірны. Прыслоўе насуперак у функцыі прыназоўніка выражае ўступальныя адносіны – ужываецца пры ўказанні на прадмет, асобу і інш., наперакор якім што-н. робіцца, адбываецца [120, с. 74]. “Трэба маліцца”, – намагаючыся патушыць агонь, якім насуперак волі загарэлася кроў, прамовіў Гусоўскі.*

NвPrepN2

~ *да*; прыназоўнік *да* ўжываецца для абазначэння прадметаў, да якіх праяўляюцца якія-н. адносіны, пачуцці і г. д. [120, с. 19]. *Шмат цёмнага, жы-вельнага дагэтуль у душах людскіх, шмат мерцвякоў ходзіць сярод жывых, на жыццё, на самую волю іх да жыцця пасягаючы.*

Сінтаксічная спалучальнасць лексемы *will* у англійскай мове. Матэрыял корпуса англійскай мовы дазволіў вылучыць наступныя структурныя асаблівасці ўжывання лексемы *will*, у якіх яна, спалучаючыся з дзеясловамі, можа выступаць суб'ектам і аб'ектам (табл. 1.3).

Табліца 1.3

Will у спалучэнні з дзеясловамі ў англійскай мове

Will = суб'ект выказвання	Will = аб'ект выказвання
NwV – <i>leaves, redeems</i>	VNw – <i>to concentrate, to see</i>

Прыклады: *They feel the exhilaration of being able to concentrate the will and focus it on an external object; Such a will redeems the past in the future.*

У межах спалучальнасці з назоўнікам, калі *will* выступае як азначэнне ці дапаўненне або як галоўнае слова, маем мадэлі, прадстаўленыя ў табл. 1.4.

Will у спалучэнні з назоўнікамі ў англійскай мове

Will = азначэнне ці дапаўненне	Will = галоўнае слова, іншы назоўнік – азначэнне
N of Nw – <i>an effort of will</i>	Nw of N: <i>the will of the police</i> Nw for N: <i>will for growth</i> Ng.c.Nw: <i>God's will</i>

У спалучэннях з часцінамі мовы (за выключэннем назоўнікаў), якія выступаюць як азначэнне, былі вылучаны наступныя мадэлі:

AdjNw: *blind will*;

PronNw: *his will*;

PartNw: *broken will*;

Nw to Vinf: *will to survive*.

У спалучэннях з прыназоўнікамі былі вылучаны наступныя мадэлі.

NwPrep

1) ~ *to* smth; прыназоўнік *to* перадае значэнне “directed towards, concerning” [188, с. 1589]. *On one level, the **will to** power is a psychological insight: our fundamental drive is for power as realized in independence and dominance*;

2) ~ *for* smth: прыназоўнік *for* перадае значэнне “concerning smth.” [188, p. 593]. *A sea of human emotions is well grounded by an anchor of loving self-awareness, a **will for** self-examination, and a constant self-love*.

PrepNw

1) *against* ~: прыназоўнік *against* азначае “opposing or disagreeing with smth.” [188, p. 27]. *Much **against my will**, I let him go*.

2) *at* ~: прыназоўнік *at* выражае “a situation sb./smth. is in, what sb. is doing or what is happening” [188, p. 79]. *She believes employers should have the right to hire and fire **at will***.

3) *by* ~: прыназоўнік *by* указвае на тое, як “something happens as a result of smth. (followed by a noun without a determiner)” [188, p. 200]. *Some things cannot be given away **by will***;

4) *with* ~: прыназоўнік *with* мае значэнне “in the company or presence of sb./smth.” [188, p. 1728]. *He is just a man **with the will** to survive*.

Распаўсюджанымі спалучэннямі таксама выступаюць: *in spite of will, contrary to will, given the will, it takes the will to do smth*.

Супастаўляючы сінтаксічныя мадэлі беларускай і англійскай моў, адзначым, што *воля* і *will* пры дзеясловах у дзвюх мовах могуць быць як суб’ектам, так і аб’ектам выказвання. У абедзвюх мовах гэтыя адзінкі спалучаюцца з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, прыналежнымі займеннікамі. Ва ўжыванні прыназоўнікаў таксама прасочваецца ізамарфізм, які пацвярджае падабенства ў канцэптуалізацыі волі сярод беларускамоўных і англамоўных носьбітаў. Структурныя асаблівасці ўжывання тлумачацца тыпалогіяй саміх моў, напрыклад, адсутнасцю класа прыналежных прыметнікаў у англійскай мове, дзе на іх месцы выкарыстоўваецца канструкцыя “назоўнік у прыналежным склоне + назоўнік”.

Прааналізаваўшы асаблівасці сінтаксічнай спалучальнасці лексем *воля* і *will*, мы звярнуліся да іх лексічнай спалучальнасці і семантычнага атачэння, каб больш грунтоўна прасачыць характэрныя рысы метафарызацыі ў свядомасці носьбітаў моў.

У спалучэннях з дзеясловамі метафарызацыя паняцця *воля* адбываецца наступным чынам. Такія адзінкі, як *зламаць*, *гартávaць/загартоўваць*, *сагнуць*, *мець*, выбудоўваюць уяўленне пра волю як пра матэрыял, метал, прадмет. Дзеясловы *скаваць* і *абмяжоўваць* указваюць на тое, што воля – гэта нешта свабоднае, бязмежнае, тое, што рухаецца аўтаномна і самастойна. *Замарозіць* у дадатак да значэння адмежавання дадае значэнне таго, што воля мысліцца як нешта жывое ці як тое, што знаходзіцца ў вадкім стане. У табл. 1.5 прадстаўлены дзеясловы і метафарызаваныя вобразы волі, утвораныя пад іх уздзеяннем, у беларускай мове.

У словазлучэннях мадэлі N1Nv2 назоўнік N1 у пераважнай колькасці выпадкаў мае семантыку напружання, сілы (*высілкі волі*, *намаганне волі*, *напружанне волі*, *сіла волі*), што набліжае метафарычнае ўяўленне пра волю да такой унутранай сістэмы, як мускулатура.

Табліца 1.5

Метафарызацыя волі ў беларускай мове
(на базе спалучальнасці лексемы *воля* з дзеясловамі)

Вобраз метафарызацыі волі	Дзеяслоў/прэдыкат
Воля як каштоўны прадмет	<i>адбіраць</i> , <i>пасягаць</i>
Воля як нешта няцэльнае, тое, што знаходзіцца ў розных месцах	<i>збіраць</i>
Воля як тое, што можна перасоўваць і месцазнаходжанне чаго можна мяняць	<i>накіроўваць</i> , <i>кіраваць</i>
Воля валодае сілай, неабходнай для таго, каб узяць пад уладу, паставіць у залежнасць	<i>падпарадкавацца</i> , <i>скарыцца</i>
Воля як тое, што мае свабоду, незалежнасць	<i>скарыць</i>
Воля як заданне, прадпісанне, якое неабходна ажыццявіць	<i>выконваць</i>
Воля як тое, што мае абалонку, якую можна прад’явіць, пабачыць	<i>прадэманстраваць</i> , <i>праявіць</i>
Воля як нешта вербальнае, што можна прагаварыць, воля як моўная адзінка	<i>выказаць</i> , <i>казаць</i>
Воля як тое, што мае пэўную ўладу, кантроль над індывідам	<i>аслухацца</i>
Воля як тое, што даецца зверху, дар	<i>быць надзеленым</i>
Воля як апанент; мець іншыя ад волі ідэі	<i>супярэчыць</i>
Воля як нешта больш важнае і вышэйшае па іерархіі за моўцу	<i>кіраваць</i>
Воля як тое, што больш дынамічнае за моўцу, тое, што дае стымул	<i>надштурхоўваць</i>
Воля як жывая істота, якая можа дыхаць, рухацца і валодае эмоцыямі	<i>прыдушана</i> , <i>паралізавана</i> , <i>запалохана</i>

Воля сустракаецца ў атачэнні такіх паняццяў, як *розум, свядомасць, інтуіцыя, думкі, пачуцці, жаданне, загад, дух*, якія дэманструюць размяшчэнне волі ў зоне паміж розумам і эмоцыямі, што пацвярджае старажытны падзел здольнасцей чалавек на мысленне, адчуванні/пачуцці і волю [261, р. 28]: *Шабовіч не даваў холаду замарозіць свой розум, волю – увесь час нябачна рухаўся і праз гадзіны дзве-тры пераканаў сябе, што чалавек можа вытрымаць і такія выпрабаванні; Праз гэты тыдзень ён, сам таго не ўсведамляючы, збіраў у сабе ўсю сваю злосць, усе свае прыкрасці, чым бы яны ні выклікаліся; стаўпляў іх унутры, каб потым пераліць усё гэта – мо несвядома, мо супроць волі – у варожжае пачуццё да аднаго чалавека.*

Як слушна заўважае Н. Ю. Паўлоўская, “эмацыянальнасць і мадальнасць належаць да адзінай катэгорыі модусу, але розніца паміж сабой спосабам ацэнкі рэчаіснасці. Эмацыянальнасць ёсць пачуццёвая ўспрымальнасць суб’екта, мадальнасць – тое, што мысліцца, што мае інтэлектуальна рацыянальную аснову” [75, с. 43]. Такім чынам, воля – гэта пэўны элемент, які знаходзіцца на памежжы эмацыянальнай і мадальнай сфер.

Панаванне вышэйшых непадуладных сіл над індывідам, пэўны фаталізм прасочваюцца ў спалучэннях лексемы *воля* і *назоўнікаў*, якія выступаюць у якасці азначэнняў у мадэлі NвN2. Гэта такія словы, як *лёс, абставіны, выпадак, жыццё, усявышні, Айцец*, напрыклад: *Трэба было дадацца волі лёсу і спадзявацца на лепшае; Частка з іх спыніла сваю літаратурную дзейнасць на волі жыццёвых абставінаў*. Другая група назоўнікаў прадстаўленая лексэмамі *бацька, кароль, папа, пан*, якія перадаюць значэнне іерархічнасці, калі воля сыходзіць ад асобы, што мае вышэйшы статус: *Яна не скарылася волі бацькоў і збегла ў пустыню; Я чуў, што шановны паэт, выконваючы волю папы, піша паэму пра паляванне на зубра*. Трэцяя група ўключае назоўнікі роўных па статусе асобаў – *народ, чалавек, людзі, суб’ект: Вогненны смерч, які можа абрушыцца на зямлю і спаляліць яе, утрымліваецца адно напружаннем, намаганнем волі чалавецтва, кожнага асобнага чалавека?*. Падзеі ў чалавечым жыцці могуць успрымацца як вынік праяўлення ўласных намаганняў (упартай працы і г.д.), як нечаканая, непрадбачаная з’ява ці як наканаванне. Ва ўсіх выпадках змены адбываюцца з удзелам волі, якая сыходзіць ад розных суб’ектаў. Носьбітам волі можа быць сам чалавек ці знешнія фактары/сілы [29, с. 50]. Канструкцыі, дзе воля сыходзіць ад Бога (*божая воля, воля Айца* і інш.), успрымаюцца як закон, які нельга змяніць ці парушыць. Сказы з такімі словазлучэннямі нясуць адценне фатальнасці: *Не-не, цябе я не вінаваю – на ўсё воля Божая! Свет вялікі, і ўсюды, ва ўсім – воля Божая. Ты адчуеш яе, гэту волю, і скарышся; Гэта воля Айца майго Нябеснага, Марыя. Як магу я не выканаць яе? Яго воля даўно стала маёю воляю, і спакойна я прымаю наканаванае мне.*

Такім чынам, паміж воляй і лёсам можна правесці пэўную паралель або сувязь, якая вызначае стаўленне і светаўспрыманне індывіда. Вылучаны фактычны матэрыял дазволіў выявіць магчымыя варыянты суаднесенасці волі чалавека і лёсу/долі: 1) лёс мысліцца як тое, што чалавек не можа змяніць і на што не можа паўплываць (*На ўсё воля Божая; Каму суджана вісець, той не ўтоніцца*); 2) лёс аспрэчваецца, галоўным бачыцца чалавек,

ён сам стварае свой лёс (*Ніхто табе так не зробіць як ты сам сабе; Як пасце-леи так і выпішся; Куй сам свой лёс*); 3) лёс – гэта набор выпадковасцей, прадбачыць яго немагчыма (*Не так сталася, як гадалася; Ніхто ўперад не знае, што яго ў жыцці чакае; На ласку й няласку долі аддаць*). Такім чынам, воля чалавека і лёс мысляцца як антаганісты, у залежнасці ад светапогляду/сітуацыі індывід разглядае волю як тое, што можа дапамагчы яму супрацьстаяць фатуму, або прымае прадвызначанасць лёсу і нязначнасць уласнай волі.

Атрыбутывы, якія ўжываюцца з лексемай *воля*, таксама ствараюць адпаведную моўную карціну. Прадстаўляецца магчымым разгрупіраваць іх па семантычных зонах, напрыклад, зона інтэнсіўнасці/сілы запоўненая такімі прыметнікамі, як *моцны, магутны*. Адзначым, што моцная воля маркіруецца як станоўчая (*Толькі моцная воля і пачуццё абавязку дапамаглі канцлеру не паддацца адчаю і кволасці*), слабая воля лічыцца заганай і не ўхваляецца грамадствам (*З другога боку, пад уплыў апошніх [нядобрасумленных людзей. – В. Г.] трапляюць, як правіла, людзі са слабай сілай волі, тыя, хто паддаецца ўнушэнню*). Сфера прыналежнасці, якая канкрэтызуе крыніцу волі, таго, ад каго яна сыходзіць, уключае такія прыметнікі, як *бацькавы, уласны, чужы і займеннікі твой, ваш, мой, свой*. Прыметнікі *злая, добрая* набліжаюць волю да аксіялагічнай і эмацыйнай сфер, а таксама надаюць антропнасці, г.зн. персаніфікуюць волю на ўзор чалавека. Гэтыя і іншыя групы прадстаўлены ў табл. 1.6.

Табліца 1.6

Семантычныя зоны, вылучаныя на падставе аналізу атрыбутываў, ужытых з лексемай *воля*

Семантычная зона	Атрыбутывы, што ўваходзяць у зону
інтэнсіўнасць/сіла	<i>моцная, магутная, слабая</i>
прыналежнасць	<i>бацькава, твая, уласная, чужая</i>
памер	<i>неабсяжная, вышэйшая</i>
трываласць	<i>нязломная</i>
сацыяльная сфера	<i>палітычная</i>
аксіялогія/эмацыянальнасць	<i>добрая, злая</i>
ёмістасць	<i>поўная</i>
напрамак	<i>скрыўленая</i>
маўленне	<i>выказаная</i>
улада	<i>свабодная</i>
метал	<i>жалезная</i>
рэлігійнасць	<i>боская, божая</i>

Лексічная спалучальнасць лексемы *will* і яе семантычныя асаблівасці ў англійскай мове. Семантычны аналіз паказвае, што ў свядомасці англамоўных асоб *will* уяўляецца як тое, што можна кантраляваць (*to be under control*), тое, што можа сысці (*to leave*) або стаць паміж кімсьці (*to come between smb*), як тое, што кампенсуе або пакрывае нешта (*to redeem*), тое, што мяняецца (*to vary*) і проста існуе, мае месца быць (*to be, there is*).

Значна большую разнастайнасць у спалучальнасці з дзеясловам атрымлівае лексема *will* у якасці аб'екта выказвання. Група дзеясловаў, якая азначае валоданне воляй, метафарызуе яе ў якасці прадмета, які можна мець (*to have, to possess*), згубіць (*to lose*), атрымаць (*to get*), якога можа не хапаць (*to lack*). Волю можна навязаць (*to impose*), прыняць (*to accept*), развіць (*to develop*), пабачыць (*to see*), шукаць (*to search*), баяцца (*to be scared of*), залежыць ад яе (*to be depended upon*). *Will* бачыцца як аб'ект, які можна прад'яўляць (*to represent, to show*). Дзеясловы (*to bend, to freeze, to subjugate, to subvert*) актуалізуюць дзеянні над воляй, як над нечым жывым, гнуткім/вадкім.

Атрыбутывы, якія спалучаюцца з лексмай *will*, утвараюць пэўныя семантычныя зоны, што прадстаўлены ў табл. 1.7.

Табліца 1.7

Семантычныя зоны, вылучаныя на падставе аналізу атрыбутываў, ужытых з лексмай *will*

Семантычная зона	Атрыбутывы, што ўваходзяць у зону
інтэнсіўнасць/сіла	<i>strong, weak</i>
прыналежнасць	<i>my, his, mother's</i>
зрок	<i>blind, apparent</i>
аксіялогія/эмацыйнасць	<i>good, ill, desperate, whimsical</i>
улада	<i>free</i>
рэальнасць	<i>true</i>
розум/свядомасць	<i>conscious</i>
сацыяльная сфера	<i>political</i>
падзел на чалавека і звяроў	<i>indomitable, human</i>
рэлігійнасць	<i>divine</i>
метал	<i>iron</i>
апазіцыя прыватнасць/калектыўнасць	<i>collective, individual</i>

Атачэннем у моўных кантэкстах лексемы *will* выступаюць словы *mind, wish, energy, ambition*, якія сігналізуюць пра пэўнае месцазнаходжанне волі паміж розумам і жаданнямі/эмоцыямі: *Therefore wish and will are two different names for the same thing, in its undeveloped state and in the process of its development; Free will and energy are vehicles that can move your life forward dramatically; Olympism is a philosophy of life, exalting and combining in a balanced whole the qualities of body, will and mind.*

У англійскай мове носбітамі волі выступаюць розныя суб'екты:

- 1) Бог (*God, Allah*) – *Jesus didn't just talk about the will of God – he lived it;*
- 2) асобы, вышэйшыя па іерархіі або прадстаўнікі ўлады (*the police, the mother, state*) – *The will of the State is expressed not through its citizens but through its governing agents;*

3) роўныя па статусе (*people, neighbors, girl, a person*) – *Neighbourhood Watch and Victim Support Schemes can only succeed if there is the will of neighbours to collaborate with and help the police.*

У адрозненне ад беларускай мовы, дзе шырока прадстаўлена воля абставін (жыцця, лёсу і г.д.), у англійскай мове такая група не вылучаецца. У той жа час носьбіты англійскай мовы актыўна ўжываюць зборныя назоўнікі або назоўнікі, семантыка якіх азначае мноства/групу людзей (*majority, electorate, assembly, dominant class* і інш.) у спалучэнні з лексмай *will*, у беларускай мове гэта група прадстаўлена абмежавана (*людзі, народ*).

Ячшэ адной распаўсюджанай канструкцыяй у англійскай мове з’яўляецца *a will to do smth.* У якасці залежнага элемента назоўнікавага словазлучэння выступае пазітыўна афарбаваная лексіка *to live, to survive, to succeed, to do good, to win* (*The lack of a will to survive is a psychological process that can kill you*) і дзеясловы з семантыкай актыўнасці, фізічнай і ментальнай: *to fight, to act, to think, to decide* (*Burglary makes woman’s will to fight crime stronger*).

Такім чынам, рэканструкцыя вобразу волі па вылучаных з нацыянальных моўных карпусоў дзвюх моў кантэкстаў дазваляе зрабіць наступныя высновы датычна яе канцэптуалізацыі і катэгарызацыі ў светапоглядзе носьбітаў беларускай і англійскай моў.

1. Воля мысліцца па аналогіі з фізічнай сілай, якую чалавек можа ў сабе развіць рознымі практыкаваннямі, яна прадстаўляецца як орган (сістэма) кшталту мускулатуры, які можна натрэніраваць, каб воля са *слабай* ператварылася ў *жалезную*, а чалавек, адпаведна, са *слабавольнага* – у чалавека *з сілай волі*. Слабая воля або яе адсутнасць успрымаецца як недахоп, загана ці нават хвароба. Гэтая рыса рэлевантная для дзвюх моў супастаўлення.

2. Месцазнаходжанне волі перадаецца экспліцытна або імпліцытна – згодна з чым яна месціцца паміж розумам/свядомасцю і жаданнямі/эмоцыямі, што пацвярджаецца семантычным атачэннем, зафіксаваным у беларускай і англійскай мовах.

3. Воля часта актуалізуецца ў дыскурсе аб дзеянні. Яна ўспрымаецца як стымул да дзеяння (фізічнага і ментальнага), таму выступае часткай тэорыі дзеянняў, што актуальна для дзвюх моў.

4. Воля належыць сферы маралі і этыкі, часта робячыся той сілай, якая дазваляе супрацьстаяць негатыўным (з пункту гледжання маралі) з’явам або стрымлівае бязглуздыя жаданні і неапраўданыя жарсці.

5. Воля – гэта дар, каштоўнасць, багацце, пазбаўленне якой вядзе да непажаданых наступстваў. Гэта метафара фіксуецца ў абедзвюх мовах.

6. Воля і індывід (чалавечая самасць) – адно з загадкавых спалучэнняў, у нечым парадаксальнае. З аднаго боку, воля – тое, што дапамагае чалавеку адчуць сваю самасць, дадае суб’ектнасці (*дзеінічаць па ўласнай волі*). Калі індывід робіць нешта свядома, гэта ў большасці выпадкаў супадае з яго ўласным рашэннем, жаданнем, выбарам. З іншага боку, часта ў беларускай і англійскай мовах воля і чалавек выступаюць як антаганісты. Напрыклад, выкананне загаду можа адбывацца насуперак уласным уяўленням, што эксплікуецца ў фразях *зрабіць нешта супраць волі, to do smth against one’s will*.

7. Семантыка дзеяслоўнай лексікі дэманструе наяўнасць уладных іерархічных стасункаў паміж воляй і чалавекам: воля можа выступаць знешняй сілай, якая ўладарыць над чалавекам, або чалавек падпарадкоўвае волю, утаймоўвае, прыручае яе, як дзікую жывёлу.

Ізаморфныя рысы, выяўленыя падчас аналізу, дапаўняюцца рысамі аламорфнымі.

1. Спецыфіка волі ў беларускай мове праяўляецца ў тым, што яе персаніфікацыя ідзе па такіх лініях адушаўлення, як магчымасць дыхаць, рухацца, адчуваць эмоцыі (*быць запалоханай, прыдушанай, паралізаванай*). У англійскай мове персаніфікацыя звязана ў першую чаргу з дзеясловамі руху (*to leave, to come between*).

2. У беларускай мове вылучаецца асобная група абставін (*лёс, жыццё* і інш.), якія ўздзейнічаюць на волю і сведчаць пра большы фаталізм і некантраляванасць у дачыненні да волі ў параўнанні з англійскай мовай.

3. Спецыфічнымі для англійскай мовы выступілі семантычныя зоны атрыбутаваў, якія абазначаюць зрок, рэальнасць, розум/свядомасць, падзел на чалавека і звяроў. У беларускай мове такімі ўнікальнымі зонамі сталі зоны памеру, маўлення, напрамку, трываласці, ёмістасці.

4. Розніца ў вербалізацыі падзелу волі на *ўласную* і *чужую* ў беларускай мове і на *collective* і *individual* – у англійскай сведчыць пра важнасць такіх апазіцый у адпаведных моўных культурах.

Для стварэння ўсебаковага партрэта волі і верыфікацыі супадзенняў і адрозненняў канцэптуалізацыі *voli/will* у моўных карцінах свету, бо “часам адрозненні паміж рознымі моўнымі карцінамі свету ўнутры адной мовы аказваюцца большымі за міжмоўныя адрозненні” [117, с. 15], мы звярнуліся да лінгвакультуралагічнага падыходу, які ўключае разгляд цэнтральнай лексемы волевыяўлення ў фальклорных тэкстах. Лінгвакультуралагічнае даследаванне скіравана на вызначэнне асаблівасцей культуры, традыцый і ўяўленняў пэўнага соцыуму праз аналіз лінгвістычных адзінак, бо мова захоўвае светапогляд народа, яго этычныя і маральныя прынцыпы, да таго ж, вывучэнне “структуры мовы можа даць нам найлепшы спосаб пранікнення ў таямніцы думкі” [191, р. 429]. Найбольш яскрава нацыянальныя рысы праяўляюцца ў тых пластах мовы, якія менш схільныя да зменаў, менавіта таму парэміі, народныя казкі і іншыя формы народнай творчасці (замовы, апавяданні, фраземы) часцей за ўсё выступаюць фактаграфічным матэрыялам для лінгвакультуралагічных штудый. Адначасова прыказкі і прымаўкі кансервуюць канцэптуальныя дамінанты наіўнай моўнай карціны свету.

На матэрыяле англійскіх і беларускіх парэмій быў праведзены аналіз значэнняў паняццяў *воля/will* для ўстанаўлення іх аламорфных і ізаморфных характарыстык. Са слоўнікаў прыказак і прымавак англійскай [128; 212; 247; 257] і беларускай [2; 65; 66; 89; 90; 91] моў былі адабраны адзінкі, якія ўтрымлівалі ў загаловачным элеменце лексемы *воля* і *will* і вытворныя ад іх, і раскласіфікаваны на групы. Згодна са структурнымі асаблівасцямі былі вылучаны наступныя канструкцыі.

А. У беларускай мове

1. Парэміі з формулай “(калі) дасі волю Х, то У”. Пад гэтую формулу падпадаюць прыказкі-парады, якія перасцерагаюць чалавека ад пэўных учынкаў ці паводзін. *Дай душы волю, то сам будзеш у няволі; Дай кішкам волю – праясі ішчасце і долю*. Былі вылучаны наступныя аб’екты, наданне волі якім нясе пэўныя негатыўныя наступствы: а) душа/сэрца (*Дай душы волю, то сам будзеш у няволі*); б) язык (*Языку дай волю – завядзе ў няволю*); в) сон (*Дай сну волю – праспіш ішчасце і долю*); г) кішкі (*Дай кішкам волю – праясі ішчасце і долю*); г) рукі (*Не давай рукам волі, бо воля ўвядзе ў няволю*). Таксама сюды падпадаюць і пэўныя групы людзей: жанчыны і дзеці.

Парэміі з кампанентам волі адлюстроўваюць асноўныя прынцыпы народнай педагогікі ў дачыненні да дзяцей. Маюць такія прыказкі: *Пусці дзяцей на волі, сам будзеш у няволі; Дасі дзецям волю, адбярэш долю; Дзяцей гадаваць – волі не даваць*. У англійскай мове падкрэсліваецца тая ж думка: *Give a child his will and he'll turn ill*.

У парэміях ілюструецца няроўнае становішча жанчыны ў сацыуме. У беларускай мове маюць: *Дай бабе (жонцы) волю – завядзе ў няволю; Бабіна (баб’я) воля – печ ды поле*. Гэтыя прыказкі вызначаюць межы тых сфер, дзе жанчына можа сябе праявіць. У англійскай мове жанчына ацэньваецца як асоба неадчэпная, капрызная і вераломная, тая, што даб’ецца свайго любой цаной: *Women will have their wills*. Усё гэта можа лічыцца праяўленнем моўнага андрацэнтрызму. Выкарыстанне такіх парэмій замацоўвае дамінанты патрыярхатны дыскурс [168, р. 667].

2. Парэміі з формулай “здарыцца Х, тады будзе воля”: *Бацькоў зямля ўзяла – дзецям воля*. Тут бацькі выступаюць як стрымліваючы фактар, тое, што абмяжоўвае свабоду дзяцей. Прыказка *Каровы з поля – і пастуху воля* кажа пра залежнасць работніка ад наяўнасці аб’екта працы. У дзвюх парэміях *воля* выступае ў значэнні ‘свабода, незалежнасць’, што, аднак, імпліцытна ўтрымлівае значэнне ‘магчымасць дзейнічаць згодна з уласнымі жаданнямі/патрэбамі’.

3. Парэміі ў форме сцвярджэння, дзе адсутнічае ўмова дзеяння, напрыклад, *Шырокае поле: ідзі, куды воля; Пасля хлеба і солі тры часы волі*. Вельмі часта *воля* супрацьпастаўляецца *няволі* – свайму аднакаранёваму антоніму, што, аднак, можа лічыцца сапраўднай антаніміяй без градуальнасці прыметы, якая тыповая для іншых аднакаранёвых антонімаў (вядомых яшчэ як “антонімы-эўфемізмы”) кшталту *белы – нябелы – чорны* [60, с. 99]. Менавіта пры супастаўленні антанімічных пар выяўляецца шматзначнасць лексем *воля*, бо ў значэнні ‘свабода’ антонімам будзе выступаць *няволя*, у значэнні ‘праяўленне сваіх жаданняў, памкненняў’ – *бязволле*. Шмат увагі ў парэміях нададзена канцэпту *няволі*, які характарызуецца адназначна адмоўна да такой ступені, што нават смерць выступае больш прывабнай альтэрнатывай: *Лепей жыць на полі, як жыць у няволі; Рак не рыба, кажан не птушка, а няволя не жыццё; Няволя плача і скача*. Пра важнасць і залеж-

насць дабрабыту ад свабоды кажуць такія прыказкі: *Доля там, дзе воля; Свая воля дае долю*. Аднак часам воля цэніцца нават больш за дабрабыт: *Хоць спіна гола, ды свая воля*. Таксама канцэпт няволі актуалізуецца ў прыказках а) пра гасцей: *Госць – нявольнік, што даюць, мусі есць; Госць як нявольнік: ляжыць, хоць і ў пярыну паложыць* (часта ўжываецца з адценнем гумару як ацэнка залішняй гасціннасці); б) пра сваякоў: *Свой свайму паняволі брат* або *Свой свайму паняволі рад*, якія падкрэсліваюць важнасць і перавагу сваяцтва; в) пра жаданне/ахвоту: *Ахвота горш няволі*, дзе падкрэсліваецца часам неразумнасць некаторых чалавечых жаданняў. Прыказка *Чаго не вольна, таго і карціць* – адна з нямногіх, дзе *не вольна* выкарыстана ў значэнні ‘нельга/не дазволена’.

У беларускіх прыказках часта адлюстроўваюцца міжкласавыя стасункі паміж людзьмі: *Пану і сабаку ўсё вольна*. Парэмія *Панская воля – наша доля* ўказвае на прыгнечаны і залежны стан сялян ад паноў, на адсутнасць уласнай волі і падначаленасць панскім загадам. Прыказка *Чытае: да будзе воля твая, а думае: каб мая* ілюструе крывадушнасць чалавека, якая можа сыходзіць і ад знешне прыстойнай набожнай асобы. Той факт, што лёс чалавека залежыць ад вышэйшых сілаў, адлюстравана ў прыказцы *На ўсё воля божая*.

Б. Для англійскай мовы

1. “Smb that *will* do smth₁ must (let smb) do smth₂”. Напрыклад, *He that will thrive, must rise at five* ‘Хто хоча мець поспех, павінен раней падымацца’. Магчымы і адваротны парадак: “Smb must do smth₁ that *will* (not) do smth₂”. *They must hunger in winter that will not work in summer* ‘Зімой будуць галадаць тыя, хто не хоча працаваць летам’. Прыказкі з такой будовай звычайна маюць характар павучання, дзе адлюстроўваецца ідэя, згодна з якой, калі чалавек хоча дасягнуць чагосьці займець штосьці, мусіць прыкласці намаганні: *He that will eat the kernel must crack the nut* ‘Хто хоча есці ядры арэхаў, мусіць раскалоць арэхі’.

Да гэтай структуры набліжаюцца і парэміі кшталту *He that wills the end wills the means* ‘Той, хто хоча дасягнуць мэты, хоча і спосабаў’, што аналагічна беларускаму выразу *Захочаш сабаку выцяць, палку знойдзеш*, і прыказка *He that will not when he may, when he will he shall have nay* ‘Той, хто не хоча, калі можа, ужо не зможа, калі захоча’, якая падкрэслівае ідэю, што часта жаданні не супадаюць з магчымасцямі.

Выкарыстанне *will* як мадальнага дзеяслова ў парэміях – з’ява распаўсюджаная, напрыклад, *Nightingales will not sing in a cage* ‘Салаўі не спяваюць у клетках’ атрымлівае мадальнае адценне выражэння абавязковасці таго, што павінна здарыцца па прычыне відавочнасці факта, што, аднак, рэдка перадаецца пры перакладзе. Парэмія *There’s none so blind as those who will not see* ‘Няма большых сляпых за тых, хто не хоча бачыць’ утрымлівае мадальнае значэнне ‘хаценне/намер выканаць дзеянне’, якое пры перакладзе часта перадаецца праз сэнсавы дзеяслоў *хацець*.

2. “*Will is smth*”: *Will is the cause of woe* ‘Воля – гэта прычына клопатаў’; *Will is no skill* ‘Воля – гэта не ўменне’. Абедзве парэміі падкрэсліваюць сумнеўнае стаўленне да волі: гэта тое, што можа нашкодзіць, або проста не цэнніцца. Сюды ж можна аднесці і прыказку *Free will is worse than constraint*, беларускім адпаведнікам якой выступае *Ахвота горш за няволю*. У той жа час фіксуюцца парэміі, дзе воля разглядаецца як нешта пазітыўнае, тое, што дапамагае ў здзяйсненні задуманага, напрыклад: *Where your will is ready, your feet are light* ‘Там, дзе ёсць воля, ногі лёгкія (=самі нясуць)’; *Where there’s a will, there’s a way* ‘Дзе ёсць воля, ёсць і шлях’.

3. Іншыя вылучаныя парэміі мелі ў сваім загалоначным элеменце вытворныя адзінкі *willing, willingly, willful*. Ідэя таго, што кампанент волі/жадання неабходны для паспяховага выніку задуманага, выражана ў такіх парэміях, як *Nothing is impossible to a willing heart* ‘Няма нічога немагчымага для напоўненага жаданнем сэрца’; *What we do willingly is easy* ‘Тое, што мы робім ахвотна, – робіцца лёгка’. У той жа час празмернасць у праяўленні ўласнай волі можа быць небяспечнай: напрыклад, парэмія *Willful waste makes woeful want* падкрэслівае, што марнатраўнасць можа прывесці да галечы. Або *A willful beast (man) must have his own way* – так кажуць пра чалавека, які будзе рабіць тое, што ён хоча, нават калі гэта можа прывесці да згубы.

Назіранне, згодна з якім чалавек – гэта не толькі духоўная істота, але і “абмежаваная” ўласным целам, адлюстравана ў прыказцы *The spirit is willing, but the flesh is weak* ‘Дух гатовы праявіць волю, але плоць слабая’. Таксама пра залежнасць чалавека ад “зямных уцех” кажа парэмія *A belly full of gluttony will never study willingly* ‘Бруха, поўнае абжорства, вучыцца без ахвоты’.

Прывядзём варыянты адпаведнікаў парэмій беларускай і англійскай моў з элементам *воля/will*, падобраных падчас працы з фактаграфічным матэрыялам (табл. 1.8). У выпадках, дзе адсутнічае перакладны адпаведнік, прапаноўваецца апісальны пераклад. Вызначаныя пары могуць быць выкарыстаны ў перакладчыцкай працы і ў лексікаграфічнай практыцы пры складанні двухмоўных перакладных слоўнікаў.

Табліца 1.8

Перакладныя адпаведнікі беларускіх і англійскіх парэмій

Англійскія парэміі і іх беларускія адпаведнікі	Беларускія парэміі і іх англійскія адпаведнікі
<i>Free will is worse than constraint.</i> • <i>Ахвота горш за няволю.</i> • <i>За дурной галавой нагам неспакой.</i> <i>There’s none so blind as those who will not see.</i> • <i>Свіння за вушамі сонца не бачыць.</i> <i>Where there’s a will, there’s a way.</i> • <i>Захочааш павесіцца, то знойдзеш вяроўку.</i>	Чаго не вольна, таго і карціць. • <i>Forbidden fruit is sweet.</i> • <i>Stolen waters are sweet.</i> Дай сэрцу (ахвоце) волі – завядзе да няволі. • <i>Will is the cause of woe.</i>

Англійскія парэміі і іх беларускія адпаведнікі	Беларускія парэміі і іх англійскія адпаведнікі
Give a child his will and he'll turn ill. • Дасі дзецям волю, адбярэш долю. Will is no skill. • Аднаго жадання – мала. Wilful waste makes woeful want. • Гулі не аднаго ў лапці абুলі. Will is the cause of woe. • Не мела баба клопату дык купіла парася. • Дай сэрцу (ахвоце) волі – завядзе да няволі. He that wills the end wills the means. • Захацеўшы сабаку выцяць, палку знойдзеш. The spirit is willing, but the flesh is weak. • Хацеў бы ў рай, ды грахі не пускаюць. Take the will for the deed. • Быць удзячным за адно толькі жаданне дапамагчы. A willful beast (man) must have his own way. • Вольнаму воля, шалёнаму поле. Where your will is ready, your feet are light. • Дзе міла – сем вёрст не крыва. A belly full of gluttony will never study willingly. • Поўна бруха да вучэння глуха. Women will have their wills. • Калі не дубчыкам, то бізунчыкам. Ці гэблем, ці скобляю – усё адно.	Языку дай волю – завядзе ў няволю. • A fool's tongue runs before his wit. • Better the foot slip than the tongue trip. Дасі дзецям волю, адбярэш долю. • Give a child his will and he'll turn ill. Вольнаму воля, шалёнаму поле. • A willful beast (man) must have his own way. Свая воля дае долю. • Every man is the architect of his own fortune. • Life is what you make it. • Every man's destiny is in his own hands. Бабіна (баб'я) воля – печ ды поле. • A woman's place is in the home Госць як нявольнік: ляжа, хоць і ў пярыну паложачь. • Eat, drink, and be merry, for tomorrow we die. (Said about extra hospitality). На ўсё воля божая. • Everything is God's will. • It's all in God's hands. Пасля хлеба і солі тры часы волі. • All work and no play makes Jack a dull boy. • After dinner sit (sleep) a while after supper walk a mile. Дай сну волю – праспіш шчасце і долю. • He that will thrive, must rise at five. Чытае: да будзе воля твая, а думае: каб мая. • To cry with one eye and laugh with the other. • They are not all saints who use holy water.

Як бачна з табл. 1.8, англійская лексема *will* пры перадачы на беларускую мову атрымлівае разнастайнае ўвасабленне: яна можа адпавядаць беларускім адзінкам *ахвота*, *жаданне*, *хацець*, *воля* ці можа пераходзіць з экспліцытнага на імпліцытны ўзровень, дзе значэнне волі/волевыяўлення перадаецца праз цэлы выраз. Пры перакладзе на англійскую мову беларускай адзінкі *воля* ўжываецца адпаведнік *will* і яго вытворныя, аднак у большасці выпадкаў ідэя волевыяўлення перадаецца імпліцытна.

Такім чынам, праведзены аналіз дапамог устанавіць пераважныя канцэптualьныя дамінанты ў моўнай карціне свету беларусаў і англамоўных суб'ектаў, аламорфныя і ізаморфныя рысы парэмій з кампанентам *воля* ў беларускай і англійскай мовах. Было выяўлена, што ў англійскіх парэміях адзінка *will* можа ўжывацца ў ролі дзеяслова і ў ролі назоўніка, аднак больш “чыстае” значэнне волі перадаецца ў назоўніку, у той час як дзеяслоўная форма больш набліжаная да семантыкі аптатыўных дзеясловаў, такіх як *хацець*. Гэта ў сваю чаргу падкрэслівае ўстойлівую сувязь паміж значэннямі волі, жадання і намеру. У беларускіх парэміях *воля* ўжываецца ў значэннях ‘свабода’ і ‘жаданне, памкненне, загад’, прычым часта ў значэнні свабоды/незалежнасці прасочваецца пэўная каўзальная сувязь з кампанентам жадання, напрыклад: *Дасі дзецям волю, адбярэш долю*, дзе *воля* = свабода ў дзеяннях → магчымасць рабіць тое, што хочацца.

У беларускай мове фіксуецца супастаўленне волі сваёй/уласнай і чужой, першая мысліцца як станоўчая, другая – як адмоўная. У англійскай мове прачытваецца супрацьпастаўленне волі і дзеяння, але ў той жа час – іх сувязь і пэўная залежнасць: *Take the will for the deed* ‘Быць удзячным за адно толькі жаданне дапамагчы’. Важнасць семіятычнай апазіцыі “свой – чужы” ў беларускай канцэптасферы прасочваецца ў працах іншых даследчыкаў. Так, М. І. Канюшкевіч піша, што “ў прагматыцы камунікацыі беларусаў дамінанту склала карэляцыя апазіцый жыццё/смерць – свой/чужы – здароўе/хвароба – доля/нядоля” [57, с. 161], і тлумачыць іх неабходнасцю выжывання побач з больш моцнымі суседзямі. Устаноўлена, што ў англійскай і беларускай мовах *воля* разглядаецца як амбівалентная з’ява: яна можа спрыяць выкананню задуманага або перашкаджаць, замінаць гэтаму.

Другім тыпам дыскурсу лінгвакультуралагічнага аналізу сталі казкі. Архітэктоніка казкі ўтрымлівае ў сабе нацыянальны характар народа, які праяўляецца праз сюжэты, сітуацыі, галоўных герояў, іх імёны, жывёл і раслін, месца дзеяння і г.д. Казкі можна вызначыць як “вусныя апавяданні, якія існуюць у народзе з мэтай пацехі, і якія маюць у змесце незвычайныя ў побытавым сэнсе падзеі (фантастычныя, чароўныя або штодзённыя) і якія адрозніваюцца спецыяльнай кампазіцыйна-стылістычнай пабудовай” [73, с. 7]. Беларускі тэрмін *казка* мае ў аснове дзеяслоў *казаць*, што этымалагічна, магчыма, звязаны з семантыкай ‘даць магчымасць бачыць, аглядаць’, развіццё якога і прывяло да значэння ‘гаварыць’. Агульная семантыка – ‘звяртаць нечым увагу на што-н. (з дапамогай жэста або слоў)’ [122, с. 66]. Слоўнік старабеларускага лексікона адзначае, што раней першым значэннем слова *казка* было ‘распараджэнне, загад’, другім – ‘байка, выдумка’ [88, с. 89]. У англійскай мове няма асобнага слова для паняцця *казка*, там на французскі ўзор *conte de fées* ‘апавяданне пра фей’ выкарыстоўваецца складанае слова *fairy-tale*, якое ўключае *tale*, што значыць ‘апавяданне’ і *fairy* ‘фейны’. Адмысловыя дзіцячыя казкі называюцца *nursery-tale* (*nurse* ‘нянька’), таксама ўжываюцца лексемы *story*, *legend* [87, с. 35]. Нягледзячы на немалую колькасць грунтоўных даследаванняў казак, адзінапрынятай навуковай класіфі-

кацыі гэтага фальклорнага жанру няма, таму даследчыкі вылучаюць розныя групы казак. Так, вядомы рускі даследчык У. Я. Проп падзяляў казкі на 1) чароўныя, 2) кумулятыўныя, 3) пра жывёл, расліны, нежывую прыроду і прадметы, 4) побытавыя або навелістычныя, 5) небыліцы, 6) дакучныя. Фінскі даследчык А. Аарнэ ў аснову сваёй класіфікацыі паклаў жанравыя разнавіднасці і вылучыў 1) казкі пра жывёл, 2) уласна казкі з падгрупамі а) чароўныя, б) легендарныя, в) казкі пра дурнога чорта і 3) анекдоты. У “Слоўніку літаратуразнаўчых тэрмінаў” вылучаны тры асноўныя тыпы: жывёльны эпас, чарадзеіныя казкі і сацыяльна-бытавыя [61, с. 70]. Агульнапрынятым паказальнікам фальклорнай казкі стаў “Паказальнік казачных тыпаў” С. Томпсана (“The types of the folktale”, 1973), складзены на аснове паказальніка А. Аарнэ “Verzeichnis der maerchetypen”, 1910). Таксама існуе шмат нацыянальных паказальнікаў казачных сюжэтаў (напрыклад, “Супастаўляльны паказальнік сюжэтаў. Усходнеславянская казка”, 1979).

Істотнай характарыстыкай казкі выступае выдумка, неадпаведнасць рэчаіснасці, пэўная незвычайнасць, што і робіць яе найбольш яскравым прыкладам магчымых сусветаў. Магчымы свет – гэта ідэалізаваная тэарэтычная існасць, якая ўтрымлівае (фіксуе) рэlevantныя семантычныя характарыстыкі сітуацый. Прататыпам магчымага свету выступае наш актуальны свет [245, р. 39]. Адлегласць паміж светам рэальным і ірэальным запаўняецца мадальнасцю, якая выступае асноўным прадукцэнтам значэння тэксту. М. Халідэй называе мадальнасць “міжасобаснай метафункцыяй мовы” [194, р. 77]. Асноўны ўнёсак мадальнасці ў тэкставае значэнне – адлюстраванне погляду стваральніка тэксту на тое, пра што ён ці яна піша [194, р. 77]. Мадальныя дзеясловы выступаюць прататыпнымі носьбітамі мадальнага значэння, якое кадзіруецца ў асноўных тыпах мадальнасці: эпістэмічнай – сродкі якой дапамагаюць моўцу/аўтару выражаць меркаванне наконт ісціннасці прапазіцыі; дэантычнай – якая датычыць таго, як аўтар разглядае будучыя дзеянні (як пажаданыя, магчымыя, абавязковыя і г.д.). Як піша П. Портнер, “мадальнасць, якая сустракаецца ў мовах свету, не заўсёды можа быць аднесена да дэантычнай ці эпістэмічнай. Неабходны іншыя катэгорыі” [233, р. 36]. Такой катэгорыяй для абазначэння жаданняў выступае аптатыўная (булетычная) мадальнасць, якая з’яўляецца падкатэгорыяй дэантычнай мадальнасці. Інакш кажучы, эпістэмічная мадальнасць рэалізуе веданне, веру і пазнаванне, дэантычная – абавязак, абавязацельства і намер, у межах якой аптатыўная мадальнасць рэалізуе жаданне.

Мадальнасць удзельнічае ў кампазіцыйна-сэнсавым разгортванні тэксту. Мадальныя аператары, свайго роду каардынаты, задаюць тэксту, у шырокім значэнні гэтага слова, яго скіраванасць. З’яўляючыся лінгвістычнымі маркерамі, якія ўказваюць на спосаб дзеяння ў свеце, яны ахопліваюць шырокі спектр розных відаў мадальнасці. Сярод іх мы вылучаем зону волевыяўлення, што адказвае за патрэбы, жаданні, абавязкі і г.д.

Адным з элементаў сюжэта любой казкі выступае недахоп, нястача. У. Я. Проп прапануе групоўку па аб’ектах недахопу: 1) недахоп нявесты ці сябра, 2) нястача неабходнага чарадзеянага сродку, 3) недахоп дзівосаў,

4) нястача спецыфічнай формы, неабходнай для ажыццяўлення мары, 5) рацыяналізаваныя формы, неабходныя для выжывання, 6) іншыя формы [86, с. 30]. Гэтыя недахопы патрабуюць ліквідавання, таму можна меркаваць, што лінгвістычна гэта будзе праяўляцца ў выкарыстанні пэўных тыпаў мадальнасці. Агульнавядомая класіфікацыя сказаў паводле мэты выказвання на апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя прадугледжвае, што апошні тып сказаў выражае волевыяўленне, пабуджэнне да дзеяння, якія камунікацыйна могуць прымаць форму закліку, загаду, запрашэння, просьбы, парады, перасцярогі і г.д.

Лексема *воля* і яе вытворныя (*няволя, нявольніца, уволю, вольна, свавольц*) сустракаюцца ў народных беларускіх казках [92; 111; 112] у двух значэннях: ‘свабода’ і ‘імкненне да ажыццяўлення чаго-н.’. У значэнні ‘свабода’ паняцце волі часцей за ўсё згадваецца разам з персанажам каня ці птушкі: *От і едзе той казак на полю, смела даў каняцы волю; Чаму птушкі з крыламі, усюды вольна лятаюць, а ў чалавека няма крылаў?*. Гэта звязана з тым, што конь і птушка ва ўяўленні беларусаў выступаюць тымі істотамі, якім уласцівая ці неабходная воля. У няволі часцей за ўсё апінаюцца дзяўчаты, каралеўскія ці царскія дачкі: *Паклікаў кароль да сябе Янку і пытаецца: “Ці праўда, што ты бярэшся маю дачку з няволі выбавіць?”; Як убачыла царэўна Івана Світанніка, дык і кінулася да яго. Вось хто, – кажа, – мяне і сяцёр з няволі вызваліў!*

Калі воля ўжываецца ў значэнні ‘жаданне, патрабаванне’, з ёй спалучаюцца такія дзеясловы, як *мець, даваць, працівіцца, выконваць*: *Янку хоць не хацелася, але волі панскай не мог працівіцца*. Значэнне ‘свабода’ рэалізуецца адзінкамі *пусціць* (на волю), *апынуцца, застацца* (на волі), *хадзіць* (па волі): *Пусціў каня на волю, а сам пайшоў у хату*.

У англійскай мове лексема *will* таксама шматзначная, што знаходзіць сваё адлюстраванне ў прааналізаваных тэкстах [197; 198], напрыклад, сустрэлася значэнне ‘тастамент’: *But if the children chanced to die // Ere they to age should come // Their uncle should possess their wealth // For so the will did run*. Аднак асноўная ўвага была скіравана на адзінкі, якія ўтрымліваюць значэнне ‘воля, жаданне, намер’. Назоўнік *will* ужываецца ў наступных кантэкстах і мае пры сабе такія азначэнні, як *wicked, your, their, my own, God’s, blessed, ill*: *And when he opened it, out there hopped three little red men, and asked Jack: “What is your will with us?”*. Выраз *to be willing* ужываецца са значэннямі 1) ‘хацець, жадаць’: *So his cake was very small; yet small as it was, his mother asked him if he was willing to take the half of it with her blessing, telling him that, if he chose rather to take the whole, he would only get it with her curse*; 2) ‘гатовы, схільны’: *Now you have seen me, you shall see me no more, unless you are willing to serve seven years and a day for me, so that I may become a man once more*.

Як мадальны дзеяслоў *will* выкарыстоўваецца ва ўмоўных сказах, надаючы фразе больш ветлівы характар: *“Sing again that beautiful song,” said the shoemaker. “If you will first give me those little red shoes you are making.”*

Як дзеяслоў, нагружаны лексічным значэннем жадання, *will* фіксуецца ў форме 2-й асобы, адзіночнага ліку *wilt*: *I'm in a hurry to-night, but tell me quick, what'll I do for thee? Wilt have a wife? I can give thee the finest lass in the town. Wilt be rich? I'll give thee gold as much as thou can carry. Or wilt have help wi' thy work? Only say the word.* Аналіз адказу галоўнага героя казкі на прыведзеныя вышэй пытанні паказвае дыферэнцыяванае стаўленне да прапанаваных “выгодаў”, якое ён выражае, ужываючы розныя віды мадальнасці. Так, на прапанову займець жонку Том кажа: *Well, as for a wife, I have no hankering after such; they're but bothersome bodies, and I have women folk at home as'll mend my clouts.* Тут ужываецца лексічны дзеяслоў *hanker* з аптатыўным значэннем, што адпавядае булетычнай мадальнасці. На прапанову займець золата герой адказвае: *and for gold that's as may be*, дзе выкарыстоўваецца мадальны дзеяслоў *may*, фраза цалкам значыць, што моўца цэніць прапанову, але на дадзены момант ёсць нешта больш пільнае, тым самым у дыскурсе уводзіцца эпістэмічная мадальнасць. На прапанову дапамагчы з працай Том кажа: *but for work, there, I can't abide work, and if thou 'It give me a helpin' hand in it I'll thank*, дзе дэантычная мадальнасць выражаецца праз ужыванне мадальнага дзеяслова *can*.

Праведзены аналіз выявіў шэраг заканамернасцяў датычна мадальнасці волевыяўлення ў казачным дыскурсе беларускай і англійскай моў. Беларуская лексема *воля* выкарыстоўваецца з шэрагам дзеясловаў, якія пазначаюць яе канцэптуалізацыю, у англійскай мове разнастайнасць прысутнічае ў азначэннях, якія ўжываюцца з лексмай *will*, а не ў дзеясловах. Адрозненне ў семантыцы ключавых лексем волевыяўлення выражаецца ў тым, як яны выкарыстоўваюцца ў кантэксце. Мадальныя аператары, прадстаўленыя лексэмамі зоны волевыяўлення, уводзяць у тэкст дэантычную мадальнасць (у прыватнасці, булетычную), надаючы тэксту характар загаднасці, пажаданасці ці інтэнцыянальнасці.

1.3.1. Кампаенент волі ў семантыцы наўмыснасці/ненаўмыснасці

Аналіз таго, як у дзеяннях праяўляецца воля індывіда, дазволіў вылучыць наступныя чатыры катэгорыі.

1. Дзеянне выконваецца свядома, па ўласнай задумцы, суб'ект думаў пра гэта. Свядомасць будзе актуалізавана лексічна (*свядома, сам*).

2. Дзеянне робіцца выпадкова. Суб'ект не меў намеру яго выконваць, але дзеянне ўсё адно адбылося, эксплікуецца лексічна (*ненаўмысна*).

3. Дзеянне было выканана па загадзе/прымусе/просьбе і г.д. іншага. У выкананні дзеяння праяўляецца воля іншага ў першую чаргу, у той час як воля самога суб'екта невілюецца (у выпадку з лексмай *трэба* без кантэксту складана ўстанавіць, супадае выкананне дзеяння з меркаваннямі суб'екта ці не) або супрацьстаўляецца волі іншага (*прымусілі, загадалі*).

4. Дзеянне апісваецца як такое, кампанент волі не праяўляецца і не мысліцца як рэлевантны.

Такая класіфікацыя пацвярджаецца наяўнасцю адпаведнай граматычнай катэгорыі, якая прысутнічае ў некаторых мовах. Напрыклад, мова купен'ё (мова амерыканскіх індзейцаў, юта-ацтэкская сям'я) мае ў якасці марфалагічна-сінтаксічнай катэгорыі тыя, што наўпрост звязаныя з уключэннем кампанента волі. Так, носьбіт мовы купен'ё мусіць кожны раз выбіраць паміж трыма магчымымі спосабамі кадзіравання дзеяслова ў залежнасці ад волі/валення (will/volition) суб'екта: 1) суб'ект выконвае дзеянне, таму што яно культурна, псіхалагічна, фізіялагічна патрабуецца ад яго або з'яўляецца цалкам натуральным і чаканым у дадзенай сітуацыі; 2) суб'ект выконвае дзеянне наўмысна (on purpose), выбіраючы з мноства дзеянняў, магчымых у дадзенай сітуацыі; 3) суб'ект выконвае дзеянне ці прымае стан, таму што яно было навязана выпадкова або дзеяннем іншага суб'екта. Гэтыя тры тыпы Д. Хіл вызначае як натуральныя, волевыяўленчыя (volitional) і неволевыяўленчыя (nonvolitional). Першая катэгорыя не маркіруецца, дзве іншыя маюць адмысловыя суфіксы для выражэння адпаведных значэнняў [186, р. 348]. Яшчэ адным граматычным паказчыкам семы 'некантраляванасць' можа служыць цыркумфікс *ка-...-а* мовы лілуэт¹, які выражае значэнні 'магчы', 'быць здольным', 'выпадкова', 'раптоўна', 'безкантрольна'. Семантыка некантраляваных дзеянняў мае агульнае ядзернае значэнне – адсутнасць выбару або кантролю з боку моўцы/выканаўцы [158, р. 221]. Адпаведна, выпадковасць тлумачыцца "згубленым"/нерэалізаваным кантролем выканаўцы дзеяння ці адсутнасцю выбару.

Семантыка наўмыснасці і ненаўмыснасці ў беларускай і англійскай мовах выражаецца збольшага лексічна, пры дапамозе прыслоўяў з адпаведным значэннем, часам морфасінтаксічна – канструкцыяй *PrepO_{genitive} VS_{nominative}* (*У мяне зляцела галёша, стаў падымаць, а з гары на мяне машына, ледзь паспеў зваліцца ў канаву*).

У беларускай мове маркерамі ненаўмыснасці дзеяння і, адпаведна, выключэння з яго кампанента волі, выступаюць наступныя прыслоўі: *міжволі, мімаволі, мімавольна, паняволі, нехаця, неадвольна, выпадкова, незнарок, ненаўмысна, знянацку, неспадзявана, нечакана, раптам, няўрокам, прыпадкам, вымушана*. На матэрыяле вылучаных кантэкстаў (1021), што ўтрымліваюць вышэйпрыведзеныя адзінкі, былі ўстаноўлены наступныя заканамернасці ўжывання маркераў ненаўмыснасці дзеяння.

Мімавольна

1. Ужываецца ў сказах, дзе суб'ектам апісваемага дзеяння выступаюць часткі цела: *Далягляд заружавеў нечакана рана, і вочы мімаволі цягнуліся пасалавелым позіркам да самалётнага акна; Мімавольна Антош правёў рукою па галу брам; Мамівольна аднялася ад падлогі Якавіна нага*.

2. Ужываецца ў сказах, дзе суб'ектамі выступаюць неадушаўленыя/абстрактныя паняцці: *У яго галаве мімаволі паўсталі пытанні: а што там у дому*.

¹ Лілуэт – мова індзейцаў паўночнай Амерыкі, сям'і селіш.

Міжвол

1. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць эмацыйны стан моўцы: *міжвол мярцвеючы ў страхавітым напружанні; міжвол усміхнулася; Яна здзівілася міжвол; Я міжвол зайздросціў ім.*

2. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць ментальны стан моўцы (*падумалася, узгадваецца і г.д.*): *І Вераніка міжвол успомніла зямное поле, імклівага Рубцова.*

3. Ужываецца з лексемамі, якія абазначаюць фізічныя рухі цела: *ён міжвол задзёр галаву; міжвол заплюшчыў вочы; міжвол спыніўся.*

4. Ужываецца ў спалучэннях з аптатыўнымі лексемамі: *і міжвол захацелася заплюшчыць вочы; міжвол хацеў пнуць прыдуркаватага ботам; неяк бы міжвол само сабой захацелася ў тое паверыць; Міжвол перад ёй хочацца зняць капялюш.*

Мімаволі

1. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць эмацыйны стан моўцы: *Я мімаволі жаснулася; мімаволі ўсцешыўся; мімаволі баюся; мімаволі ўсміхнуўся; пачырванеў ад незразумелага замяшання; мімаволі засмяяўся; І мімаволі з вачэй яе сыпнулі слёзы.*

2. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць ментальны стан моўцы (*падумалася, згадалася, прыгадалася*): *Мусіць у мястэчка нехта едзе, – мімаволі думае Валя; Мімаволі згадаліся нам страусы.*

3. Ужываецца з лексемамі, якія абазначаюць фізічныя рухі: *Яны спыніліся мімаволі як зачараваныя; Людзі мімаволі паскорылі крок.*

Паняволі

1. Ужываецца ў спалучэнні з лексемай *мусіць*: *Паняволі мусім сабе даваць якую раду; Ён мусіў паняволі прыпісацца да нашага і жыдоўскага брацтва.*

2. Ужываецца пры дзеяннях, якія разглядаюцца як непажаданыя або непрыемныя: *Паняволі азвярэеш; Паняволі здасіся, калі жылот падцягвае.*

Няўрокам

Фіксуецца ў спалучэнні з дзеясловам *казаць* як устойлівы выраз: *Няўрокам кажучы, магу і голас павысіць.*

Ненаўмысна

1. Ужываецца пры дзеяннях, якія разглядаюцца як шкодныя і небяспечныя (*аварыя, крызіс, смерць*): *Бывае, што парушальнік ненаўмысна закрануў аўтамабіль суседа; Сведка прызнаўся, што ён ненаўмысна збіў ахвяру.*

2. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях з *ці/або*: *Наймальнік наўмысна ці ненаўмысна ідзе на парушэнне закона; Людзі па сваёй віне ці ненаўмысна трапляюць на рэльсы.*

3. Ужываецца з лексемамі з семантыкай няпэўнасці (*неяк, быццам*): *Ян неяк ненаўмысна пабег у хату; На наступным уроку фізікі Леанард быццам ненаўмысна звярнуўся да Міхаіла Міхайлавіча.*

Выпадкава

1. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях з *ці/або*: *ці выпадкова, ці, можа, знарок; выпадкова гэта або не; Сустрэліся яны выпадкова ці яна шукала Яраша?*

2. Ужываецца з лексемамі з семантыкай няпэўнасці (*нібы, як-бы, быццам бы*): *Праводзячы яго, Аўгінька нібы выпадкова зусім успомніла.*

3. Ужываецца з лексемамі з семантыкай інтэнсіўнасці (*зусім, абсалютна*): *Але аднойчы я зусім выпадкова ўбачыў гэтага Страба.*

Незнарок

1. Ужываецца з лексемамі з семантыкай няпэўнасці (*нібыта, як бы, нібы, быццам*): *Яна схавала ротам ласунак і нібыта незнарок куснула мяне за пале; Быццам незнарок ён дакрануўся вуснамі да маіх валасоў.*

2. Ужываецца ў канструкцыі “каб незнарок нешта не зрабіць”: *Ехаць наўпрост ён не адважыўся, каб незнарок дзе-небудзь не натрапіць на роў.*

3. Ужываецца з дзеясловамі, якія абазначаюць дзеянні, патэнцыйна падкантрольныя суб’екту, і выкарыстанне слова *незнарок* сігналізуе пра тое, што суб’ект згубіў кантроль над выкананым дзеяннем: *незнарок заплакаў; незнарок наступіў на нейкую кофтакчу; незнарок даткнуўся да іншага; незнарок спіхнуў; незнарок усміхнуўся; незнарок даў чаргу з аўтамата; незнарок зірнула; незнарок сказала; незнарок падпаліў хлеў; незнарок пакрыўдзіў.*

Нехаця

1. Ужываецца з лексемамі з семантыкай няпэўнасці (*як бы, бы, неяк, быццам, нібы*): *Ляшкевіч павольна, неяк нехаця павярнуў фотаздымак.*

2. Ужываецца ў сказах, дзе ў якасці суб’ектаў выступаюць з’явы прыроды і жывёлы: *За саньмі нехаця віўся сухі снег; Ранак займаўся марудна быццам бы нехаця; Сад нехаця пачынаў жаўцець; Восеньскі дзень млява, быццам нехаця, займае свой пасад; Каровы спярша нехаця, а пасля адна за адной патрухалі; Мухі нехаця поўзалі па шыбе.*

3. Ужываецца ў складзе выслоўя *хаця-нехаця*: *Хаця-нехаця наплёўся Сымон да дзьвярэй; Хаця-нехаця, Антосю давялося паслухаць гоману начнога Гаравацкае пушчы.*

Вымушана

Семантычнае атачэнне адзінкі *вымушана* звязана з яе значэннем ‘ненатуральны, не свабодны, тое, што робіцца па прымусе’, таму сказы ўтрымліваюць маркеры, якія абазначаюць пэўнае спачуванне аўтара (моўцы) суб’екту выказвання, бо апісваюцца дзеянні, якіх хацелася б пазбегнуць: *Бедная жывёліна была вымушана вылазіць; Вымушаны пераехаць у таннейшы раён; вымушана трываць вар’ята; вымушана прасіць.*

Да маркераў валітыўнасці, якія пазначаюць наўмыснасць дзеяння, адносяцца: *адвольна, знарок, наўмысна, самавольна, сумысна, самохаць, свядома, па добрай волі, з намерам, умысля.* На матэрыяле вылучаных кантэкстаў (1155), што ўтрымліваюць вышэйпрыведзеныя адзінкі, былі ўстаноўлены наступныя заканамернасці ўжывання прыслоўяў наўмыснасці дзеяння.

Адвольна

1. Ужываецца ў сказах, дзе суб'ектамі выступаюць неадусаўлёныя/ абстрактныя паняцці: *дзверцы адвольна расчыніліся; снежна-ледзяная маса адвольна абвалілася.*

2. Ужываецца ў сказах, дзе суб'ектам выступаюць назоўнікі з семантыкай улады (*кіраўнікі, адміністратар, улада, камунальныя службы, чыноўнікі*): *Улады адвольна канфіскоўвалі матэрыялы.*

3. У якасці сіноніма выступае выраз *без удзелу волі.*

4. Ужываецца побач з мадальнымі аператарамі (*нельга, можна, не мае права*): *Нельга прызначыць ці скасаваць свята адвольна; Наймальнікі лічаць неабходным адвольна пашырыць уласныя правы.*

5. Ужываецца збольшага ў афіцыйна-дзелавой сферы, інструкцыях, публіцыстыцы.

Знарок

1. Ужываецца з лексемамі з семантыкай няпэўнасці (*нібы, быццам, мабыць, не ведаю, мажліва, мусіць, няйначай, выходзіць, мо, відаць, хочацца верыць, бы, пэўна і інш.*): *Нібы яго знарок хацеў хто пакрыўдзіць; А мо гэта ён знарок?; Мусіць, знарок замкнула, каб не вылезлі.*

2. У 15 % выпадкаў зафіксавана следаванне даданага прычыны са злучнікам *каб*: *Садзецеся снедаць, – крыкнула Хрысця знарок, каб перабіць старога.*

3. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях з *ці* (*знарок ці на дурасці, знарок ці ненаўмысла, знарок ці напраўдзе, знарок ці незнарок, знарок ці не*): *“Знарок гэта ці на дурасці?” – напружана спрабаваў ён вырашыць; Чытаў і ня мог даўмецца: што гэта? Знарок ці непаразуменьне?*

4. Не ўжываецца ў безасабовых канструкцыях, што звязана з семантыкай, без суб'екта немажліва канстатаваць волю, бо яна сыходзіць ад кагосьці. Таксама гэта ўплывае на характар суб'екта, толькі адушаўленыя суб'екты могуць праяўляць волю.

Наўмысна

1. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях з *ці* (*наўмысна ці несвадома, незнарок ці наўмысна, выпадкова ці наўмысна, наўмысна ці проста пашанцавала, ці то з-за няведання, ці то наўмысна*): *Чаму ты так гаворыш? Ці ты наўмысна, ці здзяцінеў?*

2. Ужываецца з лексемамі з семантыкай няпэўнасці (*нібы, як бы, быццам, можна*): *А нашыя быццам наўмысна імкнуцца падкрэсліць тут другаснасць; Не ведаў пра гэты бой, а можна наўмысна не пайшоў на дапамогу.*

3. Ужываецца з неадусаўлёнымі суб'ектамі, якія персаніфікуюцца і за кошт гэтага набываюць характарыстыкі чалавека, у прыватнасці праяўляюць волю (*вайна, час, пагода*): *Так марудна, што Вераніцы здалося, быццам час наўмысна замаруждвае свой бег, каб патузаць ёй нервы.*

Самавольна

1. Сфера ўжывання газеты і справаздачы: афіцыйна-дзелавы стыль, інструкцыі, публіцыстыка.

2. Фіксуецца і неадусаўлёныя суб'екты: *Калені ўжо самавольна прыгнуліся ў паўдарогі са “смірна” да “вольна”.*

3. Суседства з лексемамі, што пазначаюць загад, права, дазвол, якія супрацьстаяць дзеянню, ахарактарызаванаму лексмай самавольна: *Ён не меў права самавольна давяраць ёй тое, што не было ягоным; Дзяўчо так і не выканала яго загад, самавольна застаўшыся ў батальёне; Улады лічаць, што ён будаваў царкву самавольна, без дазволу; Малюецца карціна таго, што самавольна ўспрымаецца як нешта супрацьзаконнае і не адпаведнае нормам.*

Свядома

1. Ужываецца парна з антанімічным *несвядома/падсвадома*: *Усе гэтыя гады Дан – свядома ці несвядома – засланыў, бараніў яе ад сутычак; Ну вось ты Міша, несвядома і свядома хацеў быць героем.*

2. Антонімамі выступаюць таксама выразы *на недасведчанасці, інстынктыўна, не па звычцы*: *У ім абудзіўся цяпер, хутчэй інстынктыўна, чым свядома, пратэст супраць зневажання і прыгнечання правоў народа.*

3. Функцыянуе як устойлівы выраз: *свадома ісці на нешта; мы з Андрэем свядома пайшлі на гэта; На такое аддаленне ён пайшоў свядома; Але ж ты свядома пайшоў на такое прыніжэнне, каб ашчаслівіць бядачку.*

4. Частотным дзеясловам выступае *абраць/выбраць*, што даволі заканамерна, бо *выбар – гэта тое, што выконваецца свядома*: *Вы свядома выбіралі такі вобраз?; І далёка не ўсе яны свядома прымалі рашэнне аб такой незалежнасці; Змяняецца і колькасць абітурыентаў, якія свядома робяць выбар на карысць беларускай мовы.*

З намерам

1. Найбольш тыповая канструкцыя: “SV з намерам Inf”: *Марыля зрабіла наўмысны паклёп на мужа з намерам увесці ў зман нямецкія ўлады.*

2. Можа ўжывацца самастойна: *Наўмысна ці несвядома, прыпадкова ці з намерам дырэктар узяў вучняў за рукі; Ён не сцяміў, што сяржант з намерам кінуў пад ложак футарал.*

3. Часта выказнікі ў сказах з выразам з намерам выражаны дзеясловамі руху (*прыйсці, увайсці, ехаць, наляцець, ісці, імчаць, прыехаць, падняцца, падступіцца, накіравацца, трапіць*): *Еду з намерам паслядоўна ўмацоўваць нашы двухбаковыя адносіны; Імчаў з намерам аддаліцца ад кляштары; Прыгадаў, што прыйшоў быў з намерам пагаварыць са Шпаком яшчэ пра нешта.*

Па добрай волі

1. Сінонімамі выразу выступаюць *сам, самахоць, па перакананні*: *Я сам, па добрай волі і па сваім жаданні; Рабіла гэта па перакананні, па добрай волі, абсалютна бясплатна.*

2. Антонімамі выразу выступаюць *па разнарадцы, не па прымусе, па дурноце*: *Абсалютна заганным і бездапаможным адчуў ён сябе ў гэтую летнюю ноч з сваёй ранай, па добрай волі ці па дурноце даўшы сябе заперці ў гэты хляўчук.*

Умысьля

1. Ужываецца з даданым прычыны: *“Мы вас умысьля вывелі з камэры раней, каб вы пасьпелі сабрацца”*, *кажа міліцыянт; Баханькоў умысьля стаў за сьпінаю пракурора, каб засьведчыць, што ён на свабодзе і ня мае дачынення да “Чорных рыэлтараў”*.

2. Ужываецца з дзеясловам рабіць: *Падпалы ў радыяцыйнай зоне робяць умысьля*.

3. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэньнях з ці: *Аляксандар Рыгоравіч умысьля, ці не, робіць усё, каб людзі станавіліся рабамі*.

4. Ужываецца ў выразях, дзе апісваецца нанясенне шкоды або прычыненне нечага кепскага: *“Я не здзіўлюся, – адзначае ён, – калі высьветліцца ў ходзе сьледства, калі яно будзе распачатае, што будынак умысьля быў падпалены”*; *Людзям, напэўна, няма чаго рабіць, дык яны шкодзяць умысьля*.

Сумысна

1. Ужываецца разам з даданым прычыны: *Пазіцыю для лагера нехта падабраў сумысна, каб хворыя маглі адпачываць цэлам і душой*.

2. Ужываецца разам з маркерамі няўпэўненасці: *Значыць, выглядала, што мяне як-бы сумысна прытрымалі на месцы да майго тэрміну, каб споўніўся мой сон*.

Самохаць

1. Ужываецца пры апісанні непрыемных, небяспечных здарэнняў: *Паморы – гэта салавецкія вязьні, якія самохаць пускаюцца ў гэтае небяспечнае падарожжа; Тыя каралі нас самохаць на некалькі дзён*.

2. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэньнях з ці: *Ці самохаць з вежы сігануць, ці піхнуць хто*.

У англійскай мове маркерамі ненаўмыснасці дзеяння і, адпаведна, выключэння з яго кампанента волі, выступаюць сярод іншага наступныя: *involuntarily, unwillingly, willy-nilly, reluctantly, adversely, against one's will, unwittingly, unintentionally, automatically, unknowingly, coincidentally*. На матэрыяле вылучаных кантэкстаў (1968), што ўтрымліваюць вышэйпрыведзеныя адзінкі, былі ўстаноўлены наступныя заканамернасці ўжывання маркераў ненаўмыснасці дзеяння.

Involuntarily

1. Ужываецца з дзеясловамі, якія абазначаюць дзеянні, патэнцыйна падкантрольныя суб'екту, і выкарыстанне слова *involuntarily* сігналізуе пра тое, што суб'ект згубіў кантроль над выкананым дзеяннем (*cough, blink, colour, shiver, tremble, shudder*): *His whisper and the darkness of the night made Charles shiver involuntarily; Soon they all stood side by side, one of the younger policemen coughing involuntarily*.

2. Ужываецца ў сказах, дзе суб'ектам выступаюць часткі цела (*a leg, eyes, a hand, a head, і інш.*): *Donna swallowed hard, one hand involuntarily touching the diary; My father's leg jerked involuntarily*.

3. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях з *or (voluntarily or involuntarily)*: *Since we are social animals and essentially interdependent, we voluntarily (or is it involuntarily?) surrender some of the autonomy of solitary existence*

in return for the support; An increasing number of people will move between countries – voluntarily or involuntarily, permanently or temporarily – for work, education or pleasure.

4. Ужываецца з дзеясловамі маўлення (*to say, to add, to ask*): *As she passed, Jess said involuntarily: “That were grand, miss!”*

5. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці (*almost*): *She gazed at him with wide, terrified eyes, then almost involuntarily she made a small gesture with her hands to ward him.*

6. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць эмацыйны стан моўцы: *She smiled involuntarily as she pictured the scene.*

Unwillingly

1. Ужываецца ў сказах, дзе прысутнічае мадальнасць загаднасці або прымусу (*have to, to be forced to do smth*): *But then slowly, unwillingly, she had to admit that he was cold and conventional; She thought, that she was being unwillingly forced to join Guido in his search for his boat.*

2. Ужываецца пры дзеяннях, якія разглядаюцца як непажаданыя або непрыемныя, няёмкія: *She then, most unwillingly, asked her sole surviving relative – her uncle-in-law, Arpad, for a loan.*

3. Ужываецца з лексемамі, якія абазначаюць рухі цела (*to nod, to grin, to raise eyes*): *He opened his eyes unwillingly.*

4. Ужываецца разам з канструкцыяй “*find smth ~V*”: *She gibed, and found her attention unwillingly caught by the efficient way he was preparing the ground mesmerised; Lucy found her thoughts being dragged unwillingly back to the question of Doreen Andrews.*

5. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці (*most, almost, rather*): *“About eleven,” said the man, almost unwillingly.*

6. Ужываецца з дзеясловамі маўлення (*to say, to mutter*), з дзеясловамі згоды, прыняцця (*to agree, to accept, to admit*), з дзеясловамі руху (*to go, to come, to leave, to sit down*): *The pug was fat, and came unwillingly. “That it was a really serious quarrel,” she muttered unwillingly; “It’s only partly Brotherhood business,” he admitted unwillingly.*

7. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць эмацыйны стан моўцы: *Mr Hellyer looked at that sweet, cozening face and, unwillingly, grinned.*

Willy-nilly

1. Ужываецца ў сказах, дзе прысутнічае мадальнасць загаднасці або прымусу (*to be forced to do smth*): *Willy-nilly one is thus forced to extend the reductivist argument and adopt the position .*

2. Ужываецца разам з канструкцыяй “*find smth ~V*”: *He hoped that readers of his book would find themselves willy-nilly thinking his way.*

3. Ужываецца з дзеясловамі, якія абазначаюць пханне, цягненне (*to push, to toss, to draw*): *This is the basis of our earlier argument that states are being drawn, willy-nilly, into a new game with more complex rules.*

Reluctantly

1. Ужываецца ў сказах, дзе прысутнічае мадальнасць загаднасці або прымусу: *Charles had reluctantly to agree.*

2. Найчасцей ужываецца з дзеясловамі згоды, прыняцця (*to agree, accept, to nod, admit*), маўлення (*to say, to tell, to murmur*), з дзеясловамі руху (*to go, to walk*): *Almost reluctantly the table agreed; At last she nodded again, almost reluctantly; "All right," she said reluctantly. She went reluctantly, and he added in a low voice: "I can't help you".*

3. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці (*almost, a little, very, rather*): *It was the shock of seeing Mrs Browning to whom she went, a little reluctantly, on June 6th, a little after midday.*

4. Ужываецца пры дзеяннях, якія разглядаюцца як непажаданыя або непрыемныя: *They rode on, reluctantly, like men who knew danger was ahead and around them.*

Adversely

1. Ужываецца ў сказах з дзеясловамі, што нясуць семантыку зменаў (*change, alter, affect, impact*): *If the medicine adversely changes your health, you should stop taking it immediately; When my drinking started to adversely alter my life, I decided to go to a rehabilitation facility; Because the drought adversely affected orange crops, the price of orange juice has greatly increased.*

2. Ужываецца ў сказах, дзе прысутнічае мадальнасць парады, магчымасці (*should, may*): *You should expect your child to be adversely affected by his father's death.*

Against will

1. Ужываецца з дзеясловамі з семантыкай прымусу (*force, persuade*) і дзеясловамі ўтрымання, затрымання (*to keep, to hold*): *Why do you keep us here against our will? No, it all points to him being held against his will somewhere; I'll never force you to do anything against your will; And I didn't persuade her to do anything against her will.*

2. Суправаджае апісанне дзеянняў, патэнцыйна падкантрольных, якія, аднак, могуць выйсці з-пад кантролю: *He looked up from the desk, caught her at a moment when, against her will, tears had filled her eyes; She disliked losing her temper against her will; Against her will, she cried out with the agony of it.*

3. Ужываецца ў сказах, дзе суб'ектамі выступаюць неадушаўлёныя/ абстрактныя паняцці: *Her thoughts against her will returned constantly to the frenzy of that midnight jungle storm.*

4. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць эмацыйны стан моўцы: *Against her will, tears had filled her eyes.*

5. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць ментальны стан моўцы: *But the curious thing was that the idea had somehow and much against his will taken root in his consciousness.*

Unwittingly

1. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or* (*unwittingly or by intent, sometimes wittingly, sometimes unwittingly*): *Even the most permissive of mothers and fathers intentionally or unwittingly punish their children in the course of socializing them; It is unfortunate that your article, wittingly or unwittingly, did not present the ICES report in its true context.*

2. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці (*almost, so, quite*): *I had been so horrified by Jason Purvis' physical condition that, almost unwittingly, I had taken him in hand; My first knowledge was thrust upon me – by happening to read quite unwittingly a pamphlet.*

Unintentionally

1. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: *The desire for success has led a scientist to falsify or misinterpret, either unintentionally, or deliberately; A State may, intentionally or unintentionally, give undue assistance, and so promote its own industry.*

2. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці (*quite, so*): *The process being carried a little further by quite unintentionally closing the doors on employment of deaf people as missionaries.*

Unknowingly

1. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці (*rather, quite, all, albeit largely, almost*): *He may therefore pass on the disease quite unknowingly; They are used almost unknowingly by teachers and dancers*

2. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: (*consciously or unknowingly; knowingly or unknowingly; deliberately, or unknowingly*): *For whether knowingly or unknowingly, through fact or fiction, their stories can influence the traveller's choice; Robert Taylor lists 23 criteria which users consciously, or unknowingly, make use of.*

3. Ужываецца разам з маркерамі няўпэўненасці (*perhaps*): *Some wickedness you would perhaps unknowingly perpetrate would see you in there.*

Coincidentally

1. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: *Coincidentally, or maybe not, the storm chose that moment.*

2. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці: *Breeders in different regions might quite coincidentally seize upon a colour mutation.*

3. Ужываецца ў сказах з семантыкай падабенства: *It might be coincidentally the same, or the similarity might arise from another factor; Tell the difference between two items which coincidentally have the same characteristics.*

Automatically

1. Ужываецца для характарыстыкі прывычных дзеянняў, даведзеных да аўтаматызму (дзеянні могуць быць цялеснымі або ментальнымі): *"Turn right here," she said once, automatically; Automatically – the writer's habit – I was trying to find the right word; Frankie automatically rubbed his hand on his trousers before daring to reach for the gloved hand.*

2. Ужываецца з лексэмамі, якія абазначаюць рухі цела: *She began to shake her head automatically, but then stopped and shrugged; Delaney walked over, eyes automatically glancing at the geography and configurations on the plastic: her right leg automatically swivelled up in the air.*

Да маркераў валітыўнасці, якія пазначаюць наўмыснасць дзеяння, адносяцца: *voluntarily, willingly, willfully, at will, intentionally, purposefully, deliberately, wittingly, consciously*. На матэрыяле вылучаных кантэкстаў (913), што ўтрымліваюць вышэйпрыведзеныя адзінкі, былі ўстаноўлены наступныя заканамернасці ўжывання маркераў ненаўмыснасці дзеяння.

Voluntarily

1. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці (*almost, quite, entirely*): *They're funded entirely voluntarily from money raised by the parents.*

2. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: *The kiss was a promise, as kisses are, whether received voluntarily or involuntarily.*

Willingly

1. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: *Should demand that she herself should fill the gap. Willingly or not.*

2. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці: *And very willingly, he got up to prepare; She had plunged into it willingly. Perfectly willingly.*

3. Ужываецца ў сказах, якія звязаны са стэрэатыпамі: *Another old belief of hers and one which died hard, which refused to die, was that no man will willingly take on another man's children; Liza's aversion to picking up her child, never attempting to play with Celia, her obvious relief when Edna performed such tasks which any normal mother might have been expected to undertake willingly.*

4. Ужываецца як эліптычны адказ на пытанне: *Shall we proceed, and wait for revelation?" Willingly!" said the earl; "Oh, kind sir, could you give me a pear or two, just to keep a poor old traveller from dying of hunger?" "Willingly, you poor old fellow," said the middle brother.*

Wilfully

1. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: *damage done by his fire if it has been caused wilfully, or by his negligence; The action was against officials who may have exceeded their duties or wilfully abused the position of responsibility with which they have been entrusted.*

2. Ужываецца пры дзеяннях, якія разглядаюцца як шкодныя і небяспечныя: *They may be destructive, wilfully damaging or destroying anything that is handy when they lose their temper; Hynd pled guilty to wilfully starting the fires in ground-floor store rooms on 11 September, 1991; The defendants were convicted of wilfully promoting hatred against the French-Canadian group.*

3. Ужываецца разам з лексэмамі, што перадаюць ментальны стан моўцы: *I think that you wilfully misunderstand me.*

At will

Ужываецца ў сказах, дзе прысутнічаюць маркеры мадальнасці здольнасці, дазвалення (*can, to be allowed, may*): *Fake smiles can be performed at*

will, And even more surprising, may be hypnotised into sleep at will; They could rove at will among the stars; I think a child should be allowed to take his father's or mother's name at will on coming of age.

Intentionally

1. Ужываецца ў фармальных выказваннях, належыць да афіцыйнага стылю: *The law requires that local authorities shall not (a) intentionally promote homosexuality or publish material with the intention of promoting homosexuality; This page left intentionally blank.*

2. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: *Most permissive of mothers and fathers intentionally or unwittingly punish their children in the course of socializing them; One side makes an unconditional acceptance, either intentionally, or in error.*

Consciously

1. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці (*less, more, almost*): *He described a much less consciously formulated process of appreciation and subjective valuation; As children grow older they will become more consciously aware of the likes and dislikes of those who care for them; She was almost consciously confused with the empirical, pseudo-historical doctrine.*

2. Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: *We search for the other half, consciously or unconsciously; We lose interest in that object because, whether consciously or not, we realize that we have not found lasting satisfaction or peace.*

3. Ужываецца з дзеясловам *to choose*: *She consciously chose to ignore him; Four ways to consciously choose and amplify kindness.*

4. Ужываецца разам з лексемамі, што перадаюць ментальны стан моўцы: *He talked without making the student think consciously about the area ahead.*

Wittingly

Ужываецца ў альтэрнатыўных спалучэннях, у тым ліку з саюзам *or*: *Is his/her misbehaviour reinforced – wittingly or unwittingly – in the way people respond to him/her?; Every haulier, wittingly or otherwise, will become involved to some extent in Customs 88 procedures.*

Deliberately

1. Ужываецца з маркерамі інтэнсіўнасці: *He pronounced it as two separate words, very deliberately; Eventually, he climbed them a second time, very deliberately.*

2. Ужываецца з саюзам *and*, перад якім ідзе іншае прыслоўе: *He came slowly and deliberately across the fields to the back door; And the three brothers began to move together steadily and deliberately in the unforgiving heat of the Oklahoma sun; Audiences actively and deliberately choose media to satisfy certain needs.*

Purposefully

1. Ужываецца з дзеясловамі руху, перасоўвання (*to go, to walk, to move, to stride*): *Angel walked purposefully towards a ruined church near the river; He moved purposefully up the stairs and began to feel faint; Clipboard in hand, she strode purposefully up to the doors.*

2. Ужываецца з саюзам *and*, перад якім ідзе іншае прыслоўе: *They did it singly and purposefully, as if a silent command had been given; Behind them Warders Niles and Swain walked slowly and purposefully, occasionally stopping to peer through the observation slots in the cell doors.*

Аналіз вынікаў праведзенага даследавання дазволіў вылучыць наступныя ізаморфныя і аламорфныя рысы, тыповыя для маркераў валітыўнасці і невалітыўнасці ў беларускай і англійскай мовах (табл.1.9).

Табліца 1.9

Ізаморфныя і аламорфныя характарыстыкі маркераў валітыўнасці і невалітыўнасці ў беларускай і англійскай мовах

Параметр	Маркеры невалітыўнасці	Маркеры валітыўнасці
Ужыванне ў альтэрнатыўных спалучэннях	<i>Ненаўмысна, выпадкова</i> <i>Coincidentally, unwittingly, involuntarily, unknowingly, unintentionally</i>	<i>Знарок, свядома, умысла, наўмысна, самохаць</i> <i>Wittingly, voluntarily, willingly, consciously, willfully, intentionally</i>
Ужыванне з маркерамі інтэнсіўнасці	<i>Выпадкова</i> <i>Coincidentally, involuntarily, unwillingly, reluctantly, unwittingly, unintentionally, unknowingly</i>	$\emptyset$ <i>Voluntarily, willingly, consciously, deliberately</i>
Ужыванне разам з маркерамі няўпэўненасці	<i>Ненаўмысна, незнарок, выпадкова, нехаця</i> <i>Unknowingly</i>	<i>Знарок, сумысна, наўмысна</i> $\emptyset$
Ужыванне разам з лексэмамі, што перадаюць ментальны стан моўцы	<i>Міжвол, мімаволі</i> <i>Against will</i>	$\emptyset$ <i>Willfully, consciously</i>
Ужыванне з лексэмамі, што перадаюць эмацыйны стан моўцы	<i>Міжвол, мімаволі</i> <i>Involuntarily, unwillingly, against will</i>	$\emptyset$ $\emptyset$
Ужыванне пры апісанні дзеянняў, якія разглядаюцца як непажаданыя або непрыемныя	<i>Паняволі, вымушана</i> <i>Unwillingly, reluctantly</i>	<i>Самохаць</i> $\emptyset$
Ужыванне ў сказах, дзе прысутнічае мадальнасць загаднасці або прымусу	<i>Паняволі</i> <i>Unwillingly, reluctantly, against will, willy-nilly</i>	$\emptyset$ $\emptyset$

Параметр	Маркеры невалітыўнасці	Маркеры валітыўнасці
Ужыванне з дзеясловамі, якія абазначаюць дзеянні, патэнцыйна падкантрольныя суб'екту, але над якімі суб'ект згубіў кантроль	<i>Незнарок</i> <i>Against will, involuntarily</i>	$\emptyset$ $\emptyset$
Ужыванне ў сказах, дзе суб'ектам выступаюць часткі цела	<i>Мімавольна</i> <i>Involuntarily</i>	$\emptyset$ $\emptyset$
Ужыванне з дзеясловамі руху, перасоўвання	$\emptyset$ <i>Unwillingly</i>	<i>З намерам</i> <i>Purposefully</i>
Ужыванне ў фармальных выказваннях, прыналежнасць да афіцыйнага стылю	$\emptyset$ $\emptyset$	<i>Адвольна, самавольна</i> <i>Intentionally</i>
Ужыванне з дзеясловам з семантыкай выбару (<i>выбраць, to choose</i>)	$\emptyset$ $\emptyset$	<i>Свядома</i> <i>Consciously</i>
Ужыванне з лексемамі, якія абазначаюць рухі цела	<i>Міжвол, мімаволі</i> <i>Unwillingly, automatically</i>	$\emptyset$ $\emptyset$
Ужыванне пры дзеяннях, якія разглядаюцца як шкодныя і небяспечныя	<i>Ненаўмысна</i> $\emptyset$	<i>Умысла</i> <i>Willfully</i>

Самым частотным параметрам стала ўжыванне маркераў валітыўнасці і невалітыўнасці ў альтэрнатыўных спалучэннях беларускай і англійскай моў. Даволі шматколкавым выступае і параметр ужывання прааналізаваных маркераў з маркерамі інтэнсіўнасці (за выключэннем беларускіх маркераў невалітыўнасці), што пацвярджае ўспрыняцце волі і яе вытворных як чагосьці градуальнага. Ужыванне маркераў невалітыўнасці разам з маркерамі няўпэўненасці ставіць пад сумнеў ісціннасць ненаўмыснага дзеяння, у той час як ужыванне маркераў валітыўнасці разам з маркерамі няўпэўненасці можа быць выклікана прагматычнай неабходнасцю ветлівасці, калі моўца не можа казаць адкрыта пра “наўмыснасць” дзеянняў іншага чалавека, таму для змякчэння эфекту выкарыстоўваюцца маркеры няўпэўненасці для стварэння зазору “апраўдання”. Семантыка маркераў невалітыўнасці дае мажлівасць існавання такіх параметраў, як ужыванне з дзеясловамі, якія абазначаюць дзеянні, патэнцыйна падкантрольныя суб'екту, але над якімі суб'ект згубіў кантроль; выкарыстанне ў сказах, дзе прысутнічае мадальнасць загаднасці або прымусу. Маркеры валітыўнасці ўжываюцца з дзеясловамі з семантыкай выбару (*выбраць, to choose*).

1.3.2. Волевыяўленне ў адносінах да мадальнасці і ірэальнасці

Граматыкалізацыя і лексікалізацыя канцэптуальнай прасторы волевыяўлення адбываецца ў мовах па-рознаму, таму для тыпалагічных даследаванняў важна ўстанавіць заканамернасці, прысутныя ў адных мовах і адсутныя ў іншых, для пабудовы агульнай тэорыі і праяснення характару функцыянавання і існавання мовы як чалавечага феномена. Наша даследаванне паклікана запоўніць лакуну ў беларускім мовазнаўстве, а таксама паспрыяць развіццю паняццяў ірэальнай семантыкі і катэгорыі волевыяўлення (валітыўнай мадальнасці) і іх далейшага вывучэння ў тыпалагічным аспекце.

Адной з актуальных задач лінгвістычнай тыпалогіі сёння выступае пабудова семантычнай карты значэнняў ірэальнасці [8, с. 75]. Наша даследаванне скіравана на грунтоўны аналіз катэгорыі волевыяўлення ў беларускай і англійскай мовах, што дае магчымасць картаграфавання і дэталізацыі гэтага фрагмента макразоны ірэальнасці.

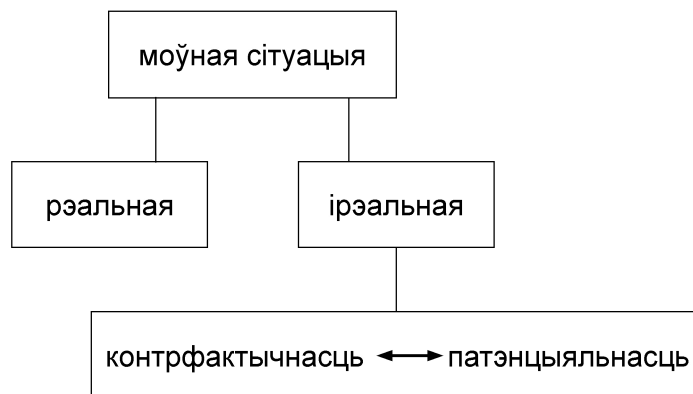
Тэрмін *ірэальнасць* адносна нядаўна ўвайшоў у лінгвістычнае выкарыстанне і абазначае “агульны семантычны кампанент сітуацый, якія не належаць рэальнаму свету” [83, с. 15], у той час як сумежнае паняцце ірэаліса ўжываецца для пазначэння граматычнай катэгорыі і яе грамам.

Рэальнасць часта мысліцца як нешта ўсёабдымнае і аблігаторнае. Іншыя яе азначэнні – фактычнасць, актуальнасць – падкрэсліваюць прататыпныя характарыстыкі рэальнай сітуацыі: максімальную ступень прысутнасці, лакальнасць, перцэпцыю і суб’ектнасць. Формула “я – цяпер – тут – гэта” выражае актуальнасць у яе першасным сэнсе [17 с. 72]. Адказнай за сувязь з рэальнасцю лічыцца, у асноўным, катэгорыя ладу, якая “выражае адносіны дзеяння да рэчаіснасці” [13, с. 157]. У адпаведнасці з гэтым дзеянне можа быць рэальным (абвесны лад), пажаданым (загадны лад) і магчымым (умоўны лад) [13, с. 157]. Катэгорыя часу, якая вызначаецца як тая, што выражае “адносіны дзеяння да моманту гутаркі” [13, с. 161], нярэдка мысліцца звязанай з паняццямі ірэальнасці і мадальнасці. У акадэмічнай граматыцы беларускай мовы заўважаецца, што менавіта формы часу выконваюць функцыю марфалагічнага паказчыка абвеснага ладу, у той час як умоўны і загадны лады не маюць часавых формаў [13, с. 162], з чаго вынікае, што калі дзеянне мае формы прошлага/будучага часу, яно аўтаматычна атрымлівае статус рэальнага. Аднак ці з’яўляецца такі падыход універсальным? Фактычнасць, выражаная канструкцыямі прошлага часу, традыцыйна ўключаецца ў зону рэальнасці, што, аднак, не замінае лінгвістам ставіць пытанне “ці з’яўляецца прошлае рэальнасцю, бо калі яно нерэальна, яго трэба ўключаць у сферу мадальнасці” [233, р. 1]. Хаця пры такім падыходзе больш карэктна казаць пра ўключэнне прошлага часу ў сферу ірэальнасці, чым мадальнасці. Праблема суаднесенасці ірэальнасці і мадальнасці палягае ў іх неапраўданым атаясамленні. Не кожная мадальнасць валодае статусам ірэальнасці, і не кож-

ная ірэальная сітуацыя – мадальная. Усе значэнні ўскоснай мадальнасці звязаны з сітуацыямі, што не належаць рэальнаму свету і, адпаведна, стасуюцца з ірэальнасцю, аднак у строгім плане можна казаць толькі пра перасячэнне ірэальнасці і мадальнасці. Стаўленне фактычнасці прошлага часу пад сумнеў абумоўлена ўжываннем марфалагічных паказчыкаў прошлага часу для перадачы іншых значэнняў, не звязаных з часам, напрыклад, умоўнасці: *If I had a chance I would come*; ветлівасці: *Could you wait for a moment?*; няўпэўненасці: *It could rain tonight*. Перасячэнне і ўзаемазалежнасць катэгорыі часу і мадальнасці відавочныя, аднак пакуль няма адназначнага апісання механізма таго, як адбываецца гэта перасячэнне (як простая транспазіцыя, пашырэнне значэння, метафарычны перанос ці інш.). Дж. Байбі схіляецца да таго, што параджэнне значэння нефактычнасці выклікана не адным толькі часавым значэннем, для прошлага часу патрэбныя дадатковыя элементы (мадальны дзеяслоў або ўмоўная канструкцыя), што сведчыць пра сукупнасць элементаў у стварэнні ірэальнай/нефактычнай семантыкі. Калі прыняць, што функцыяй грамема прошлага часу з’яўляецца перадача значэння контрфактычнасці, можна дапусціць, што ў англійскай мове гэта і ёсць пэўны пункт перасячэння прошлага часу і мадальнасці, бо яны падзяляюць гэту характарыстыку. У беларускай мове значэнне контрфактычнасці прошлага часу спалучаецца з грамемай умоўнага ладу як для перадачы ветлівасці: *Ці не маглі б вы перадаць соль?*, так і ўмоўнасці: *Калі было б лета, паехалі б на прыроду*. Хаця і ў беларускай мове фіксуюцца кантэксты, дзе ўжываецца толькі грамема прошлага часу для перадачы невідавочна прошлага дзеяння: *Адэля, я хацела спытаць, ці будзеш падаваць дакументы?*. Такім чынам, у беларускай мове ў адрозненне ад англійскай дадаткова ўжываецца грамема ўмоўнага ладу для стварэння эфекту мадальнасці, аднак грамема прошлага часу выступае асноўнай у дзвюх мовах. Так, часціца *б* не далучаецца да форм цяперашняга ці будучага часу (нельга сказаць *пачытаю бы, чытаю бы*), выключэннем выступае інфінітыўная форма *пачытаць бы*.

Будучы час апісвае сітуацыі патэнцыйныя, якія яшчэ не адбыліся, таму футуральная рэальнасць – даволі адносная, што і дае права даследчыкам размяшчаць яе ў зону іншую ад рэальнасці і кваліфікаваць то як катэгорыю рэаліса, то як катэгорыю ірэаліса [182, р. 48]. “Футуральнасць ніяк не чыста часавы канцэпт, яна ўключае элемент прадказання або адпаведнае мадальнае значэнне” [211, р. 677]. Сувяз паміж будучым часам і мадальнасцю прасочваецца і на дыяхранічным узроўні: у шэрагу моў марфемы будучага часу развіліся менавіта з мадальных слоў [182, р. 50], напрыклад, англійскае *will* у працэсе граматыкалізацыі аформілася ў своеасаблівую марфему-паказчык будучага часу з сэнсавага дзеяслова са значэннем жадання або балгарскае *ще* і македонскае *ке*, якія развіліся ад адпаведных дзеясловаў (*ща* і *сака*) са значэннем ‘хацець’ [97, с. 18]. Будучая сітуацыя – гэта пакуль няспраўджаная рэальнасць, і інтуітыўна адчуваецца розніца паміж тым, што яшчэ не зда-

рылася, і тым, што ўжо не здарыцца. Параўнаем: *Я пайду ў бібліятэку і Калі б не гэтая вайна*. У першым выпадку дзеянне можа адбыцца, яно валодае патэнцыяй да ажыццяўлення, у другім – сітуацыя адсутнасці вайны – немагчымая, яна ўжо ніколі не будзе іншай у дадзеным свеце. Для размежавання такіх выпадкаў уводзяцца паняцці патэнцыяльнасці і контрфактычнасці. Суадносячы паняцці рэальнасці, ірэальнасці і патэнцыяльнасці, А. У. Бандарка ўказвае, што “патэнцыяльнасць варта трактаваць як паняцце, якое звязвае ірэальнае з рэальным” [17, с. 76]. Аднак пры такім падыходзе месцазнаходжанне патэнцыяльнасці застаецца неадназначным. Мы, у сваю чаргу, прапануем змясціць акцэнт і разглядаць патэнцыяльнасць і контрфактычнасць як два полюсы сітуацыі ірэальнасці (мал. 1.4).



Мал. 1.4. Моўная сітуацыя

Ірэальная семантыка ахоплівае шырокі спектр, які выглядае неаднародным, аднак у цэлым вызначаным. Так, У. А. Плунгян піша: “спіс дзеяслоўных граем, у семантыцы якіх прысутнічае ірэальны кампанент, <...> можа лічыцца ў цэлым усталяваным. Гэта будучы час, адмоўная палярнасць, умоўныя лады (г.зн. формы, якія выражаюць неабходнасць і магчымасць, эпістэмічную ацэнку, жаданне і намер, прымушэнне і забарону, умову, уступку і да т.п.), а таксама – у меншай ступені – формы эвідэнцыяльнай семантыкі” [83, с. 15]. Такім чынам, сітуацый, якія адбываюцца па-за межамі рэальнасці і апісваюць гіпатэтычнае, патэнцыйнае і ўмоўнае і якія можна аб’яднаць тэрмінам *ірэальнасць*, у мове больш за сітуацыйныя зоны рэальнасці.

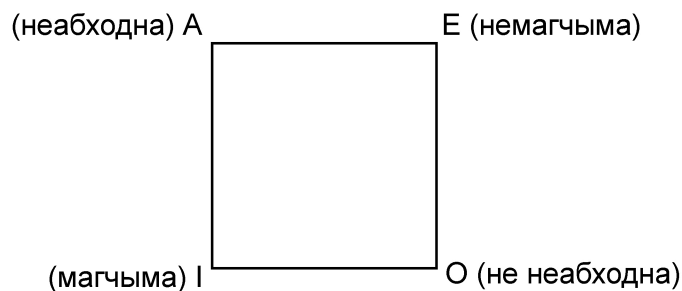
Нягледзячы на той факт, што ўпершыню тэрмін *мадальнасць* быў выкарыстаны яшчэ Арыстоцелем у яго працы “Метафізіка” [6], аб’ём гэтага паняцця не супадае ў канцэпцыях розных лінгвістаў. Таму пытанне межаў катэгорыі мадальнасці вырашаецца рознымі даследчыкамі па-рознаму.

Услед за логікай у мовазнаўстве доўгі час распаўсюджанай была канцэпцыя падзелу мадальнасці на аб’ектыўную (анталагічную) і суб’ектыўную. Такое размежаванне, аднак, выклікае пэўныя сумненні. Па-першае, працэс пазнання ідзе праз суб’ектыўнасць успрыняцця чалавекам аб’ектыўнага. Як пісаў І. Кант, “нашы веды ўзнікаюць з дзвюх асноўных крыніц душы: першая

з іх – гэта здольнасць атрымліваць уяўленні, а другая – здольнасць спазнаваць праз гэтыя ўяўленні прадмет” [51, с. 152]. Па-другое, аб’ектыўнасць – гэта “здольнасць непрадузята прадстаўляць аб’ект так, як ён існуе сам па сабе, незалежна ад суб’екта” [45], што не зусім адпавядае агульнай семантыцы мадальнасці (стаўленне да выказвання ці пункт гледжання моўцы на яго). Мадальнасць прыйшла ў лінгвістыку з фармальнай логікі і паспела стаць адной з самых дыскутуемых праблем мовазнаўства.

Пры дапамозе лагічнага квадрата (іншая назва – квадрат апазіцый) у логіцы дэманструецца суаднесенасць чатырох катэгарычных суджэнняў (мал. 1.5). Верхнія полюсы квадрата (А, Е)¹ тычацца агульнасці/універсальнасці і супрацьстаяць ніжнім полюсам (І, О), якія тычацца частковасці/прыватнасці. Лёвыя полюсы (А, І) адносяцца да сцвярджэння, правыя полюсы (Е, О) – да адмаўлення:

- агульнасцвярджальнае (А) – *усе S ёсць P*;
- прыватнасцвярджальны (І) – *некаторыя S ёсць P*;
- агульнаадмоўны (Е) – *ніводнае S не ёсць P*;
- прыватнаадмоўны (О) – *некаторыя S не ёсць P* [139, с. 24].



Мал. 1.5. Квадрат апазіцый

Адзінства мадальнай логікі заключаецца ў тым, што мадальныя паняцці розных тыпаў маюць аднолькавыя фармальныя якасці, дакладней, яны вызначаюцца адно праз адно: нешта магчыма, калі супрацьлеглае не з’яўляецца неабходным; нешта неабходна, калі без яго немагчыма [44, с. 70].

Шматпланавасць і неадназначнасць мадальнасці дазваляе прымяняць разнастайныя падыходы пры вырашэнні падзелу яе зоны і праводзіць даследаванні ў розных кірунках. Мадальнасць у логіцы з’явілася з таго, што класічнага трактавання аб’екта, як існага або няіснага, было недастаткова, каб апісаць іншыя модусы яго быцця. У дадатак да *ёсць*, *няма* былі ўведзены аператары *неабходна*, *магчыма*, *выпадкова* і інш. Мадальнасць у логіцы трактуецца як “відавочна ці невідавочна выражаная ў суджэнні дадатковая інфармацыя пра ступень яго абгрунтаванасці, лагічны ці фактычны статус,

¹ Літары *A, I* адносяцца да слова *affirmo* ‘сцвярджаю’; літары *E* і *O* – да слова *nego* ‘адмаўляю’.

пра рэгулятыўныя, ацэначныя і іншыя яго характарыстыкі” [127, с. 58]. Кожны з трох тыпаў мадальнасці, які вылучаецца ў логіцы, валодае сваімі мадальнымі апэратарамі. Алетычная мадальнасць паведамляе пра ступень неабходнасці ведаў і задзейнічае апэратары *неабходна*, *магчыма*, *немагчыма*. Эпістэмічная мадальнасць раскрывае ступень дакладнасці ведаў і мае такія апэратары, як *даказальна*, *абвяргальна*, *сумнеўна*, *упэўнена*. Дэантычная мадальнасць тычыцца ступені ажыццяўляльнасці дзеянняў і характарызуецца апэратарамі *абавязкова*, *дазволена*, *забаронена* [127, с. 58].

Аднак лагічныя мадальныя паказчыкі не заўсёды карэлююць з семантыкай адзінак натуральных моў, таму лагічную і лінгвістычную катэгорыі мадальнасці можна і трэба супастаўляць, аднак іх не варта атаясамліваць і пераносіць разуменне гэтай катэгорыі на глебу іншай навукі.

У мовазнаўстве мадальнасць тлумачыцца як функцыянальна-семантычная катэгорыя, што перадае розныя віды адносін выказвання да рэчаіснасці, а таксама розныя віды суб’ектыўнай кваліфікацыі таго, што паведамляецца [68, с. 303].

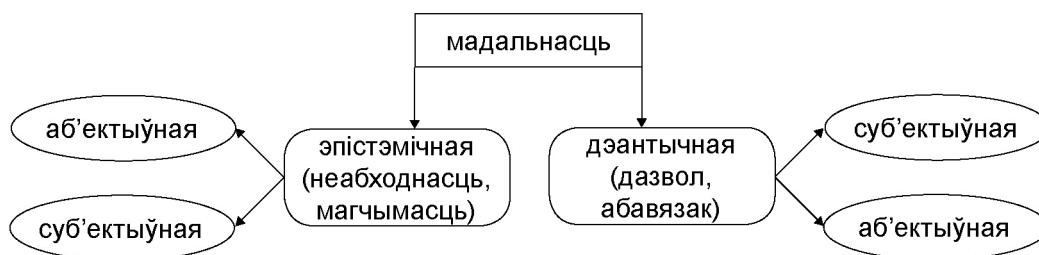
У заходнееўрапейскай традыцыі агульнапрынятай лічыцца тэорыя мадальнасці Ш. Балі. Ён выдзяляў у сказе два складнікі: модус (*modus*), у якім выражаецца індывідуальная ацэнка фактаў або воля, і дыктум (*dictum*) – аб’ект модусу, а таксама адрозніваў мадальнасць экспліцытную і імпліцытную. Першы тып характарызуецца супадзеннем суб’екта выказвання з суб’ектам сказа, а дзеяслоў, “які азначае *даваць ацэнку* або *жадаць* (мадальны дзеяслоў), адрозніваецца ад дзеяслова, які выказвае ідэю, на якую абавіраецца модус (дыктальны дзеяслоў)” [9, с. 214]. У выпадку з другім тыпам мадальнасці суб’ект маўлення не прысутнічае ў сказе, а мадальнасць выказваецца праз сінтаксіс дыктуму (звычайна праз лад дыктальнага дзеяслова) [9, с. 214]. Такім чынам, мадальнасць разглядаецца як сінтаксічная катэгорыя, і галоўную ролю ў яе выражэнні адыгрываюць мадальныя дзеясловы.

У савецкім мовазнаўстве вялікі ўклад у распрацоўку пытання мадальнасці зрабіў В. У. Вінаградаў. Граматычнае значэнне сінтаксічнай катэгорыі мадальнасці вучоны бачыў у аднесенасці асноўнага зместу сказа да рэчаіснасці. Менавіта праз мадальнасць выражаецца і канкрэтызуецца катэгорыя прэдыкатыўнасці. Адносіны паміж прэдыкатыўнасцю і мадальнасцю В. У. Вінаградаў ахарактарызаваў наступным чынам: “Калі катэгорыя прэдыкатыўнасці выражае агульную суаднесенасць зместу сказа з рэчаіснасцю, тады адносіны паведамлення да рэчаіснасці, якія захоўваюцца ў сказе, ёсць у першую чаргу мадальныя адносіны” [22, с. 268]. Мадальнасць мае дзве функцыі і формы: неабходная частка сказа як кампанент прэдыкатыўнасці (мадальнасць сказа) і змест сказа, які апісвае сітуацыю прыпісвання модусу (мадальнасць у сказе).

Іншыя даследчыкі (А. У. Бандарка, Н. Д. Аруцёнава) бачаць узаемасувязь мадальных і ацэначных фактараў у мове. Так, А. У. Бандарка дае наступнае азначэнне: “Мадальнасць можа разглядацца як комплекс актуалізацыйных

катэгорый, якія характарызуюцца з пункту гледжання моўцы, стаўленне прапазіцыйнай асновы зместу выказвання да рэчаіснасці па дамінуючых прыметах рэальнасці/ірэальнасці” [18, с. 59].

У англамоўнай літаратуры праблема мадальнасці таксама даследуецца грунтоўна. Дж. Лаянз выдзяляе два тыпы мадальнасці: дэантычную і эпістэмічную, кожная з якіх падзяляецца на аб’ектыўную і суб’ектыўную. Даследчык звязвае дэантычную мадальнасць з намерам, жаданнем і воляй, яна, на яго думку, узнікае з дзвюх функцый мовы: дэзідэратыўнай (пажаданай), пры дапамозе якой выказваюцца хаценні і жаданні, і інструментальнай, калі ажыццяўленне дзеяння ідзе праз навяязванне сваёй волі іншаму суб’екту, які мусіць выканаць гэтае дзеянне [62, с. 344; 209, р. 13] (мал. 1.6).



Мал. 1.6. Мадальнасць згодна з тэорыяй Дж. Лаянза (1977)

Агульнай семантычнай прыметай мадальных аб’ектаў выступае пункт гледжання моўцы, дзе так ці інакш актуалізуецца пазіцыя суб’екта.

Цэнтральнымі для лінгвістычнай мадальнасці выступаюць паняцці магчымасці і неабходнасці, якія ў сваю чаргу можна разглядаць з пункту гледжання двух сістэм: эпíстэмічнай (ЭМ) і дэантычнай мадальнасці (ДМ). Такі падзел хоць і не адзіна магчымы, аднак ён прэвалюе ў працах па мадальнасці і з’яўляецца традыцыйным. Сюды таксама ўключаецца дынамічная мадальнасць, якая прыпісвае пэўную здольнасць суб’екту выказвання [222, р. 3]. Асноўнымі адрозненнямі паміж ЭМ і ДМ могуць служыць наступныя фактары.

1. Характар прапазіцыі. Прапазіцыя ЭМ датычыцца ісціннасці/няісціннасці ў дачыненні да рэальнага свету, у той час як прапазіцыя ДМ апісвае стан рэчаў, што стане актуальным, калі дзеянне, пра якое вядзецца гаворка, будзе выканана.

2. Сувязь з будучым часам. Для ДМ гэта сувязь мае іманентны характар.

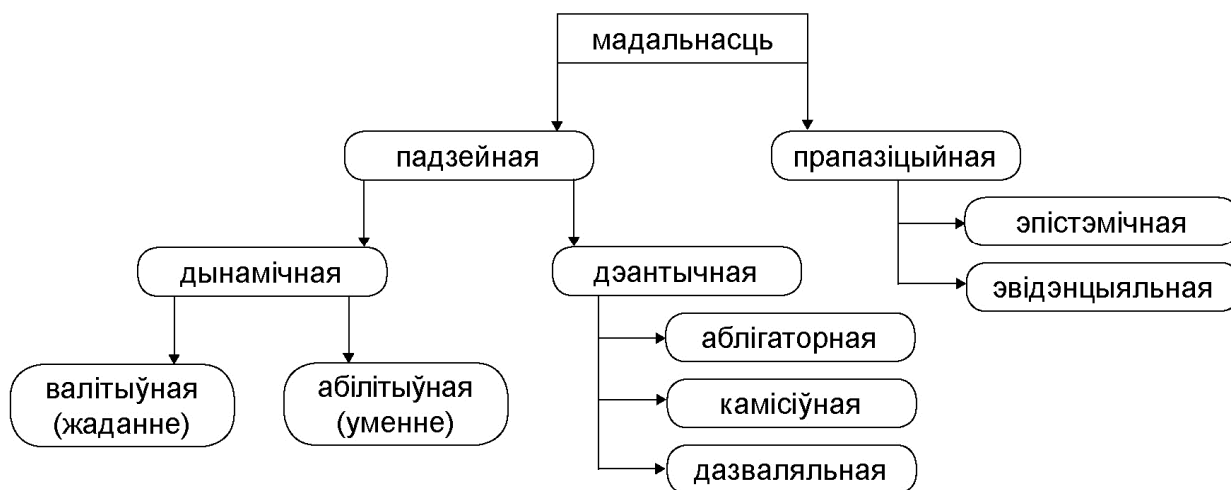
3. Характар крыніцы мадальнасці. ДМ вынікае з пэўнай крыніцы ці прычыны. Неабходнасць выканаць дзеянне ўспрымаецца індывідам як тое, што сыходзіць ад кагосьці/чагосьці і можа мець розную прыроду, напрыклад, мараль, закон, вышэйшы па статусе суразмоўца і г.д. [211, р. 823–824].

Асноўнай праблемай падзелу мадальнасці на дэантычную і эпíстэмічную выступае той факт, што адны і тыя ж лексемы могуць адносіцца як да ЭМ, так і да ДМ, напрыклад, мадальны дзеяслоў *may* ‘магчы’ у сказе *You may borrow my dictionary* абазначае дазвол (дэантычную мадальнасць), у сказе *She*

may call at any moment – магчымасць выканання дзеяння з пункту гледжання моўцы (эпістэмічную мадальнасць). Спасылаючыся на Дж. Байбі і В. Пальюка, Н. Дэвідсан-Нільсан адзначае, што ўжыванне мадальных адзінак у эпістэмічным значэнні з’яўляецца вытворным ад іх дэантычнага значэння, што адбылося за кошт метафарычнага пашырэння ў працэсе семантычнай генералізацыі [156, р. 23].

Хаця датычна натуральных моў сярод навукоўцаў існуе пэўны кансэнсус у вылучэнні/прызнанні двух базавых мадальнасцей (эпістэмічнай і дэантычнай) [189, р. 42], тэрміналагічнае пытанне застаецца адкрытым і, як слухна заўважае М. Перкінс, “колькасць мадальнасцей, якая вызначаецца, у нечым з’яўляецца пытаннем таго, як рознымі спосабамі можна падзяліць адзін і той жа пірог” [229, р. 10]. Разгледзім некаторыя асноўныя сучасныя падыходы да лінгвістычнай мадальнасці.

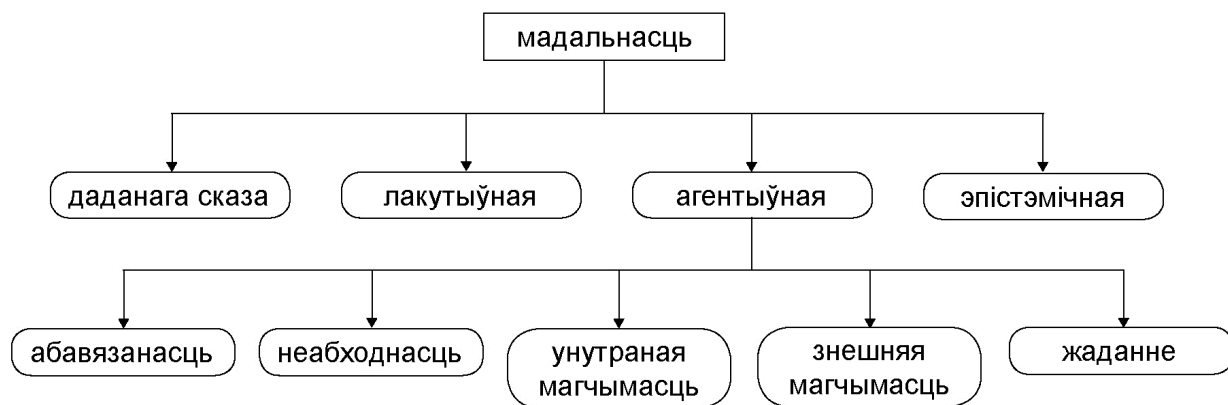
Прапанавая Ф. Р. Палмерам канцэпцыя мадальнасці мянялася на працягу дзесяцігоддзяў, звернемся да версіі 2001 г. (мал. 1.7).



Мал. 1.7. Канцэпцыя мадальнасці Ф. Р. Палмера

Як бачна з мал. 1.7, дэантычная і дынамічная мадальнасці аб’ядноўваюцца ў падзейную, або сітуацыйную (event), мадальнасць, якая адносіцца да патэнцыяльных падзей. Эвідэнцыяльная і эпістэмічная мадальнасці, што характарызуюць стаўленне моўцы да сапраўднасці ці фактычнасці статусу прапазіцыі, – у прапазіцыйную [227, р. 8].

Дж. Байбі выдзяляе чатыры тыпы мадальнасці: эпістэмічную, лакутыўную (speaker-oriented), агентыўную (agent-oriented) і падпарадкавальную. Лакутыўная мадальнасць уключае ў сябе дырэктывы (загады, патрабаванні, просьбы, папярэджанні, рэкамендацыі) і выказванні, дзе моўца дае адрасату дазвол. Можна заўважыць, што такая класіфікацыя арыентавана на маўленчыя акты і ў нечым дублюе іх. Сюды Дж. Байбі ўключае і аптатыў, які абазначае “жаданне ці спадзяванне моўцы, выказанае ў галоўным сказе” [146, р. 179] (мал. 1.8).

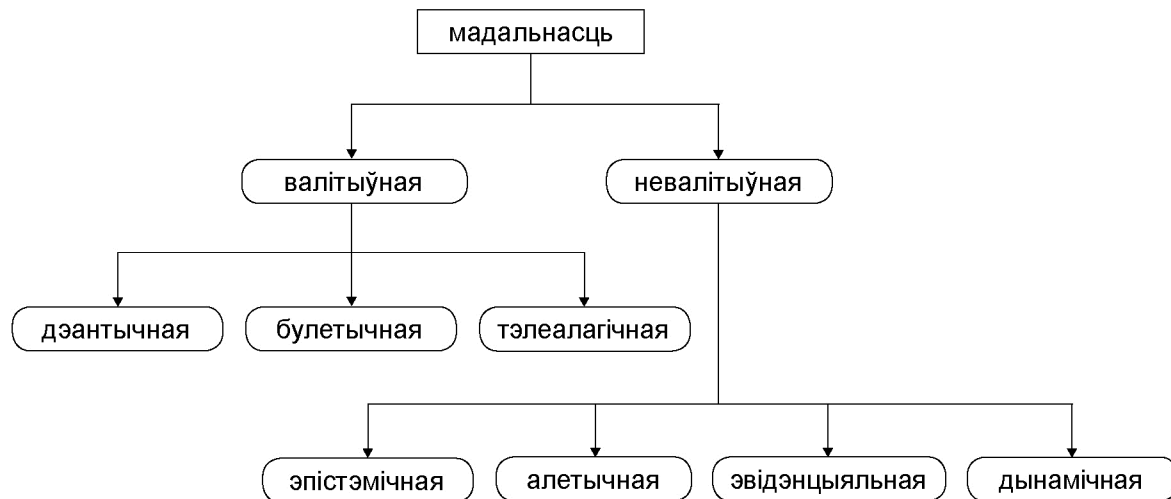


Мал. 1.8. Мадальнасць згодна з канцэпцыяй Дж. Байбі,
Р. Перкінса, В. Пальюка (1994)

У канцэпцыі П. Портнера мадальнасць падзяляецца на фразавую (выражэнне мадальнага значэння на ўзроўні сказа/фразы, куды ўключаюцца традыцыйныя мадальныя сродкі: мадальныя дапаможныя дзеясловы, прыслоўі), субфразавую (выражэнне мадальнага значэння адбываецца ў элеменце меншым за сказ/фразу, напрыклад, у прэдыкаце пры дапамозе дзеяслова ці ў іменным словазлучэнні пры дапамозе прыметніка) і дыкурсную (уклад мадальнасці ў значэнне дыскурсу, якое нельга патлумачыць у межах традыцыйнай семантыкі) [233, р. 2–3]. Асноўную ўвагу даследчык надае фразавай мадальнасці, якую ён далей падзяляе на эпістэмічную, прыярытэтную і дынамічную. Прыярытэтная мадальнасць, значэнне якой палягае ў тым, што суб’ект можа выбраць адну магчымасць за кошт іншай пры пэўных абставінах, падзяляецца на булетычную, тэлеалагічную і дэантычную. Дынамічная мадальнасць падзяляецца на групы: валітыўную (куды ўваходзяць значэнні ўмення, магчымасці, стаўлення) і прэдыкатную (утрымлівае экзістэнцыяльныя ці ўніверсальныя апэратары).

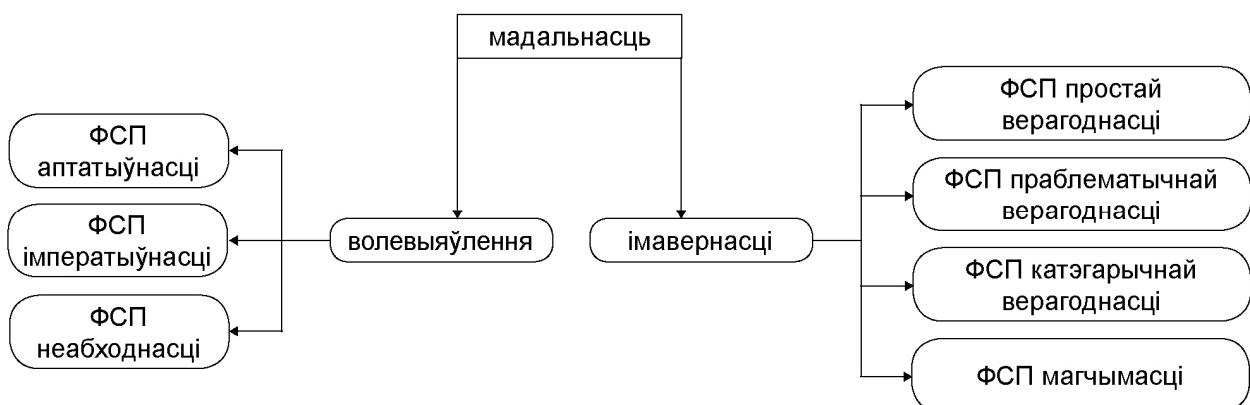
Яшчэ ў 1924 г., вылучаючы 20 падтыпаў мадальнасці, О. Есперсан за аснову падзелу ўзяў элемент наяўнасці/адсутнасці волі. У якасці пробнай схемы ён прапанаваў спіс паняццёвых катэгорый, якія “больш-менш расплывіста выражаюцца дзеяслоўнымі ладамі і дапаможнымі дзеясловамі” [38, с. 314], указваючы пры гэтым, што прыведзены пералік можа быць недасканалым і няпоўным, бо “катэгорыі часта перакрываюць адна адну, а тэрміны не заўсёды трапныя” [38, с. 315]. Можна заўважыць, што два фундаментальныя тыпы мадальнасці (валітыўная і невалітыўная) карэлююць з падзелама мадальнасці на эпістэмічную і дэантычную з той розніцай, што ў О. Есперсана асноватворным элементам падзелу выступае воля, у той час як пры падзеле сферы мадальнасці на эпістэмічную і дэантычную актуалізуецца аспект ведання/веры датычна дзеяння/прапазіцыі выказвання, з аднаго боку, і абавязку – з іншага [189, р. 42], г.зн., для ДМ – наколькі маральна пажаданым з’яўляецца дзеянне, для ЭМ – наколькі дастасавальна магчымым да рэальнасці з’яўляецца дзеянне, апісанае ў прапазіцыі.

Згодна з Х. Нарагам, усе віды мадальнасці можна размясціць, арыенту-ючыся на наяўнасць або адсутнасць элемента волі ў іх семантыцы (мал. 1. 9). Напрыклад, дэантычная, булетычная, тэлеалагічная – гэта тыпы валітыўнай мадальнасці; эпістэмічная, алетычная, эвідэнцыяльная, дынамічная – тыпы невалітыўнай мадальнасці [218, р. 47]. Валітыўнасць і невалітыўнасць з’яўля-юцца градыентнымі велічынямі, а не кантрарнымі, адпаведна, у кожным пад-тыпе будзе свая “колькасць/насычанасць” воляй (мал. 1. 9).



Мал. 1.9. Тыпы мадальнасці, вылучаныя Х. Нарагам

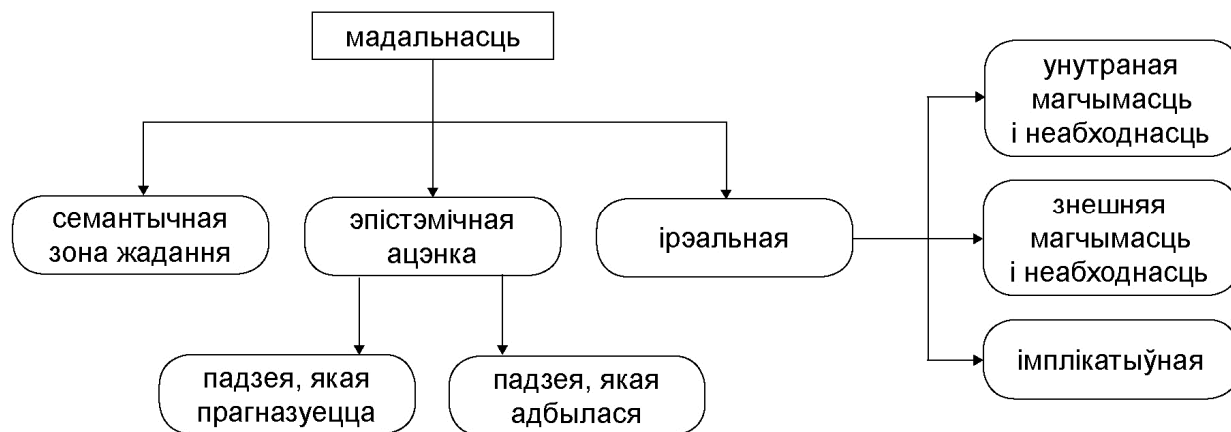
У айчынным мовазнаўстве катэгорыя мадальнасці сучаснай беларускай мовы комплексна прадстаўлена ў канцэпцыі Н. Ю. Паўлоўскай (2001). Асновай падзелу мадальнасці выступаюць кагнітыўная і камунікатыўная функцыі мовы, якія ўтвараюць дзве асноўныя групы – поле імавернасці і поле волевыяўлення [75]. Апошняя ўтрымлівае тры падгрупы (ФСП¹): аптатыўнасці, імператыўнасці і неабходнасці (мал. 1.10).



Мал 1.10. Мадальнасць згодна з канцэпцыяй Н. Ю. Паўлоўскай

¹ Функцыянальна-семантычнае поле

У канцэпцыі, прапанаванай У. Плунгянам, вылучаюцца наступныя тры сферы: эпістэмічнай ацэнкі, ірэальнай мадальнасці і зона жадання. Важнай заўвагай даследчыка датычна апошняй з’яўляецца прызнанне за жаданнем статусу той зоны, дзе значэнні ірэальнасці і ацэнкі (г.зн. дзвюх першых сфер) спалучаюцца [82, с. 325] (мал. 1.11).



Мал. 1.11. Мадальнасць згодна з канцэпцыяй У. А. Плунгяна

Нягледзячы на тое, што сярод навукоўцаў, якія асвятляюць праблемы мадальнасці, пераважаюць тыя, хто так ці іначай прытрымліваюцца класічнага падзелу сферы мадальнасці на групы і падгрупы (эпістэмічная vs дэантычная), некаторыя заяўляюць пра немэтазгоднасць групування розных відаў мадальнасці ў класы. Так, Р. Дыксан піша: “Цэтлікі *дэантычны*, *эпістэмічны* і падобныя ім ствараюць ілюзорныя адрозненні, якія могуць замянаць тлумачэнню і ўводзіць у зман. У іх няма патрэбы. Лагічнай рабці адсылку да саміх мадальнасцяў” [164, р. 27]. Абагульняць тэрміны і класы Р. Дыксан лічыць залішнім. Непаспрэдна жаданне (аптатыў) і намер не ўключаюцца ім у мадальнасць англійскай мовы з прычыны таго, што дзеясловы *want*, *wish*, *intend*, *plan* разглядаюцца як другасныя дзеясловы класа B¹ [164, р. 27], аднак для іншых моў, дзе жаданне і намер выказваюцца марфалагічна або сінтаксічна, даследчык дапускае наяўнасць маркераў жадання і намеру як раўнапраўных тыпаў мадальнасці.

Падобную думку выказвае А. Вяжбіцкая: “Як філасофская, так і лінгвістычная літаратура па мадальнасці звычайна моцна абапіраецца на такія падзелы, як “эпістэмічны” vs “дэантычны” або “дэантычны” vs “дынамічны”. Падзелы такога тыпу служаць асновай для размежавання таго, што разглядаецца як розныя значэнні індывідуальных мадальных дзеясловаў. Аднак,

¹ Р. Дыксан падзяляе дзеясловы на першасныя і другасныя, апошнія распадаюцца на чатыры падтыпы (А, В, С, D) і абумоўліваюць семантычную мадыфікацыю іншага дзеяслова. Згодна з гэтай класіфікацыяй дзеяслоў *will* трапляе ў падгрупу А (дзеясловы, якія маюць той жа суб’ект, што і дзеясловы, якія яны азначаюць), а дзеясловы *want*, *wish*, *desire*, *crave*, *long* – у падгрупу В (дзеясловы ўводзяць дадатковую ролю да той, што асацыюецца з семантычна галоўным дзеясловам) [163, р. 96].

нягледзячы на карыснасць такіх размежаванняў для пэўных мэт, іх цэннасць у прадстаўленні семантычных адносін даволі абмежаваная, а іх роля ў высвятленні спрэчных значэнняў не заўсёды станоўчая” [271, с. 37].

Пад крытыку А. Вяжбіцкай падпадаюць і такія тэрміны, як *неабходнасць*, *абавязанасць* (*obligation*) і інш., з прычыны іх непразрыстасці. Сапраўды, розныя аўтары ўжываюць гэтыя паняцці для тлумачэння розных адзінак, напрыклад, М. Халідэй апісвае *should* як *абавязанасць* (*obligation*), *must* як *примушэнне*, у той час як Дж. Ліч тлумачыць *must* як *абавязанасць* (*obligation*) і *примушэнне*, а *should* як *аслабленую абавязанасць* (*obligation*) [271, р. 27]. Разглядаючы мадальны дзеяслоў *can*, даследчыца прыходзіць да высновы, што яго значэнні (эпістэмічнае, дэантычнае і дынамічнае, якія звычайна вылучаюцца іншымі аўтарамі) маюць агульнае ядро і розніца палягае не ў самім слове, а тлумачыцца мадуляцыяй кантэкстаў (даданымі сказами з часціцай *if*): *You can sit down* (if you like = дазвол); (if you make an effort = здольнасць) [271, р. 38]. Калі пайсці ў гэтых разважаннях далей, можна дапусціць, што выкарыстанне тэрмінаў *эпістэмічны* і пад. больш мэтазгодна перавесці ў плоскасць прагматыкі і абазначаць імі адпаведныя моўныя сітуацыі/кантэксты.

Услед за Р. Дыксанам і А. Вяжбіцкай, якія крытыкуюць існы падзел зоны мадальнасці на эпістэмічную і каранёвую (альтэрнатыўны тэрмін для дэантычнай мадальнасці), мы лічым гэтыя разважання апраўданымі з метадалагічнага пункту гледжання, бо той вялікі і неаднародны семантычны спектр, які прадстаўляе мадальнасць, немагчыма апісаць, акрэсліўшы дакладныя межы зон. Мадальнасць належыць да катэгорый высокай ступені абстракцыі, семантычная шчыльнасць якой даволі недыскрэтная, і нават вычлененыя складнікі валодаюць гібрыдным з памежнымі элементамі характарам. Дыскусіі наконт уключэння пэўных семантычных зон у макразону мадальнасці сталі неад’емнай часткай пры абмеркаванні праблем мадальнасці.

Вывады па главе 1

Праблематыка волі ў філасофскай традыцыі носіць кластарны характар і вызначаецца парадыгмай думкі пэўнага перыяду. Антычнасць разглядала волю як абмежаваную самім чалавекам, які дзейнічае згодна з патэрнам, абумоўленым яго прыродай, што ён падзяляе з іншымі людзьмі, а не па ўласнай волі. Галоўнай праблемай, якую выявіў прыход хрысціянства ў сувязі з разглядам волі, стала тэадыцэя і ілюзорнасць свабоды волі чалавека пры абсалютнасці і ўсёбачнасці Бога. Новы час і навука зрабілі ўніверсальнай каўзальнасць, якая мусіла пераўзыходзіць агентыўнасць індывіда. Міжкультурная аднесенасць волі праяўляецца ў яе дыхатамічным характары: з аднаго боку, воля – нешта індывідуалістычнае, з іншага – яна заўсёды фармуецца ў пэўных сацыяльных і культурных умовах.

Прадстаўленыя падыходы да вывучэння і разгляду феномена волі ў філасофіі і псіхалогіі выяўляюць яе поліфункцыянальную прыроду, інварыянтнымі характарыстыкамі якой служаць: свядомасць, наяўнасць мэты, аксіялагічнасць (сувязь з маральнымі ведамі), адказнасць, скіраванасць у будучыню, наяўнасць выбару, кантраляванасць, суб’ектнасць.

Металінгвістычны аналіз дэфініцый волі ў гуманітарыстыцы паказаў, што воля мысліцца ў навуцы як сіла, як тое, што рухаецца наперад і прыводзіць у дзеянне іншыя элементы. Безумоўнай бачыцца сувязь волі з розумам і працэсамі мыслення, а таксама з эмацыянальнай сферай і жаданнямі індывіда.

Канцэптуалізацыя волі адбываецца згодна з кагнітыўнай матрыцай абстрактных паняццяў. Воля мысліцца ў свядомасці носьбітаў беларускай і англійскай моў як унутраная сістэма/орган тыпу мускулатуры, якую можна трэніраваць. Слабая воля або яе адсутнасць лічыцца заганай. Размяшчэнне волі паміж розумам/свядомасцю і жаданнямі/эмоцыямі пацвярджаецца для дзвюх моў даследавання. Воля метафарызуецца як дар, каштоўнасць і як знешняя сіла, што мае ўладу над індывідам. Спецыфіка волі ў беларускай мове праяўляецца ў персаніфікацыі праз магчымасць дыхаць, адчуваць эмоцыі, у англійскай мове – праз дзеясловы руху. Большы фаталізм і некантраляванасць у дачыненні да волі прасочваецца ў беларускай мове ў параўнанні з англійскай. Падзел волі на *сваю* і *чужую* ў беларускай мове і на *collective* і *individual* – у англійскай сведчыць пра важнасць гэтых семіятычных апазіцый у адпаведных моўных культурах.

Лінгвакультуралагічны аналіз моўных карцін свету носьбітаў беларускай і англійскай моў на аснове фальклорнага дыскурсу дазволіў правесці своеасаблівае “дэкадзіраванне” і апісаць народнае ўяўленне беларусаў пра паняцце волі. Шматзначнасць лексемы *воля* фіксуецца не толькі ў слоўніках, але і ў фактаграфічным матэрыяле, дзе яна можа ўжывацца як сінонім да словаў *свабода* і *жаданне*, *памкненне*, *загад*. Воля ў свядомасці беларусаў звязана з рознымі аспектамі жыцця і мае амбівалентны характар: яна можа выступаць як нешта станоўчае, да чаго варта імкнуцца, і як нешта адмоўнае, чаго варта пазбягаць ці што трэба кантраляваць.

Залежна ад таго, наколькі кампанент волі ўключаны ў кагнітыўна-семантычную сітуацыю дзеяння, было вылучана чатыры групы. Семантыка некантраляваных дзеянняў мае агульнае ядзернае значэнне – адсутнасць выбару або кантролю з боку моўцы/выканаўцы. Маркеры валітыўнасці і невалітыўнасці ў беларускай і англійскай мовах часцей за ўсё ўжываюцца у альтэрнатыўных спалучэннях, з паказчыкамі інтэнсіўнасці і няўпэўненасці.

Даследаваныя канцэпцыі падзелу сферы мадальнасці дазваляюць высветліць сур’ёзную праблему неадназначнасці статусу семантыкі, што карэлюе з волевыяўленнем, якое ўключае ў сябе, сярод іншага, значэнні жадання, намеру, імкнення, загаду, а таксама праблему члянэння на агульнамадальным узроўні, што служыць дастатковай асновай для распрацоўкі новай, аўтарскай канцэпцыі зоны волевыяўлення, яе лакалізацыі сярод іншых тыпаў мадальнасці. Паняцце ірэальнасці мы прапануем разглядаць як адну з дзвюх асноўных макразон моўнай сітуацыі з семантычнымі полюсамі патэнцыяльнасці і контрфактычнасці.

Глава 2. КАГНІТЫЎНА-ПРАГМАТЫЧНЫ ПАДЫХОД ДА СЕАНТЫКІ ВОЛЕВЫЯЎЛЕННЯ Ў СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫМ АСПЕКЦЕ І МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ ПРЫНЦЫПЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

*Што немагчыма ўявіць, пра тое няма
чаго і казаць.*

Л. Вітгенштэйн

2.1. Кагнітыўныя механізмы канцэптуалізацыі волевыяўлення

Пры кагнітыўным падыходзе мова даследуецца ў якасці цэласнага феномена, дзе кожная моўная структура вывучаецца як адлюстраванне агульнай канцэптуальнай арганізацыі, прынцыпаў катэгарызацыі, механізмаў апрацоўкі і ўздзеяння эмпірыкі і навакольнага асяроддзя. У кагнітывістыцы адным з ключавых паняццяў з’яўляецца паняцце ведаў (knowledge). Так, мову можна разглядаць як “спосаб упарадкавання ведаў, які адлюстроўвае патрэбы, інтарэсы і досвед індывідаў і культур” [258, р. 5]. У нашым даследаванні мы абапіраемся сярод іншага на пастулаты кагнітыўнай лінгвістыкі, згодна з якімі а) мова не з’яўляецца аўтаномнай кагнітыўнай здольнасцю/сферай; б) граматыка выступае канцэптуалізацыйным працэсам; в) веданне мовы паўстае з яе ўжывання [152, р. 1].

Выказваючы свае жаданні і волю, суб’ект мае ўяўленне пра тое, якім хоча бачыць свет. Для гэтага ён мусіць валодаць пэўнымі ведамі, таму выказванні, што ўтрымліваюць валітыўныя прэдыкаты, ствараюць прасторы канцэптуальна блізкія да прастораў рэальнага свету. Апошнія вынікі нейрафізіялагічных даследаванняў мозга даказваюць, што канструяванне ментальных мадэлей альтэрнатыўных сусветаў не нашмат адрозніваецца ад канструявання мадэлей рэальнага свету [160, р. 42]. Таму мы прапануем разглядаць жаданні як своеасаблівую форму ведаў (desire as knowledge).

Структуры ведаў, якія атрымліваюць у лінгвістыцы розныя найменні, напрыклад, *скрыпт, фрэйм, поле, схема* і г. д. [170, р. 224], прадстаўляюць інструментарый для кагнітыўнай апрацоўкі моўных сітуацый. Метафарызацыя як кагнітыўны механізм “вяртае” абстрактныя паняцці ў рэальнасць, дазваляючы чалавеку ўспрымаць іх і апрацоўваць мысленна і вербальна. Сярод даследчыкаў няма згоды адносна таго, як разумець кагнітыўныя сістэмы, задзейнічаныя ў стварэнні і трактаванні лінгвістычных паводзін. Адэкватнае апісанне культурных сімвалаў ад слоўнага ўзроўню да ўзроўню шырокіх сістэм ведаў патрабуе вытлумачэння базавых кагнітыўных схем, што ляжаць у аснове гэтых сімвалаў [154, р. 47]. Індывіды, якія належаць розным культурам, маюць адрозныя спосабы разважання. Тэорыя схем спрабуе даць адказ на тое, з’яўляюцца разважанні ў дадзенай культуры прымальнымі ці непрымальнымі. Схема – гэта кагнітыўная структура, унутры якой адбываецца інтэрпрэтацыя свету, што прымушае чалавека бачыць яго ў пэўным культурна-дэтэрмінаваным ракурсе і дзейнічаць у адпаведнасці з гэтай інтэр-

прэтацыяй. Мадэлі фарміруюцца ў калектыўнай кагнітыўнай прасторы ў выніку шырокай папулярызацыі актуальных дыскурсаў цялеснасці і засвойваюцца падчас удзелу моўцы ў дыскурсіўных практыках [72, л. 128].

Спецыфіка канцэптуалізацыі волевыяўлення фіксуецца ў тым, як чалавек асэнсоўвае характарыстыкі, што маюць дачыненне да праяўлення волі. Усе працэсы канцэптуалізацыі і катэгарызацыі звязаны з ведамі, таму кагнітыўныя механізмы – гэта свайго кшталту сістэмы апрацоўкі інфармацыі, яе структуравання і мадыфікацыі.

Канцэптуалізацыя сітуацыі волевыяўлення прадугледжвае распрацоўку кагнітыўнага сцэнара і ўдакладненне прататыпнай сітуацыі. Для пабудовы семантычнай мадэлі валявога дзеяння (волевыяўленчага акта) намі быў выкарыстаны метады кагнітыўнага мадэлявання. Кагнітыўная мадэль – гэта своеасаблівы ідэальны/стэрэатыпізаваны вобраз прадстаўлення шэрага тыповых сітуацый, пры дапамозе якога арганізуецца чалавечы досвед. Асабліва карысным выступае прымяненне пабудовы такіх мадэляў для феноменаў, недасяжных для назірання (эмоцый, жаданняў, волі).

Прататыпная каўзатыўная сітуацыя, вылучаная Дж. Лакафам і М. Джонсанам, апісвае разнастайныя дзеянні, якія, аднак, падзяляюць шэраг агульных характарыстык:

- 1) агенс (суб’ект) мае мэту ўнесці змены ў стан пацыенса;
- 2) змены фізічнага характару;
- 3) агенс мае план для дасягнення мэты;
- 4) план патрабуе ад агенса выканання пэўнай маторнай праграмы;
- 5) агенс кантралюе гэту праграму;
- 6) агенс адказны за выкананне плана;
- 7) агенс – крыніца энергіі (г.зн., што агенс скіроўвае сваю энергію ў бок пацыенса), пацыенс – мэта энергіі (г.зн. змены ў пацыенсе выкліканы знешняй крыніцай энергіі);
- 8) агенс датыкаецца да пацыенса ўласным целам або інструментам (г.зн., што існуе прасторава-часовае накладанне паміж тым, што робіць агенс, і зменаў ў пацыенсе);
- 9) агенс паспяхова выконвае план;
- 10) змены ў пацыенсе адчувальныя;
- 11) агенс кантралюе змены ў пацыенсе праз сэнсарнае ўспрыняцце;
- 12) ёсць адзіны спецыфікаваны агенс і адзіны спецыфікаваны пацыенс [206, р. 70].

“Тэрміны, з дапамогай якіх аналізуецца каўзальны прататып (напрыклад, кантроль, маторная праграма, валенне і г.д.), маюць свае прататыпы. Гэта дазваляе чалавеку аперыраваць канцэптамі, якія з’яўляюцца базавымі, халістычнымі, праводзіць неабмежавана глыбокі аналіз” [206, р. 72]. Так, напрыклад, пры звычайных выпадках непасрэднай каўзацыі адбываецца ўзаемадзеянне з аб’ектам, пры якім ствараецца новы (іншы) аб’ект. Гэту сітуацыю можна метафарычна працягнуць і на волевыяўленне, калі суб’ект, выказваючы сваю волю (намер, жаданне), мае на мэце змяніць існы стан рэчаў, каб

атрымаўся альтэрнатыўны свет, пра які паведамляецца ў прапазіцыі. У галіне каўзацыі адрозненні ў мовах даволі заўважныя. Так, англійская мова прылічаецца да тых, дзе ёсць вялікая разнастайнасць каўзатыўных канструкцый, асабліва ва ўзаемадзеянні людзей: каўзатывы з *make*, *have*, *get*, *let* і г.д. [21, с. 216].

Мадальныя аператары тлумачацца Л. Талмі ў тэрмінах тэорыі дынамікі сіл, якая разглядае традыцыйную тэорыю каўзацыі як кагнітыўна-семантычную рэпрэзентацыю. Дынаміка-сілавая схемы ўяўляюць сабой мадэлі, з дапамогай якіх у мове апісваецца ўзаемадзеянне аб'ектаў (асоб) у розных паняційных абласцях. Галоўны пастулат тэорыі Л. Талмі заключаецца ў тым, што сілавое ўзаемадзеянне – гэта фундаментальная паняццёвая сістэма ў мове, з дапамогай якой ажыццяўляецца аўтаномнае канцэптуальнае структураванне большасці паняццёвых абласцей [253, р. 49]. Так, мадальны дзеяслоў *should* у сказе *I think you should leave* аналізуецца наступным чынам: аганіст (адрасат выказвання) не жадае VP (не жадае рабіць дзеянне, прапісанае ў прапазіцыі), тады ён адчувае прамы сацыяльны ўціск з боку антаганіста (моўцы). Цэнтрам дынаміка-сілавага супраціўлення робіцца аганіст [253, р. 86].

Кагнітыўна-семантычны аналіз дазволіў устанавіць прататыпныя сітуацыі субзон рэфармацыйнай мадальнасці. Да прататыпнай сітуацыі мы адносім “мінімальны набор дастатковых семантычных прымет, якія ўваходзяць у семантыку тлумачэння першаснага значэння” [55, с. 111].

Прататыпная сітуацыя імператыўнага выказвання:

- моўца разглядае дзеянне, выказанае ў прапазіцыі, як тое, што адрасат можа выканаць;
- кантроль за выкананнем дзеяння знаходзіцца ў адрасата;
- у выказванні актуалізуецца свет рэальны, які падлягае змяненню, і свет альтэрнатыўны, як той, што бачыцца моўцу больш актуальным за свет рэальны;
- альтэрнатыўны свет дасягальны пры ўмове, што адрасат выканае дзеянне, выказанае моўцам;
- альтэрнатыўны свет разглядаецца моўцам як патэнцыйны.

Прататыпная сітуацыя аптатыўнага выказвання:

- моўца разглядае выкананне дзеяння ў прапазіцыі як жаданае і бенефактыўнае для сябе;
- у выказванні актуалізуецца свет рэальны, які падлягае змяненню, і свет альтэрнатыўны, як той, што бачыцца моўцу лепшым за свет рэальны;
- кантроль за сітуацыяй можа быць знешнім або ўнутраным і залежыць ад кантэксту;
- альтэрнатыўны свет разглядаецца моўцам як контрфактычны або як патэнцыйны.

Прататыпная сітуацыя інтэнцыянальнага выказвання:

- моўца разглядае дзеянне, выказанае ў прапазіцыі, як тое, што ён можа выканаць;

- у выказванні актуалізуецца свет рэальны, які падлягае змяненню, і свет альтэрнатыўны, як той, што бачыцца моўцу больш актуальным за свет рэальны;

- альтэрнатыўны свет разглядаецца моўцам як патэнцыяльны;

- кантроль за выкананнем дзеяння мысліцца як той, што знаходзіцца ў моўцы;

- моўца дапускае магчымасць таго, што дзеянне можа быць невыканана.

3 кагнітыўна-прагматычнай перспектывы мова – інтэгральная частка ментальнага свету яе носьбіта [221, р. 5], што патрабуе ад моўных даследаванняў браць пад увагу не толькі лінгвістычныя сістэмы, але і канцэптуальныя працэсы, адказныя за прадукаванне і захаванне ведаў. Нягледзячы на тое, што кагнітыўны і прагматычны аспекты праяўляюцца і назіраюцца пры даследаваннях мовы па-рознаму (кагнітыўная частка схавана ад даследчыка, у яго няма мажлівасці назіраць яе наўпрост, у той час як функцыянальная частка – гэта маўленчыя паводзіны, якія можна назіраць непасрэдна), вывучэнне моўных феноменаў з пазіцыі кагніцыі і прагматыкі павінна адбывацца ва ўзаемасувязі, а не з пазіцыі іх як асобных плоскасцей. Маўленчыя акты пэўнай мовы катэгарызуюць сусвет і адлюстроўваюць пункт гледжання носьбіта гэтай мовы, што азначае асіметрыю ў катэгарызацыі чалавечых стасункаў, бо ў некаторых мовах няма асобных найменняў для пазначэння таго ці іншага дзеяння (напрыклад, у мовах абарыгенаў Аўстраліі няма дзеясловаў *дзякаваць* і *выбачацца*) [268, р. 10].

У адрозненне ад дзеясловаў, якія апісваюць фізічныя рухі, дзеясловы маўленчых актаў не назіраюцца, а інтэрпрэтуюцца. Імператыўнае выказванне можа атрымліваць розныя тлумачэнні. Так, напрыклад, выраз *з’еш яблык* чалавек можа праінтэрэтаваць як “А загадаў Б з’есці яблык”, “А папрасіў Б з’есці яблык”, “А прапанаваў Б з’есці яблык” і г.д. [268, р. 14]. Ментальныя і эмацыянальныя акты могуць па-сапраўднаму назірацца і адчувацца толькі самім моўцам, аднак беларуская і англійская мовы не робяць размежавання ў плане граматыкі або лексікі адносна гэтай праблемы, мы кажам *я адчуваю*, *я хачу* і *яна адчувае*, *яна хоча*, у той час як у японскай мове выкарыстоўваецца асобная канструкцыя для трэцяй асобы *яна паказвае прыметы жадання*, што заканамерна, бо толькі сам суб’ект можа ведаць, што ён ці яна адчувае/хоча [268, р. 15]. “Семантыку не цікавяць сапраўдныя намеры і перакананні людзей” [268, р. 17], носьбітам мовы даводзіцца карыстацца тымі канвенцыйнымі сродкамі, якія прадстаўляе ім іх мова. І хоць носьбіты мовы могуць разумець і быць дасведчанымі ў існаванні таго ці іншага феномена або розніцы паміж аспектуальнымі значэннямі дзеяслова, зусім не абавязкова, што яны будуць маркіраваць іх граматычна ў мове, бо ў ёй можа не быць адмысловых сродкаў для гэтага. Як піша Д. Слобін, “сусвет не прадстаўляе “падзеі” або “сітуацыі” як закадзіраваныя ў мове. Хутчэй досвед фільтруецца праз мову і робіцца вербалізаванай падзеяй, якая ствараецца ў працэсе маўлення” [244, р. 75]. Абавязковыя граматычныя катэгорыі адыгрываюць

важную ролю ў гэтым стварэнні. Пункт гледжання на сусвет – шмат у чым погляд праз граматыку (граматычныя катэгорыі, прысутныя ў дадзенай мове). Сувязь граматыкі і лексікі праяўляецца сярод іншага і ў тым, што наяўнасць пэўных граматычных катэгорый элімінуе неабходнасць ужывання пэўных лексічных адзінак.

2.2. Прагматычныя асновы стратэгіі волевыяўлення

Асаблівасцю камунікацыі, дзе прысутнічае элемент волевыяўлення, з’яўляецца персуазыўнасць у той ці іншай ступені. Вынікам такога моўнага ўзаемадзеяння павінна стаць змена існага свету згодна са зместам прапазіцыі выказвання моўцы. Камунікатыўная стратэгія – гэта “комплекс маўленчых дзеянняў, скіраваных на дасягненне пэўнай мэты” [48, с. 54]. Такім чынам, менавіта камунікатыўная мэта вызначае стратэгію, якая далей рэалізуецца праз тактыкі. Вызначэнне стратэгіі магчыма пры выяўленні макраструктуры сэнсу, якое адбываецца за кошт аналізу моўных сродкаў. Стратэгіі і тактыкі разам з канцэптамі і катэгорыямі выступаюць тымі элементамі, што звязваюць кагнітыўны ўзровень з моўна-маўленчым, вербальным узроўнем.

Для паспяховай камунікацыі ў сацыюме неабходна валодаць прагматычнай кампетэнцыяй – “лінгвістычнымі формамі, функцыямі гэтых формаў і сацыяльнымі правіламі, якія дазваляюць моўцу вытлумачваць і здзяйсняць паведамленне ў пэўнай мове” [238, р. 1]. Прагматыку прынята дзяліць на прагмалінгвістыку і сацыяпрагматыку. Першая датычыць выбару лінгвістычных адзінак і прагматычных стратэгий, другая звязана з ведамі сацыяльных норм, якія практыкуюцца ў дадзеным моўным калектыве [238, р. 2]. Узгадваючы момант зараджэння прагматыкі, варта спаслацца на Ч. Морыса, які вылучыў яе ў межах семіётыкі і надаў значэнне дысцыпліны, што вывучае адносіны знакаў да іх інтэрпрэтатараў [70, с. 40]. На пачатку свайго станаўлення прагматыка і фармальная семантыка выступалі як варожыя адна адной, і хоць сёння большасць навукоўцаў успрымае іх як камплементарныя, аднак застаюцца пытанні кшталту суаднесенасці значэнняў. Сказы *Ты пойдзеш у кіно*; *Ці пойдзеш у кіно* і *Ідзі ў кіно* маюць аднолькавы дыскрыптыўны змест, але розны прагматычны аспект [235, р. 447]. Згодна з традыцыйным падыходам, семантыка займаецца літаральным сэнсам і ўмовамі ісціннасці, а прагматыка – маўленчымі актамі і значэннем, якое надае ім моўца. Спрабуючы разабрацца, дзе ёсць семантычнае значэнне, а дзе прагматычнае, спашлёмся на наступны погляд: тое, што выказванне значыць літаральна, вызначаецца правіламі мовы – тымі, што “семантыст спрабуе ўхапіць” [235, р. 450]. Аднак тое, што мае на ўвазе моўца, прамаўляючы выказванне, не вызначаецца правіламі. Як падкрэсліваў П. Грайс, “значэнне моўцы – гэта намеры: ён ці яна маюць на ўвазе тое, што адкрыта намерваюцца атрымаць пры дапамозе свайго выказвання” [235, р. 450]. І тут важным падаецца ўзгадванне намеру, бо тады ў метамоўным разуменні любое выказванне – гэта волевыяўленне, або інтэнцыянальнае выказванне.

У супастаўляльных даследаваннях па прагматыцы У. Р. Гак вылучае два кірункі: 1) семасіялагічны, дзе вывучаюцца адрозненні прагмафункцый і эфектаў выказвання адной і той жа структуры ў розных мовах, і 2) анамасіялагічны, калі супастаўляюцца формы моўнага выражэння, якія выконваюць адну і тую ж прагмафункцыю. “Супастаўляльны падыход не толькі прымушае звярнуць увагу на многія пытанні, якія пры звычайным “унутрымоўным” даследаванні застаюцца ў цені, але і выводзіць мовазнаўства на праблемы сацыялінгвістыкі і этналінгвістыкі” [26, с. 79].

У замежнай літаратуры даследаванні, прысвечаныя міжмоўнай прагматыцы, датычацца ў першую чаргу праблем засваення прагматычных нормаў вывучаемай замежнай мовы, таму большасць з іх мае прыкладны характар і асвятляе практычныя пытанні засваення і прымянення прагматыкі неносьбітамі мовы. Гэта адлюстроўваецца і ў вызначэннях, якія даюцца гэтаму раздзелу лінгвістыкі, напрыклад, “міжмоўная прагматыка – гэта набыццё, усведамленне і ўзнаўленне кантэкстуальна адпаведнай мовы замежнымі навучэнцамі” [239, р. 2]. Такім чынам, міжмоўная прагматыка выступае часткай галіны тэорыі і практыкі навучання замежным мовам [199, р. 5]. Адказваючы на пытанне, наколькі свядомымі з’яўляюцца веды прагматыкі, Р. Шміт адзначае, што яны “часткова свядомыя і часткова дасяжныя свядомасці, але не можа быць, каб усе веды прагматыкі былі дасяжныя свядомасці. <...> Аднак, нават калі большасць прагматычных ведаў імпліцытная і іх нельга сфармуляваць, гэта не кажа нам нічога пра тое, як гэтыя веды былі атрыманы” [240, р. 23]. З прычыны таго, што лінгвістычная рэалізацыя прагматычных функцый часта непразрыстая для тых, хто вывучае мову, а таксама таму, што рэлевантныя фактары кантэксту, якія падлягаюць быць заўважанымі, трактуюцца інакш або не з’яўляюцца відавочнымі для суб’екта, проста паказаць адпаведныя сацыялінгвістычныя мадэлі недастаткова для паспяховага засваення прагматычных і дыскурсіўных практык.

Рэалізацыя маўленчых актаў у міжкультурнай перспектыве наглядна дэманструе наяўнасць нацыянальна-спецыфічных асаблівасцей, што можа стацца крыніцай (прычынай) камунікатыўных парушэнняў і як вынік немагчымасці паразумення носьбітаў розных моў [177, р. 1]. Апроч адрозненняў, аднак, прысутнічаюць і падабенствы, менавіта таму адной з галоўных задач лінгвістычнага супастаўлення з’яўляецца вызначэнне агульных і нацыянальна-спецыфічных характарыстык лінгвістычных паводзін носьбітаў розных моў.

“Лінгвістычная прагматыка – гэта перш за ўсё тэорыя дзейнасці пры дапамозе мовы” [32, с. 5]. Сама камунікатыўная сітуацыя – гэта шматпланавая з’ява, якая вызначаецца пэўнымі месцам, часам, мэтай і г.д., што аказвае ўплыў на дзеянне – г.зн. выказванне – але і выказванне пасля свайго прамаўлення (пасля таго, як моўца адрасаваў яго рэцыпіенту і той прыняў яго) інкарпаруецца ў сітуацыю, часам трансфармуючы яе сваёй прысутнасцю. Такім чынам, мы вызначаем камунікатыўную сітуацыю як паліфанічную структуру (феномен), якая будзецца кожны раз нанова або ўзнаўляецца па прычыне тыповасці і вызначаецца характарам складнікаў, што ў яе ўваходзяць. Да складнікаў камунікатыўнай сітуацыі прылічаюцца ўдзельнікі (рэцыпіент/адрасат і моўца), кантэкст (умовы, пры якіх адбываецца камунікацыя), інтэнцыя і сам маўленчы акт.

Камунікацыя адбываецца не ў вакууме, кожнае дзеянне пагружана ў пэўную сітуацыю, дзе існуе рэцыпіент і адпраўшчык паведамлення, кожны са сваімі ўстаноўкамі і характарыстыкамі. Менавіта пры маўленні раскрываецца (выходзіць на першы план) моўная асоба ўдзельнікаў камунікатыўнага акта, якія змогуць дасягнуць пэўнага поспеху толькі пры ўмове валодання моўнай кампетэнцыяй [32, с. 6]. Напрыклад, Г. І. Богін вылучае пяць узроўняў моўнай кампетэнцыі:

- 1 – узровень правільнасці;
- 2 – узровень інтэрыярызацыі;
- 3 – узровень насычанасці;
- 4 – узровень адэкватнага выбару;
- 5 – узровень адэкватнага сінтэзу [16].

Тэрміналагічная трактоўка разглядаемага феномена, якую даваў Н. Хомскі, ужываючы тэрміны “linguistic competence” і “performance”, атрымала крытычныя заўвагі з боку Д. Хаймса, бо яны тычыліся ідэальнага моўцы ў гамагеннай сітуацыі, і прапанаваў увесці тэрмін “communicative competence”, дзе ўлічваліся б сацыялінгвістычныя кампаненты. Ён адзначаў, што “мэта глабальнай тэорыі кампетэнцыі – паказаць, як звязаны сістэматычна магчымае, мэтазгоднае і дарэчнае, каб зрабіць (выканаць) і вытлумачыць культурныя паводзіны, якія адбываюцца ў пэўны момант” [190, р. 286].

Далейшае вывучэнне камунікатыўнай кампетэнцыі прывяло М. Канэла і М. Суэйна да вылучэння чатырох кампанентаў камунікатыўнай кампетэнцыі: 1) лінгвістычны – веданне моўнага кода (лексікі, граматыкі і г.д.); 2) сацыялінгвістычны – веданне сацыякультурных правілаў выкарыстання мовы; 3) дыскурсіўны – арганізацыя слоў, фраз і сказаў для стварэння дыялогаў, прамой, вершаў, газетных артыкулаў і г.д.; 4) стратэгічны – здольнасць распазнаваць камунікацыйныя збоі і выпраўляць іх перад, падчас або пасля таго, як яны адбудуцца [150, р. 29–31].

Размежаванне паняццяў моўнай кампетэнцыі і камунікатыўнай кампетэнцыі выступае абгрунтаваным і заканамерным з прычыны характару ведаў, якія іх складаюць: першыя звязаны з граматыкай і семантыкай, другія – з прагматыкай. Можна ведаць лексіку і граматыку, правілы пабудовы сказаў, аднак не ўмець ужываць іх у пэўных сітуацыях або не ўмець распазнаваць іх; слухна і адваротнае – без ужывання адпаведнай лексемы або граматычнай катэгорыі можа адбыцца камунікатыўны збой.

Мадальныя стратэгіі і тактыкі выступаюць асноватворчымі элементамі дыскурсу дзякуючы лінгвапрагматычным характарыстыкам. Сярод прыватных стратэгій волевыяўлення Н. Ю. Паўлоўская адзначае наступныя: “апеляцыя моўцы да адрасата ў выглядзе загада, просьбы, распараджэння, папярэджання і г.д.; жаданне моўцы ажыццявіць дзеянне; непазбежнасць, з пункту гледжання моўцы, выканання дзеяння або заканамернасць таго, што павінна адбыцца” [77, с. 49]. Аўтарская інтэнцыя і стратэгія вызначаюць мадальныя тактыкі і хады.

2.3. Семантычныя змены ў развіцці мадальных значэнняў волевыяўлення

У станаўленні мадальнасці важнымі этапамі выступаюць працэсы граматыкалізацыі і прагматыкалізацыі, якія адносяцца да семантычных змен, шырокага тэрміну, што ўключае ў сябе розныя тыпы, механізмы і працэсы (метафарызацыя, метанімізацыя, пашырэнне/звужэнне значэння і г.д.).

2.3.1. Працэс граматыкалізацыі і яго механізмы

Граматыкалізацыю можна разумець а) як пэўную канцэпцыю, праз якую даследуюцца лексічнае, граматычнае і структурнае ўзаемадзеянні ў мовах на дыяхранічным і сінхранічным узроўнях на матэрыяле розных моў; б) як змены, “пры якіх лексічныя адзінкі трапляюць у пэўныя кантэксты і пачынаюць выконваць граматычныя функцыі і, граматыкалізаваўшыся, працягваюць развіваць новыя граматычныя функцыі” [187, р. 18].

У літаратуры падкрэсліваецца, што змены значэнняў, граматычных у тым ліку, адбываюцца ў дыскурсе, калі ўзаемадзеіваюць суразмоўцы, ствараючы (кадзіруючы) і ўспрымаючы (дэкадзіруючы) выказванне. Механізм, адказны за розніцу ў інтэрпрэтацыі і як следства з’яўленне новых значэнняў, называюць імплікатурай [218, р. 63]. Камунікатыўнай імплікатуры прыпісваецца важная роля ў семантычных зменах. Калі яна ўзнаўляецца без захавання ўмоў, якія былі неабходныя раней, можна казаць пра яе канвенцыяналізацыю і атрыманне пэўнага значэння пэўнай лінгвістычнай формай [218, р. 64]. Пры гэтым ключавую пазіцыю займае паняцце кантэксту: пашырэнне адпаведных кантэкстаў, якія робяць магчымым ужыванне таго значэння, якое раней было даступным толькі ў форме камунікатыўнай імплікатуры [218, р. 64]. Даследчыкі прапануюць мадэлі кантэкстаў, што адпавядаюць стадыям семантычных зменаў значэння, напрыклад, Г. Дывальд у сваёй мадэлі вылучае нетыповы (untypical), крытычны (critical), ізаляваны (isolating) кантэксты, якія выступаюць папярэднікамі працэсу граматыкалізацыі. Нетыповыя кантэксты правакуюць новыя значэнні і функцыі (тое, што адбываецца падчас камунікатыўнай імплікатуры); у крытычных кантэкстах назіраецца “дадатковая структурная двухсэнсоўнасць, калі ўжыванне канструкцыі можа разумецца літаральна, але структурныя адрозненні дазваляюць новыя інтэрпрэтацыі” [230, р. 268]. На этапе ізаляваных кантэкстаў працэс граматыкалізацыі завяршаецца, новая адзінка канвенцыялізуецца, выкарыстоўваецца ў новым значэнні і функцыі, адасабляецца ад былога лексічнага значэння і ўжытку [230, р. 268]. Важным з’яўляецца неразрыўнасць, узаемадачынненне граматыкі (марфалогіі), прагматыкі і семантыкі, бо “змены ў значэнні першапачаткова носяць прагматычны і асацыятыўны характар, паўстаючы ў кантэксце плыні маўлення” [218, р. 76].

Падчас граматыкалізацыі лексічная адзінка трансфармуецца ў больш граматычную, што звычайна цягне за сабой сінтаксічнае спрашчэнне, фанетычную атрафію і семантычнае абясколерванне. Даследаванне працэсаў

граматыкалізацыі істотна па некалькіх прычынах: па-першае, яны адпавядаюць пэўным заканамернасцям, якія могуць паслужыць сведчаннем таго агульнага, што існуе ў чалавечым мысленні. Па-другое, граматыкалізацыя дапамагае праявіць асноўныя кагнітыўныя працэсы, што стаяць за фарміраваннем і ужываннем граматыкі [265, р. 12]. Патэрны граматыкалізацыі, як правіла, паўтараюць сябе ў розных мовах і могуць уплываць на цэлыя семантычныя класы, напрыклад, часткі цэла часта робяцца склонавымі маркерамі, інтэнцыянальныя дзеясловы пераходзяць у мадальныя, дзеясловы руху – у маркеры будучага часу [144, р. 109].

У сваёй грунтоўнай працы “World Lexicon of Grammaticalization” (“Сусветны лексікон граматыкалізацыі”), дзе прадстаўлены 400 працэсаў граматыкалізацыі, Б. Хайне і Т. Куцева называюць яе асноўныя механізмы, сярод якіх:

1) дэсемантызацыя (семантычнае абясколерванне) – страта сэнсавага зместу;

2) пашырэнне (генералізацыя кантэксту) – ужыванне адзінкі ў новых кантэкстах;

3) дэкатэгарызацыя – страта морфасінтаксічных характарыстык, тыповых для лексічных ці іншых менш граматыкалізаваных форм;

4) эрозія (фанетычная рэдукцыя) – страта ў фанетычным плане [185, р. 2].

Асноўная задача граматыкалізацыі – растлумачыць, чаму граматычныя канструкцыі маюць тую ці іншую структуру, што і робіцца пры дапамозе вышэйзгаданых чатырох механізмаў. Не ўсе змены, аднак, вядуць да ўзнікнення граматычнага значэння, часам лексічная адзінка пачынае мець больш абстрактнае значэнне, пераасэнсоўвацца па метафарычным прынцыпе. Дэсемантызацыя, такім чынам, трансфармуе канкрэтнае значэнне нейкай формы ў больш размаітае ў пэўным кантэксце. Форма губляе свае катэгарыяльныя характарыстыкі, звязаныя з былым узусам, адбываецца дэкатэгарызацыя. Граматыкалізацыя датычыць не толькі пераходу лексічных адзінак у граматычныя. Ёсць выпадкі, калі граматыкалізаваныя адзінкі таксама граматыкалізуюцца і робяцца яшчэ больш граматыкалізаванымі, напрыклад, пераход прыназоўнікаў у злучнікі, указальных дэтэрмінатываў – у вызначальныя артыклі і г.д. Аднаскіраванасць граматыкалізацыі, г.зн., што развіццё ідзе ад лексічных адзінак да граматыкалізаваных, а не наадварот, хоць і лічыцца агульнапрынятай, існуюць і адваротныя прыклады, колькасць якіх, аднак, даволі нешматлікая, каб сумнявацца ў пэўнай універсальнасці аднаскіраванасці [185, р. 3–4]. Таму важным у даследаваннях па граматыкалізацыі стала вызначэнне так званых *шляхоў* (*path*) або *каналаў* (*channel*) граматыкалізацыі, якія паведамляюць пра тое, як ідзе развіццё лексічных фармантаў у бок больш граматычна нагружаных элементаў. Адною з праблем граматыкалізацыі можна назваць немагчымасць механічнага прадказання пэўнай змены, бо апроч лінгвістычных фактараў (імплікатуры, метафары і метаніміі), маюць значэнне розныя сацыяльныя і культурныя ўмовы, якія могуць адыграць не апошнюю ролю ў развіцці семантычнай змены. Таму вытлумачэнне працэсаў граматыкалізацыі адбываецца апастэрыёрным шляхам [218, р. 69].

Граматыкалізаваныя элементы працягваюць захоўваць у сабе сляды свайго былога лексічнага значэння, так, англ. *shall* звязваецца з абавязкам, *will* – з жаданнем [217, р. 244], што і стварае адрозненні ва ўжыванні рэпертуару будучых форм, напрыклад, у англійскай мове варыянты *shall*, *will*, *be going to* для перадачы розных адценняў будучага часу. Змена значэння пры граматыкалізацыі носіць хутчэй характар змены/перасоўвання, чым поўнага знікнення значэння як такога. Так, пры пераходзе дзеяслова *go* адбываецца з’яўленне значэння прадказальнасці або інтэнцыі/намеру. Дзеянне, звязанае з рухам, пачынае ўспрымацца/мысліцца як дзеянне ў будучыні. Трансфармацыя *go* ў паказчык будучага часу дэманструе сувязь прасторы і часу, якая існуе ў кагнітыўным моўным ландшафце чалавека, калі канцэптуальныя дамены часу і прасторы аказваюцца ўзаемазвязанымі ў кагніцыі і мове. Тое ж тычыцца і адзінкі *will*. Даследчыкі адзначаюць, што яна ўключае тры падтыпы значэння: ‘чыстая будучыня (прадказанне)’, ‘намер’ і ‘волевыяўленне/гатоўнасць’. Апошнія два існавалі ў якасці лексічнага значэння *will*, у той час як значэнне чыстай будучыні развілося ў сярэднеанглійскі перыяд XI–XV ст., калі *will* стала ўжывацца ў дачыненні да неадусаўлёных суб’ектаў, няздольных да праяўлення валення/волі. Такім чынам, да *will* дадалася новае значэнне, што пашырыла яго дыстрыбуцыйную патэнцыю [187, р. 97].

На матэрыяле 76 моў Дж. Байбі, Р. Перкінс і У. Пальюка распрацавалі шляхі дыяхранічнага развіцця мадальных значэнняў. На мал. 2.1 прадстаўлена развіццё мадальных значэнняў са значэння абавязку, на мал. 2.2 – развіццё мадальных значэнняў са значэння жадання і руху [146, р. 240].

Абавязак → намер → будучыня → мэта
→ імператыў → загад
→ верагоднасць → уступка

Мал. 2.1. Шлях развіцця значэнняў з семантыкі абавязку

Жаданне → намер → мэта
Рух наперад → намер → будучыня → імператыў

Мал. 2.2. Шлях развіцця значэнняў з семантыкі жадання і руху

Міжмоўныя даследаванні паказалі, што дыяхранічны працэс пераходу лексічных адзінак у разрад граматыкалізаваных адбываецца з пэўнымі заканамернасцямі, г.зн., што ў шэрагу моў лексічныя адзінкі пачынаюць граматыкалізавацца і з часам пераходзяць у адзінкі з адпаведным граматычным значэннем. Так, паказчыкі будучага часу маюць у аснове лексемы са значэннем жадання (*will*), руху (*go*), абавязку (*shall*).

Наступным крокам у прадстаўленні заканамернасцей развіцця мадальных значэнняў стала распрацоўка семантычных карт. Семантычная карта – гэта спосаб візуалізацыі рэгулярных адносінаў паміж двума ці больш значэннямі або граматычнымі формамі адной і той жа лінгвістычнай формы. Так, У. Плунгян і Ё. ван дэр Аувера, грунтуючыся на дадзеных, сабраных

Дж. Байбі і суаўтарамі, асвятлілі праблемы мадальнасці з іншага канцэптуальнага пункту погляду, што дазволіла прыйсці да больш агульных вынікаў. Карта ўтрымлівае ў сабе тры этапы: дамадальны (лексічныя крыніцы для мадальных значэнняў), мадальны і постмадальны (далейшая граматыкалізацыя мадалізаваных грамам). Аднак аўтары абмежаваліся зонамі неабходнасці і магчымасці, у выніку чаго па-за межамі іх карты засталіся такія важныя для нашага даследавання значэнні, як валенне і будучыня.

Некаторыя адзінкі сумяшчаюць у сабе значэнні больш граматыкалізаваныя і больш лексічныя, “выбіраючы, кім быць”, якое значэнне праявіць, у залежнасці ад кантэксту і моўнай сітуацыі. Параўнаем два сказы:

(1) *Што ты пра мяне думаеш?* (2) *Ты спаць думаеш?*

Дзеяслоў *думаць* выступае ў лексічным значэнні ў першым выпадку, аднак у другім – ён ужо граматыкалізуецца ў бок дзеясловаў намеру са значэннем ‘збірацца’, які ў сваю чаргу на пэўным этапе развіцця можа пераўтварыцца ў паказчык будучага часу. У англійскай мове ў сказе *I’m going home* дзеяслоў *go* функцыянуе як лексічны дзеяслоў руху. У сказе *I’m going to call you* дзеяслоў *go* рэалізуе значэнне будучага часу.

Прасочым дамадальныя значэнні, г.зн. тыя, з якіх развіліся мадальныя значэнні. Для беларускай мовы мы вылучаем наступныя ланцужкі граматыкалізацыі.

1. Валоданне → знешняя неабходнасць: *мець* → *мецца*.

2. Прыналежнасць → знешняя неабходнасць: *належыць* → *належыць* + Inf.

3. Рух → знешняя неабходнасць: *весці* → *даводзіцца*; *прыходзіць* → *прыходзіцца*.

4. Годнасць/належнасць → знешняя неабходнасць: *варта* → *варта*.

Як бачна, значэнне знешняй неабходнасці ў беларускай мове сыходзіць з лексем са значэннямі ‘мець’, ‘належыць’, ‘весці’, ‘прыходзіць’.

У англійскай мове дэантычная магчымасць развіваецца са значэнняў ‘be permitted’ (‘быць дазволеным’), ‘dare’ (‘асмельвацца’). Значэнне ўнутранай неабходнасці развіваецца са значэння ‘need’ (‘мець патрэбу’). Значэнне знешняй неабходнасці развіваецца са значэння ўнутранай неабходнасці, дэантычнай неабходнасці, значэнняў ‘have’ (‘мець’), ‘be supposed’ (‘мецца на ўвазе’). Працэсы граматыкалізацыі выступаюць універсальным механізмам развіцця многіх значэнняў у мове, у тым ліку і мадальных значэнняў у беларускай і англійскай мовах.

2.3.2. Граматыкалізацыя ядзерных дзеясловаў аптатыўнасці (*хацець* і *want*)

Функцыянальны характар даследаванняў па граматыкалізацыі праяўляецца ў яе гетэрагеннасці: яна ўключае ў сябе лексічны, граматычны і прагматычны складнікі, а таксама ахоплівае дыяхранію і сінхранію. Адзінкі не класіфікуюцца як чыста лексічныя ці граматычныя, а ўяўляюцца як тыя, што знаходзяцца на лініі паміж гэтымі двума полюсамі [265, р. 13].

У тых выпадках, калі дзеяслоў *хацець* выступае ў значэнні ‘мець намер’, ён можа быць заменены на сінанімічныя дзеясловы *збірацца/намервацца/мецца*: 1) *Мімаволі ўсміхнуўся ён і ўжо **хацеў** пісаць, але потым задумаўся* = ‘збіраўся пісаць’¹. Пры такой замене сэнс выказвання не змяняецца, калі ж дзеяслоў *хацець* выступае толькі ў значэнні ‘жадаць’, такая падстаноўка скажае першасны сэнс выказвання: 2) *Нечыя кілматыя коні, навесіўшы галовы, стаялі сярод вуліцы – ці піць **хацелі**, ці аб чым тужылі сярод стужы* ≠ ‘ці піць **збіраліся**, ці аб чым тужылі’.

У першым прыкладзе ў значэнні дзеяслова *хацець* пераважае кампанент намеру зрабіць што-небудзь (воля), у той час як непасрэднае хаценне (жаданне) зацямяецца. Другі прыклад ілюструе сітуацыю, калі галоўным робіцца кампанент жадання (*хацелі піць*), а намер выканаць дзеянне паслаблены, бо няма ўмовы, якая б яго дазваляла (*вады побач не было*).

На думку Ю. Д. Абрэсяна, другое лексічнае значэнне (‘мець намер’) дзеяслова *хацець* не зусім правамерна лічыць самастойным: яно “зыходзіць з правіла семантычнай мадыфікацыі прататыпнага значэння ‘хацець’” [4, с. 8]. Аднак існуюць пэўныя ўмовы, пры якіх у дзеяслове *хацець* на першы план выходзіць значэнне намеру. Магчымасць дзеяслова *хацець* функцыянаваць у ролі дзеяслова намеру можа разглядацца як першы этап граматыкалізацыі. Прасочым, якім чынам адбываецца гэты пераход, улічваючы факты, прапанаваныя Ю. Д. Абрэсянам.

1. Калі дзеяслоў *хацець* займае ў сказе месца тэмы з указаннем на запланаванае дзеянне, яго семантыка дапускае замену на сінанімічныя *намервацца/збірацца*: *Яна **хацела** бараніць Лявона, **хацела** казаць, што ён зусім не запанеў, але саромелася* = ‘намервалася бараніць, збіралася казаць’. У сваю чаргу, калі дзеяслоў *хацець* са значэннем “чыстага” жадання стаіць у пазіцыі рэмы, ён не дазваляе падстаноўак такога кшталту. Параўнаем: *Дык што вы ад мяне **хочаце**?* – сказаў Абдзіраловіч, *вытаращыўшы вочы, і пачуў, як пасцюдзянелі яго пальцы* ≠ ‘дык што вы ад мяне збіраецеся’.

2. Адсутнасць градуальных слоў або інтэнсіфікатараў пры дзеяслове *хацець* дазваляе кампаненту намеру выйсці на першы план, у той час як наяўнасць такіх слоў, як *вельмі, дужа* і іншых, змяшчае акцэнт з намеру выканаць дзеянне на канстатацыю жадання. Параўнаем: *Яна **хацела сказаць** яшчэ нешта, але ў гэты момант пачуўся яго сярдзіты голас* = ‘мелася сказаць’; *Ішоў з маладым салдацікам, бязвусым, а ўжо з унтэр-афіцэрскамі нашыўкамі, і **дужа хацеў** разгаварыцца з ім* ≠ ‘і дужа збіраўся разгаварыцца з ім’.

3. Каб дзеяслоў *хацець* мог выступаць у значэнні намеру, суб’ект стану і суб’ект дзеяння павіны супадаць, бо нельга намервацца, каб нехта іншы выканаў дзеянне. Параўнаем: *Бацькі Яні **хацелі** былі зрабіць вяселле ў вёсцы* = ‘збіраліся зрабіць’; ***Хочу**, каб вы паслухалі, што я кажу* ≠ ‘збіраюся, каб вы паслухалі’ (суб’ект стану і суб’ект дзеяння не супадаюць).

¹ Знак роўнасці паміж выказваннямі азначае іх сінанімічнасць.

4. Закончанае трыванне акцыянальнага дзеяслова робіць значэнне намеру ў *хацець* галоўным. Параўнаем: *Ён, відаць, хацеў ухапіцца за карань, але не дацягнуўся* = ‘намерыўся ўхапіцца’; *Я глядзеў у чыстае, дагараючае фарбамі поле, хацеў бачыць, ці шуміць дуброва зялёная лютнянская* ≠ ‘збіраўся бачыць’. Трэба адзначыць, што ёсць выпадкі, калі для выказвання намеру ўжываецца і незакончанае трыванне. Адзін з прыкладаў – адмоўная форма дзеяслова *хацець* у прошлым часе. Яго можна падзяліць на два супрацьлеглыя падпункты. Першы з іх будзе мець наступны схематычны выгляд, дзе *С* азначае суб’ект, а *Д* – дзеянне:

(а) *С* не хацеў *Д* = *Д* не мела месца = *С* не выконваў *Д* – *Ты мне даўно, даўно мілым быў. Толькі віду не хацела даваць. Мучыла і цябе і сябе!* = ‘не збіралася даваць’. Суб’ект не хацеў падаваць віду і не падаваў.

Другі выпадак мае схему:

(б) *С* не хацеў *Д* = *Д* мела месца = *С* выканаў *Д* – *Я, тав. Сом, не хацеў у гэтую гісторыю ўлязаць. Мяне гвалтам уцягнулі* = ‘не збіраўся ўлязаць’. Суб’ект не хацеў улазіць, але ўлез.

Прыклад (б) дэманструе, як суб’ект кантралюе не выкананне дзеяння, але спробу дасягнуць яго. Параўнаем з іншым сказам, дзе суб’ект кантралюе сваю спробу паступаць у аспірантуру, хоць і не можа кантраляваць вынік гэтай спробы: *Я заканчваю вышэйшую навучальную ўстанову ў бягучым годзе. Далей хачу паступаць у аспірантуру.*

Праблема пары *хацець* – *збірацца/намервацца* ў тым, што ў некаторых выпадках вылучыць кампанент жадання ў дзеясловах *збірацца*, *намервацца* і, адпаведна, кампанент намеру ў дзеяслове *хацець* амаль немагчыма: *Ці сам вучышся, ці другіх збіраешся вучыць?* У прыведзеным сказе дзеяслоў *збірацца* не акцэнтуюе ўвагі на жаданнях агента. Цалкам верагодна, што чалавеку проста *давядзецца* вучыць іншых людзей незалежна ад таго, хоча ён гэтага ці не. Інакш кажучы, можна *збірацца* нешта рабіць нават супраць сваіх жаданняў. Аднак адмаўляць наяўнасць пэўнай долі хацення тут таксама нельга. Для вырашэння пытання карысным можа стаць больш шырокі кантэкст фразы, які тлумачыць унутраны стан выканаўцы (моўцы) або знешнія абставіны, пры якіх адбываецца дзеянне. Параўнаем: (1) *А вы адкуль ведаеце? – спытаўся неспадзеўкі для сябе Абдзіраловіч, хоць пачынаў надта крыўдзіцца і намерыўся асадзіць нахальнага капітана*; (2) *З восені мы маем намер перакінуць цябе сюды на вельмі адказную працу. Згодзен?*

Кантэкст першага сказа высвятляе ўнутраны стан героя, які сведчыць пра яго жаданне адпомсціць, што надзяляе дзеяслоў *намерыўся* кампанентам жадання. Чалавек не толькі *збіраецца* выканаць дзеянне, але і хоча гэтага. Другі прыклад не дае дадатковай інфармацыі пра моўную сітуацыю, і таму вызначэнне наяўнасці або адсутнасці кампанента жадання ўскладнена. Параўнаем, як кантэкст і ўмовы зрушэння акцэнта з “чыстага” жадання да намеру выканаць дзеянне, апісаныя намі вышэй, праяўляюцца ў канкрэтных прыкладах: (1) *Хацеў рукою крыж на сябе палажыць – рука, быццам палка,*

не шавеліцца; (2) *Не хачу смерці мамы / З кім тагды буду тут?*; (3) *Такі ганарлівы: Як не захоча іграць, то ці ўпрашвай яго, ці пагражай яму, – не стане іграць, дый годзе!*. Першы сказ ілюструе сітуацыю нерэалізаванай спробы. Дзеяслоў *хацець* стаіць у прошлым часе, акцыянальны дзеяслоў мае форму закончанага трывання. Суб'ект жадання і суб'ект дзеяння супадаюць, адсутнічаюць градуальныя словы, што сведчыць пра пераход (зрушэнне акцэнта) з чыстага жадання да памкнення выканаць дзеянне (*палажыць крыж*).

Другі прыклад не дапускае замены дзеяслова *хацець* на *збірацца* ці *намервацца*, бо, па-першае, на месцы інфінітыва/акцыянальнага дзеяслова стаіць назоўнік, па-другое, дзеянне наўрад ці з'яўляецца падкантрольным. Трэці сказ таксама сведчыць пра немагчымасць падстаноўкі дзеясловаў памкнення/намеру на месца дзеяслова жадання. Нягледзячы на супадзенне суб'екта жадання і суб'екта дзеяння, а таксама адсутнасць градуальных слоў, незакончанае трыванне акцыянальнага дзеяслова і кантэкстуальны акцэнт на элеменце нежадання выканаць дзеянне робяцца тымі ўмовамі, што прырачаць такой падстаноўцы.

Такім чынам, паміж значэннем жадання і намеру ў дзеяслове *хацець* прасочваецца ўзаемасувязь, якая пры пэўных умовах прадвызначае пераход жадання ў намер. Апошні, у сваю чаргу, можа ўтрымліваць кампанент жадання суб'екта ці быць пазбаўленым яго. Умовамі пераходу служаць кантэкстуальныя фактары і падкантрольнасць магчымасці выканаць дзеянне, а таксама дакладная ўпэўненасць у абумоўленасці намеру жаданнем суб'екта, што сведчыць пра больш шырокае значэнне *хацець* у параўнанні са значэннем дзеясловаў *намервацца* і *збірацца*. Валявы складнік у будове жадання надае імпульс для яго ажыццяўлення і робіць магчымым з'яўленне новых жаданняў. У залежнасці ад таго, у якой прапорцыі злучаюцца элементы кагнітыўнай структуры канцэпту жадання, яно набывае розную афарбоўку і адлюстроўваецца ў адпаведных моўных адзінках. У падтрымку ідэі граматыкалізацыі дзеяслова *хацець* сведчыць той факт, што ён фіксуецца з неадушаўлёнымі прадметамі ў якасці суб'екта выказвання, што павышае частотнасць і паскарае зацямненне (абясколерванне) сэнсавага значэння: *Але і назад ужо машына не хацела ісці; Цыгарка не хацела гарэць, і кожны раз трэба было яе запальваць зноў; Двойчы вымытыя за раніцу валасы не хацелі асвятляцца хоць ты трэсні; Ён стаяў, вада не хацела цячы з тых злашчасных труб*.

Статус дзеяслова *want* трактуецца неадназначна ў працах розных даследчыкаў. Так, Ф. Р. Палмер прызнае, што “мадальнасць можа ўключаць семантыку *want* і *intend*” [226, р. 17], аднак ён выключае дзеяслоў *want* з межаў свайго даследавання, спасылаючыся на той факт, што “відавочна, ён (*want*) фармальна не мадальны, хоць і мае некаторыя семантычныя падабенствы з *will* і *be willing to*, ён не выступае суперлатывам ні для аднаго з іх і не супадае з імі, ці перакрывае іх” [226, р. 18]. У той жа час Х. Верплецэ разглядае *want* як мадальны дзеяслоў, які яна прылічае да мадальнага поля валітыў-

насці [264, р. 151]. М. Круг далучае *want* да так званых узыходных мадальных дзеясловаў (emerging modals), якія ствараюць свой клас з квазімадальных ці паўмадальных дзеясловаў у выніку працэсаў граматыкалізацыі [202, р. 242], падчас якога лексічная адзінка трансфармуецца ў больш граматычную, што звычайна цягне за сабой сінтаксічнае спрашчэнне, фанетычную атрафію і семантычнае абясколерванне. Можна казаць, што дзеяслоў *want* адчувае на сабе пэўныя вынікі гэтага працэсу. Разгледзім іх больш падрабязна.

Сярод характэрных рыс працэсаў граматыкалізацыі прысутнічае фанетычная мадыфікацыя, якая назіраецца ў выпадку з дзеясловам *want*, бо існуе скарачаны фанетычны варыянт *wanna*. Ён пачынае капіраваць марфалагічныя паводзіны іншых цэнтральных мадальных дзеясловаў, напрыклад, не ўжывае *to* перад інфінітывам (*Wanna see your face my girl*), а таксама дапаможнага дзеяслова пры фарміраванні пытання (*Wanna buy some acid, Bob?*). Услед за іншымі мадальнымі дзеясловамі *want* выкарыстоўвае прошлы час, каб зрабіць выказванне больш ветлівым. Параўнаем: *Could I ask?* ‘Мог бы я спытаць’; *Can I ask?* ‘Магу я спытаць’ – *I wanted to ask...* ‘Я хацела спытаць...’; *I want to ask...* ‘Я хачу спытаць’. Размыванне семантычнага значэння назіраецца ў такіх выпадках, дзе *want* атрымлівае значэнне ‘ought to’: *You wanna turt right at the next corner*; *You want to take the 3 o'clock bus to catch the plane at 5 p.m.* [202, р. 148], што дэманструе пашырэнне значэння ад валітыўнага да аблігатыўнага. Нагадаем, што ў ядры значэння дзеяслова *want* знаходзіцца сема нястачы, у адрозненне ад яго беларускага адпаведніка *хацець*, дзе дадатковай цэнтральнай семай выступае намер.

2.3.3. Працэс прагматыкалізацыі і яго асаблівасці ў беларускай і англійскай мовах

Працэсам, блізкім да граматыкалізацыі, выступае прагматыкалізацыя. Хаця некаторыя даследчыкі атаясамліваюць іх, мы лічым, што прагматыкалізацыя – з’ява адрозная ад граматыкалізацыі. Пад прагматыкалізацыяй мы разумеем пераход адзінкі ў іншы статус, калі яе лексічнае і граматычнае значэнне зацямняецца новай прагматычнай функцыяй. Пры прагматыкалізацыі адзінка робіцца прагматычным маркерам і пачынае выконваць прагматычную функцыю, пры граматыкалізацыі – граматычную. Прыкладам прагматыкалізацыі служыць пераход імператыўнай формы дзеяслова з пэўнай семантыкай у дыскурсіўны маркер. Тэрмін *дыскурсіўны маркер*, або *дыскурсіў*, пакуль не мае ўстойлівага функцыянавання ў айчыннай лінгвістыцы. У літаратуры можна знайсці такія сінонімы, як *прагматычныя часціцы*, *прагматычныя выразы*. Як адзначаюць аўтары “Даведніка па дыскурсіўных словах рускай мовы”, такія адзінкі не маюць назвы ў традыцыйнай тэрміналогіі, забяспечваючы пры гэтым, з аднаго боку, звязнасць тэксту, з іншага – адлюстроўваючы “працэс узаемадзеяння моўцы і слухача, пазіцыю моўцы” [10, с. 7]. Варта адзначыць, што не з кожным дзеясловам адбываецца працэс прагматыкалізацыі, ёсць абмежаванні па семантыцы. Вылучаюцца групы,

якія дазваляюць такі пераход. Гэта дзеясловы групы візуальнага ўспрыняцця (*глядзі*), слыхавага ўспрыняцця (*слухай*), група ментальных прэдыкатаў (*уздумаць, лічыць*), прэдыкаты перадачы і атрымання (*вазьмі, давай*), прэдыкаты кшталту *чакаць*.

У якасці дыскурсіваў выступаюць знамянальныя (*практычна, surely* ‘вядома ж’), службовыя часціны мовы (*быццам, хаця*) і цэлыя канструкцыі (як *мне здаецца*), што сведчыць пра іх транскатэгарыяльнасць. Дыскурсівы пакрываюць даволі шырокі спектр значэнняў і функцый: ацэнка, меркаванне, акцэнтаванне, увядзенне прыкладу, заканчэнне тэмы, падвядзенне вынікаў – далёка не поўны іх спіс. Яшчэ адной асаблівасцю дыскурсіваў выступае іх поліфункцыянальнасць, калі адна адзінка можа выступаць адразу ў некалькіх функцыях (сінкрэтызм) або выконваць розныя функцыі ў розных кантэкстах (парадыгматычная поліфункцыянальнасць) [129, р. 27]. У нашым даследаванні да дыскурсіваў будзем адносіць адзінкі імператыўных форм, якія не толькі губляюць імператыўнае значэнне, але і адчуваюць на сабе размыванне лексічнага значэння, асноўнай функцыяй якіх выступае рэгуляванне і канстытуыванне дыскурсу.

Устаноўлена, што да прагмем англійскай мовы, што развіліся з волевыяўленчай мадальнасці, можна аднесці наступныя: *maybe, listen, look, I must say, guess what, let me think/see, let's see, mind you, say* [145, р. 282–285]. Адна з тэндэнцый, на якую ўказваюць даследчыкі, – пераход мадальных адзінак у “прагматычныя часціцы”, напрыклад, англійскі мадальны дзеяслоў *may* у выразе *May he live 100 years* ператвараецца ў паказчык жадання, якое фармальна выказана ў форме звароту да лёсу атрымаць дазвол на ажыццяўленне прапазіцыі. Сярод іншых прыкладаў можна адзначыць *want to* у выразе *You want to be careful with that saw*, які перадае значэнне перасцярогі/парады; *you must* – як ветлівая, сяброўская прапанова ў выразе *You must have a drink*, або *you can* – як прамая інструкцыя/загад: *you can leave now*. Такія канвенцыяналізаваныя ўжыванні прадстаўляюць асобны тып прагматычнай інтэрпрэтацыі [267, р. 80].

У лінгвістычнай літаратуры формы загаднага ладу для перадачы іншых значэнняў (напрыклад, умовы) фігуруюць як непрамыя імператывы або транспазіцыйныя выпадкі ўжывання імператыва: *Sleep until noon, and you'll miss lunch* ‘Спі да паўдня і прапусціш абед’. Квазіімператывы (тэрмін В. С. Хракоўскага) не перадаюць семантыку загаднасці, але захоўваюць пры гэтым семантыку самога дзеяслова. Параўнаем: (1) *Цяпер старую цяцэру Марцэлю кіем не загоніш ў той калідор. Прыходзь хто хочаш і чытай супакойна кнігі*; (2) *Пане мой Божа, ічасце якое. Слухай, няўжо грамада не падзякуе, не адзначыць маёй працы, доўгай маёй працы?*

У прыкладзе (1) дзеяслоў *чытаць* стаіць у форме загаднага ладу, аднак ён перадае граматычнае значэнне ўмовы (‘калі хочаш, то чытай’), прычым лексічнае значэнне дзеяслова не губляецца і застаецца ранейшым: ‘ўспрымаць вачамі што-н. напісанае, надрукаванае літарамі ці іншымі друкаванымі знакамі’. Сказ (2) пачынаецца з дзеяслова *слухаць*, які таксама стаіць у форме імператыва, але ні граматычнага, ні лексічнага значэння ён не захоўвае: *слухай* не ужываецца тут у значэнні ‘накіроўваць увагу на якія-н. гукі,

намагацца пачуць што-н.', як і няма тут значэння загаду выканаць дзеянне, абодва значэнні зацямняюцца. На першы план выходзіць прагматычная функцыя: адзінка *слухай* пачынае азначаць тое, што моўца хоча звярнуць увагу адрасата да таго, што будзе сказана далей, таксама яна выражае непрамы зварот да адрасата (на яго месцы магло стаяць імя) і пэўнае здзіўленне. Як бачым, *слухай* робіцца маркерам прыцягнення ўвагі (у англамоўнай тэрміналогіі – attention-getter).

Дзеяслоў з візуальнай семантыкай *глядзець* у форме загаднага ладу ў пэўных кантэкстах функцыянуе як дыскурсіў, губляючы ролю знамянальнага дзеяслова. Гэта з'ява фіксуецца ў беларускай, англійскай, а таксама шэрагу іншых моў раманскай і германскай груп, што сведчыць пра яе тыпалагічны характар.

- Беларуская мова: *Глядзі, як бы ён не перавярнуў цябе ў сваю веру*.
- Англійская мова: *Look, I've had enough of this* 'Глядзі, з мяне хапіла'.
- Іспанская мова: *Mira, Fernando, vamos a dejarlo, si tú quieres* 'Глядзі, Фернанда, давай кінем гэта, калі хочаш'.
- Нідэрландская мова: *En kijk ik denk als je zo'n mailtje duizend keer rondstuurt dat er misschien allicht één of twee mensen zijn die reageren* 'І глядзі, я думаю, калі ты перашлеш гэты э-мэйл тысячу разоў, напэўна знойдзецца адзін ці два чалавекі, якія адкажуць'.
- Французская мова: *Faut parler français, parce que, regarde en Louisiane, en plein coeur des États-Unis, ça parle juste français* 'Трэба размаўляць па-французску, бо, глядзі, у Луізіяне, у самым сэрцы ЗША, размаўляюць толькі па-французску'.

З кагнітыўнага пункту гледжання прагматыкалізацыя дзеясловаў з візуальнай семантыкай тлумачыцца сувяззю паміж працэсамі бачання і ведання. Як адзначае І. Суітсэр, “для візуальных дзеясловаў тыпова развіваць абстрактнае значэнне ментальнай актыўнасці” [250, р. 33]. Калі чалавек бачыць нешта, ён гэта ўсведамляе і робіць часткай сваіх ведаў. Адбываецца свайго кшталту метафарычны перанос з фізічнай магчымасці бачыць на магчымасць ментальнага бачання г.зн. разумення. Разам з тым загад/просьба паглядзець на нешта вачыма робіцца аналагічным загаду/просьбе звярнуць увагу на тое, што моўца збіраецца паведаміць.

Разгледзім, як ідзе прагматыкалізацыя на прыкладзе дзеяслова *глядзець* у форме імператыва. Яе суправаджаюць такія працэсы, як 1) дэсемантызацыя, калі лексічнае значэнне слабее і размываецца, моўца не просіць/загадвае адрасату “зірнуць/паглядзець” на нешта, а хоча прыцягнуць яго увагу (адна з функцый); 2) стварэнне паралельнай парадыгмы, у новым значэнні адзінка мае, напрыклад, іншае кіраванне (*глядзі мне, глядзі там*); 3) развіццё некалькіх функцый, тыповых для дыкурсійных маркераў: а) выражэнне ўласнай рэакцыі ці стаўлення да папярэдняга ці будучага дыскурсу (перасцярога) – *Глядзі, баба, ваўкі з'ядуць у лесе*; б) ініцыяванне тэмы/ідэі, прыцягванне ўвагі слухача – *Ты глядзі, што выходзіць. Выходзіць, што да яго, Гуканавага, прыходу ў горад партыйнага падполля не было*; в) выражэнне эмоцыі неадабрэння, раздражнення і інш. – *Глядзі, якая жаласьлівая. Людзей стала жалка!*

А нам што – ня жалка?; г) загад да разгляду сітуацыі/падумаць над нечым – Ты ж, пэўна, думаў, што ніколі не пакінеш свой стэп, свой курган, а, глядзі, як павярнулася – прыцягнулі ў пушчу, і нават ніхто не ведае, якое ў цябе імя, і замест яснага сонца бачыш лясныя пудлівыя цені.

Рэакцыяй, якая прэвалюе ў разгледжаных намі кантэкстах, – жаданне моўцы папярэдзіць адрасата, перасцерагчы яго/яе. Тое, што перасцярога выступае адным з асноўных значэнняў, якое перадае прагмема *глядзі*, пацвярджаецца ў некаторых кантэкстах словамі аўтара (*асцерагаць, перасцерагаць*): *Ты-ж глядзі, хаця не крышы, – перасцерагае нехта; Так што глядзі, – асцерагаў Стыкар канюха, – крыху стрымайся.* Іншай вызначанай структурнай асаблівасцю стала канструкцыя з *каб не*, якая ідзе адразу пасля прагмемы *глядзі*: *Глядзі, каб самога за шыю не падвесілі; Душа ў цябе халодная. Глядзі, каб і сам не стаў халодным.*

Калі прагмема *глядзі* ўжываецца з займеннікам *ты* ў постпазіцыі (*глядзі ты*), то яна перадае значэнне здзіўлення: *Даўно не было як. А тут не спушчу. Іш, прыліп да дзеўкі! І Люська, глядзі ты, не адшые; Глядзі ты, а вучоны наш стрываў. – А я на яго наракаў, – разважна казаў Карпенка. – А ён маладзец, глядзі ты.*

Глядзі ўжываецца як у форме адзіночнага, так і множнага ліку: – *Толькі-ж, глядзіце, ня ешце пірага, пакуль я не заеду за горку, – кажа лісіца; Выйдзем, анягож. Толькі глядзіце, як бы мы вам рылам не наторкалі ў тое, што са страху зробіце.*

У спалучэнні з азначальным займеннікам *сам* прагмема *глядзіце/глядзі самі/сам/сама* ўжываецца дваяка: а) як адсылка да самастойнасці рашэння (*Ну то глядзіце самі, як вам лепей; Ведаеш... Я не загадваю, глядзі сам*); б) як заклік/запрашэнне паразважаць над тым, што будзе сказана далей (*Глядзіце самі: яшчэ ў 2001 годзе доля пазык насельніцтву ў крэдытных партфелях банкаў складала толькі 9 працэнтаў, аднак за апошнія 6 гадоў гэты паказчык вырас амаль утвая; Ну глядзіце самі: восень 1942 года. Самы напал пад Сталінградам. Яшчэ не было яснасці – будзе перамога ці не. Большую частку Сталінграда заняў немец. І ў гэты час займацца пераафармленнем дзейных палкоў было проста не да часу, гэта маё суб'ектыўнае меркаванне*).

У англійскай мове, грунтуючыся на даследаваннях Д. ван Ольмена [224; 223], адзначым, што адзінка *look* у форме імператыва ў пэўных кантэкстах таксама падпадае пад дэсемантызацыю і робіцца прагмемай, сярод функцый якой вылучым такія, як а) апеляцыя да разгляду сітуацыі/паверыць у тое, што будзе сказана/падумаць над нечым: *Look at what's happened to me. I can't believe it myself. Suddenly I'm up on top of the world*; б) прыцягненне ўвагі: *Look Dani. You don't know what you're speaking about*; в) маркер пачатку цытавання: *It was an architect who was one of the audience, who had a word with Martin afterwards and said look I uh don't believe that*; г) затрымка/маркер няпэўнасці, сумневу: *So I want uh look if I had to do a uh net transaction we uh we don't really feel like doing that*. Х. Такашашы заўважае, што частае выкарыстанне дзеяслова *look* у функцыі інтэр'ектыва звязана з эматыўнай і дыскурсіўнай функцыя некаторых імператывных выказванняў [252, p. 123].

Пры перакладзе дыскурсіва *look* на беларускую мову ўжываюцца розныя адпаведнікі, сярод якіх *вось што, памятай, падумай, паслухайце* (табл. 2.1).

Табліца 2.1

Пераклады дыскурсіва *look* на беларускую мову

Арыгінал	Пераклад
<i>I might take sixty. Now look here, mister; I ain't got all day. I'm a business man but I ain't out to stick nobody</i>	<i>Можэ, сядземся на шасцідзесяці? Вось што, містэр, дзень кароткі. Я чалавек дзелавы, а не махляр</i>
<i>So long, fella. You been a good guy. But look, when you been in stir a little while, you can smell a question comin' from hell to breakfast</i>	<i>Ну, бывай, дружа! Хлопец ты неблагі. Толькі памятай: хто пасядзеў у каталажцы, той здалёку пачуе, куды вецер вее</i>
<i>I'll lose my job if I don't do it. And look – suppose you kill me?</i>	<i>Калі я не выканаю загаду, мяне з работы прагоняць. А цяпер падумай... Ну, дапусцім, ты заб'еш мяне</i>
<i>Now, look here. I'm givin' you my shirt, an' you took all this time</i>	<i>Паслухайце. Я гатовы дадаць вам сваю апошнюю кашулю, а вы столькі часу ў мяне аднялі</i>

Звернемся да імператыўнай формы дзеяслова з аўдыяльнай семантыкай *слухайце*. Намі былі разгледжаны формы ўжывання *слухай/слухайце* ў іх непрамым значэнні. Пад прамым значэннем мы разумеем такое ўжыванне, дзе лексічнае значэнне супадае з прагматычнай сітуацыяй, як у наступным перакладзе: *Што ж, слухай, Вераніка, уважліва, бо зараз я раскажу табе нялёгкую гісторыю*. Мяркуючы па даных корпуса, выкарыстанне формы *слухай/слухайце* складае каля 60 % ад агульнага ўжывання гэтай адзінкі, што сведчыць пра высокую частотнасць прагматычнай функцыі імператыўнай формы і яе канвенцыялізацыю ў беларускамоўным дыскурсе. Асноўным значэннем прагмемы *слухай* выступае прыцягненне ўвагі адрасата, аднак можна вылучыць і іншыя больш прыватныя адценні. Словы аўтара дапамагаюць устанавіць, чым з'яўляецца *слухай* у пэўным кантэксце.

- Ініцыяванне прапановы: – *Слухай, – прымірэнча стукнуўшы Андрэя на плячы, прапанаваў Сямён, – хадзем куды-небудзь адгэтуль. А то ад гудзення тваіх кібераў я хутка звар'яцею.*

- Ініцыяванне пытання: – *Слухайце, – пытаюся ў свайго дасведчанага таварыша, – як гэта там будзе? Будзе суд, ці што?*

- Ініцыяванне звароту: – *Слухай, Коля! – звярнуўся да Камоўча Кастусь Дзежжа.*

Функцыю звароту таксама пацвярджае частае ўжыванне саміх зваротаў непасрэдна пасля прагмемы *слухай* (хлопцы, войт, Пятро, Кірыла і інш.): *Слухай, Пятро Макаравіч, хто ў нас назірае за будаўніцтвам прыватных дач?*

Папулярнасць і высокая частотнасць выкарыстання формы *слухай* у прагматычным значэнні тлумачыцца семантыкай самога дзеяслова. Падчас камунікацыі натуральным бачыцца ўжыванне лексем, якія маюць значэнне, звязанае з самім працэсам зносін.

Імператыўная форма дзеяслова *listen* ужываецца як сродак прыцягнення ўвагі і сведчыць пра пэўную долю аслаблення сэнсавага значэння [143, р. 200]: *Listen here, it wasn't my fault; Listen, we really need to do something about having this place painted; Listen honey, I'm sorry, I've been busy.*

Пры перакладзе дыскурсіва *listen* на беларускую мову ўжываюцца розныя адпаведнікі, сярод якіх: *слухай, слухайце, паслухай* (табл. 2.2).

Табліца 2.2

Пераклады дыскурсіва *listen* на беларускую мову

Арыгінал	Пераклад
<i>Listen.</i> <i>The more men you've had, the more I love you. Do you understand that?</i>	<i>Слухай.</i> Чым болей ты мела мужчын, тым болей я цябе кахаю. Разумееш?
<i>We guaranteed it to be an automobile. We didn't guarantee to wet-nurse it. Now listen here, you- you bought a car, an' now you're squawking</i>	<i>Мы гарантавалі, што гэта аўтамабіль. А мамку прыстаўляць да яго не браліся</i> <i>Слухайце</i> сюды. Вы набылі машыну, а цяпер гарлапаніце
<i>'There's been a lot of tea about lately. They've captured India, or something,' she said vaguely. 'But listen, dear. I want you to turn your back on me for three minutes</i>	<i>Нядаўна завезлі вялікую партыю гарбаты. Яны заваявалі Індыю ці нейкую іншую краіну, – сказала яна няпэўна. – Але паслухай, любы мой. Адварніся, калі ласка, на тры хвіліны</i>

Семантыка дзеясловаў, якія ў імператыўнай форме пачынаюць функцыянаваць як дыскурсівы, у пэўнай ступені захоўваецца і перадаецца праз асаблівасці ўжывання ў кантэкстах, дзе яны хоць і могуць выкарыстоўвацца як узаемазамяняльныя, падзяляючы агульнае значэнне ‘звярнуць/прыцягнуць увагу’, іх канатацыя адрозніваецца, для кожнага дыскурсіва прысутнічае свая сема: *чакай* = ‘давай спынімся і падумаем’ / спыніся і дай мне сказаць’, *слухай* = ‘звярні ўвагу на тое, што я зараз буду казаць’, *глядзі* = ‘звярні ўвагу на тое, што я паказваю’.

Найбольш супадзенняў у міжмоўным супастаўленні выяўляюць прагматы *слухай* і *listen*.

Такім чынам, прагматыкалізацыя дэманструе відавочную сувязь семантыкі, граматыкі і прагматыкі падчас трансфармацыйных працэсаў, што, у сваю чаргу, падкрэслівае неабходнасць уліку гэтага лінгвістычнага трыадзінства ў моўных даследаваннях.

На нашу думку, працэс прагматыкалізацыі можа быць вылучаны як асобная з’ява, нягледзячы на некаторыя рысы, якія робяць яго ў нечым падобным да граматыкалізацыі. Не выключана пры гэтым, што прагматыкалізацыя можа быць адным з этапаў пераходу адзінкі з лексічнай у граматычную.

2.4. Тыпалагічныя патрабаванні да разгляду моўных сродкаў рэалізацыі волевыяўлення пры супастаўляльных даследаваннях

Супастаўляльная лінгвістыка з’яўляецца адной з вядучых дысцыплін у сучасным мовазнаўстве, асновы якой закладалі В. фон Гумальт, Э. Сэпір,

Дж. Грынберг, М. С. Трубяцкі, Р. В. Якабсон, І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ, Л. У. Шчэрба, Ч. Фрыз, В. Скалічка, А. І. Смірніцкі, У. Д. Аракін, У. Р. Гак і інш. Тэарэтычнае значэнне супастаўлення заключаецца ў аналізе структурных асаблівасцей моў параўнання, вызначэнні характарыстык моўных адзінак і іх таксанамічных уласцівасцей у плане выяўлення і плане зместу для ўстанаўлення заканамернасцей працэсаў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі. З практычнага боку кампаратыўныя даследаванні дапамагаюць удакладніць адпаведнасць перакладу міжмоўных адзінак і вырашыць пэўныя лінгвадыдактычныя задачы. Вынікі параўнальнага аналізу дазваляюць на навуковай аснове прадбачыць магчымасць інтэрферэнцыі, прагназаваць памылкі навучэнцаў і распрацоўваць комплексы мер па іх элімінацыі. Больш за тое, супастаўляльная лінгвістыка спрыяе развіццю новых дысцыплін – міжкультурнай моўнай камунікацыі, лінгвакультуралогіі, лінгвафіласофіі і інш.

Міжмоўнае супастаўленне можа быць кваліфікавана як тыпалагічнае, калі адной з задач выступае выяўленне асаблівасцей моў адной сям’і, групы, тыпу ў адносінах да асаблівасцей моў іншай сям’і, групы і г.д. [124, с. 15]. Супастаўляльнае мовазнаўства з цягам часу зблізілася з лінгвістычнай тыпалогіяй, стварыўшы супастаўляльна-тыпалагічны падыход (У. Р. Гак, В. С. Хракоўскі), пры якім “аналіз сыходжанняў і разыходжанняў, што ажыццяўляецца ў практычных мэтах, праводзіцца на фоне даных тыпалогіі. У гэтым выпадку сыходжанні і разыходжанні не проста фіксуюцца, але асаблівасці моў параўнання вызначаюцца ў адносінах да агульных сродкаў чалавечай мовы” [27, с. 52]. Такім чынам, супастаўляльная тыпалогія аперыруе данымі з канкрэтнай абмежаванай колькасцю супастаўляльных моў для выяўлення/ўстанаўлення асаблівасцей у дачыненні да агульных сродкаў чалавечай мовы.

Параўнанне моў можа праводзіцца для вырашэння перакладчыцкіх, лінгвадыдактычных, лінгвафіласофскіх і інш. задач. Мэтамі лінгвафіласофскага аналізу з’яўляецца вызначэнне таго, як мовы супастаўлення членяць свет, які характар сувязі мовы і мыслення, мовы і лінгвістычных паводзін, мовы і культуры.

З той прычыны, што мовы параўнання могуць мець розную ступень лінгвістычнай і тэарэтычнай апісанасці, варта прывесці стан распрацаванасці дзвюх моў да аднаго ўзроўню [124, с. 111]. Гэта вызначае сутнасць працэсу параўнальнасці. Асабліва важнымі пры тэарэтычным даследаванні моў супастаўлення выступаюць прыныцы тэрміналагічнай адэкватнасці (згодна з якім выбраныя тэрміны мусяць пасаваць для апісання ўсіх моў даследавання), прыныцы двухбаковасці супастаўлення (калі параўнанне адбываецца ў раўнапраўных аб’ёмах для роднай і няроднай моў), уліку станоўчага і адмоўнага пераносу лінгвістычных ведаў (адэкватны ўлік ведаў асаблівасцей сістэмы адной мовы пры разглядзе сістэмы іншай, без прыпісвання норм адной мовы іншай) [124, с. 111–117].

Прагматычны аспект аказваецца асабліва важным пры супастаўленні моў, бо часта адны і тыя ж прагматычныя функцыі могуць маніфеставацца рознымі семантыка-сінтаксічнымі сродкамі, што не заўсёды робіць магчымым сам працэс супастаўлення. Другая праблема, якая вырашаецца за кошт

прагматычнага падыходу пры моўным параўнанні, – выяўленне прагматычных памылак, выкліканых няведаннем прагматычнага функцыянавання моўнай адзінкі ў дыскурсе. Важнасць элімінацыі памылак прагматычнага характару заключаецца ў тым, што менавіта яны могуць прывесці да няправільных інтэрпрэтацый намераў моўцы ці нават яго/яе асобы [213, р. 11].

Тыпалогія і граматыка цесна звязаныя. Як адзначае В. С. Хракоўскі, “аналіз граматыкі кожнай канкрэтнай мовы, які праводзіцца з апірышчам на тыя ці іншыя тыпалагічныя гіпотэзы, дазваляе пабачыць знаёмыя факты ў іншым тэарэтычным кантэксце і даць ім новую адпаведную інтэрпрэтацыю” [109, с. 92].

Супастаўляльны аналіз перакладных тэкстаў службыць важным метадам у параўнальнай лінгвістыцы. За апошнія дзесяцігоддзі мовазнаўства і перакладазнаўства часта звярталіся да параўнання тэксту арыгінала і перакладу як да метадычнай падмогі [134, S. 161]. Па-першае, такі аналіз дае магчымасць удакладніць раўназначнасць міжмоўных адпаведнікаў і зафіксаваць новыя кантэкстуальныя варыянты перакладу, па-другое, праяўляюцца механізмы, згодна з якімі адбываецца сам працэс перакладу, як адзначае В. Н. Камісараў, “суб’ектыўнасць перакладу не з’яўляецца перашкодай для аб’ектыўнага навуковага аналізу” [56, с. 38], бо магчымасць поўнай перадачы інфармацыі залежыць ад аб’ектыўных моўных прычын і ўзаемасувязей, за якія перакладчык не адказвае. Кампаратыўныя даследаванні з’яўляюцца таксама асновай для складання перакладных слоўнікаў [99, с. 31]. Аналіз і супастаўленне арыгінала і перакладу дапамагаюць выявіць недакладнасці і ўказаць на разыходжанні ў складзе семантычных кампанентаў, што можа ў далейшым зняць праблему адэкватнасці, паўплываць на якасць і ўзровень перакладнага тэксту. Паміж дадзенымі кантрастыўнай лінгвістыкі і тэорыі перакладу часта назіраецца каўзальная сувязь [116, с. 11]. “Даследуючы суаднесенасць паміж функцыянальнымі адзінкамі мовы А і мовы В, кантрастыўная лінгвістыка стварае неабходны фундамент для пабудовы тэорыі перакладу” [116, с. 11], у той жа час кантрастыўны аналіз ужываецца пры перакладзе і дапамагае звярнуць увагу на адрозненні і супярэчнасці на семантычным і сінтаксічным узроўнях, усвядоміць і пераадолець іх [52, с. 343]. “Разыходжанні ў семантычных сістэмах розных моў – безумоўны факт, які з’яўляецца крыніцай шматлікіх цяжкасцей, што ўзнікаюць перад перакладчыкам у працэсе ажыццяўлення перакладу” [11, с. 12]. Аналіз і супастаўленне арыгінала і перакладу дапамагаюць выявіць недакладнасці і ўказаць на разыходжанні ў складзе семантычных кампанентаў, што можа ў далейшым зняць праблему адэкватнасці, паўплываць на якасць і ўзровень перакладнага тэксту.

Вывады па главе 2

У аснове працэсаў канцэптуалізацыі ляжаць кагнітыўныя механізмы, што служаць для апрацоўкі інфармацыі, якая фарміруе і структуруе веды. Вылучаныя прататыпныя сітуацыі субзон рэфармацыйнай мадальнасці, якія

пабудаваныя на мінімальным, але дастатковым наборы элементаў, утрымліваюць наступныя параметры: моўца, адрасат, прапазіцыя выказвання кантроль, воля, жаданне, імкненне, каўзацыя, свет рэальны, свет альтэрнатыўны і сувязі паміж імі.

Выяўленне кагнітыўна-маўленчых стратэгий магчыма пры ўстанаўленні макраструктуры сэнсу, якое адбываецца за кошт аналізу моўных сродкаў. Стратэгіі і тактыкі разам з канцэптамі і катэгорыямі выступаюць тымі элементамі, што звязваюць кагнітыўны ўзровень з моўна-маўленчым, вербальным узроўнем. Асаблівасцю волевыяўлення з’яўляецца персуазіўнасць і сугестыўнасць у той ці іншай ступені, якія робяцца вынікам моўнага ўзаемадзеяння, калі існы свет мусіць трансфармавацца згодна са зместам прапазіцыі выказвання моўцы.

Вызначэнне працэсаў граматыкалізацыі служыць выяўленню пэўных заканамернасцей, якія з’яўляюцца сведчаннем таго агульнага, што існуе ў чалавечым мысленні, і асноўных кагнітыўных працэсаў, якія стаяць за фарміраваннем і ўжываннем граматыкі. Падчас граматыкалізацыі лексічная адзінка дэсемантызуецца, дэкатэгарызуецца, генералізуецца і фанетычна спрашчаецца. У той жа час граматыкалізаваныя элементы працягваюць захоўваць у сабе сляды свайго былога лексічнага значэння. Для беларускай мовы былі ўстаноўлены шляхі развіцця мадальных значэнняў знешняй неабходнасці, канцэптуалізацыя якіх адбывалася праз семантыку валодання (*мець – мецца*), прыналежнасці (*належыць – належыць*), руху (*весці – даводзіцца*), годнасці (*варта – варта*). У англійскай мове ў аснову такіх ланцужкоў граматыкалізацыі леглі наступныя семантычныя пары: валоданне – знешняя неабходнасць (*have to*), быць смелым – знешняя неабходнасць (*dare*), быць абавязаным – знешняя неабходнасць (*should*). Сярод дзеясловаў беларускай мовы прэтэндэнтамі на граматыкалізацыю, якія дэманструюць адпаведныя прыметы, выступаюць *хацець, збірацца, даваць, ісці, думаць*, у англійскай мове – *to want, to go, like, let*.

Поліфункцыянальнасць імператыўных форм дзеясловаў візуальнай, слыхавой, ментальнай семантыкі, дзеясловаў перадачы і атрымання робіцца вынікам прагматыкалізацыі – працэсу, сугучнага граматыкалізацыі, але адрознага ад яго. Пры прагматыкалізацыі адзінка губляе лексічнае і граматычнае значэнні, пераходзячы ў статус дыскурсіўнага маркера. Адным з важных аспектаў даследавання з’яўляецца крослінгвістычнае супастаўленне не толькі для тэарэтычных, але і практычных мэтаў. Несупадзенне функцый дыскурсіваў праяўляецца ў выбары адпаведнікаў пры перакладзе.

Глава 3. СУБЗОНЫ РЕФАРМАЦИЙНОЙ МАДАЛЬНОСТИ У БЕЛАРУСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ МОВ

*Словы – нічыіныя, і самі па сабе яны
нічога не ацэньваюць, але яны могуць абслу-
жыць любога моўцу і самыя розныя і нават
супрацьлеглыя ацэнкі моўцаў.*

М. Бахцін

3.1. Тэарэтычныя асновы рэфармацыйнай мадальнасці

Зона мадальнасці, якая выступае аб'ектам нашага даследавання, атрымлівае ў літаратуры наступныя назвы: валітыўная, каранёвая, дэантычная, неэпістэмічная, прыярытэтная, агентыўная і інш. Праблематычнымі выступаюць не толькі назва, але і аб'ём самога паняцця, і як следства набор субзон і значэнняў, што ўключаюцца рознымі даследчыкамі ў гэту зону. Таму задача нашага даследавання – вызначыць тэрміналагічнае пытанне, усталяваць межы даследуемай катэгорыі, што дазволіць пазбегнуць супярэчнасцей пры разглядзе фактычнага матэрыялу і пабудове ўласнай канцэпцыі.

Разважаючы над тэрмінам *валітыўны* або *волевыяўленчы* для апісання пэўнага спектра мадальнасці, перш за ўсё адзначым, што сам тэрмін *воля* бачыцца праблематычным, і папярэднія раздзелы даследавання прадэманстравалі, наколькі разнастайным і няпэўным можа быць само паняцце волі. Другой праблемай з'яўляецца наяўнасць “сінанімічных” слоў, такіх як *жаданне*, *намер*, *імкненне* і г.д., якія разам з *воляй* выкарыстоўваюцца пры тлумачэнні катэгарыяльнага значэння гэтага тыпу мадальнасці, што ўносіць пэўную долю супярэчнасці, бо ўсе гэтыя паняцці нятоесныя. Трэцім довадам супраць ужывання волі як асноватворчага элемента падзелу мадальнасці з'яўляецца неадназначнасць крыніцы, з якой сыходзіць воля, г.зн. таго, хто выступае носьбітам волі (індывід, моўца, абстрактная інстытуцыя і г.д.).

Даследчыкам, якія працуюць з “праблемнымі” зонамі мадальнасці, даводзіцца пагаджацца на існыя таксанамічныя сістэмы або прапаноўваць уласныя. Першы выпадак магчымы, калі мэты даследавання не патрабуюць упісвання фрагмента вывучаемай субзоны мадальнасці ў больш шырокую зону і калі яе статус з пэўнай доляй верагоднасці ўжо вызначаны. На жаль, катэгорыя валітыўнасці не можа пахваліцца такімі ўмовамі існавання ў лінгвістычнай літаратуры, што патрабуе ад нас вызначэння яе межаў, статусу і распрацоўкі ўласнай канцэпцыі фрагмента мадальнасці, які тычыцца волевыяўлення.

Мадальнасць можна разумець зыходзячы з паняцця магчымых сусветаў [229, р. 8]. Магчымы свет – гэта ідэалізаваная тэарэтычная існасць, якая ўтрымлівае рэлевантныя семантычныя характарыстыкі сітуацый. Прататыпам магчымага свету выступае наш актуальны свет [245, р. 39]. Умовы ствараюць магчымасці і шэраг магчымых сусветаў, якія сумяшчаюцца з імі. Гэтыя сусветы могуць знаходзіцца бліжэй ці далей ад нашых мэтаў, спадзяванняў, жаданняў і г.д. [201, р. 58]. Калі рэферэнцыяльны свет і выказаны свет супа-

даюць, маем рэаліс, ці актуальную мадальнасць, у адваротным выпадку сутыкаемся з ірэалісам [174, р. 388]. Адлегласць паміж гэтымі сусветамі запаўняецца семантыкай мадальнасці. Магчымы свет можа ўводзіцца ў дыкурс пры дапамозе мадальных дзеясловаў. Аднак існуе думка, што граматычнай функцыяй мадальных дзеясловаў выступае не прэзентацыя альтэрнатыўнага свету, а прадстаўленне сродкаў, якія ўводзяць гіпатэтычную сітуацыю, абазначаную ў прэдыкаце, у існы свет [180, р. 7].

Для вызначэння кампанента, які складае аснову нашай таксаноміі, сказы з рознымі відамі мадальнасці былі падвергнуты логіка-семантычнаму аналізу. Звернемся да індикатыўнага выказвання:

(1) *Дзверы зачыненыя.*

Маем: $W_r = W_u$, дзе W_r = world real ‘свет рэальны’; W_u = world of utterance ‘свет у выказванні’; W_a = world alternative ‘свет альтэрнатыўны’.

У W_r дзверы зачыненыя, што адпавядае сітуацыі, апісваемай у W_u , маем два сусветы: свет рэальны і свет выказвання, якія супадаюць. Звернемся да імператыўнага выказвання:

(2) *Зачыні дзверы.*

Маем: $W_r \neq W_u$, дзе $W_r = S$ не мае/не ёсць X [суб’ект не валодае характарыстыкай, пра якую ідзе гаворка ў выказванні; у W_r дзверы незачыненыя];

$W_a = S$ мае/ёсць X [суб’ект валодае характарыстыкай, пра якую ідзе гаворка ў выказванні; дзверы зачыненыя];

W_u уводзіць альтэрнатыўны магчымы свет W_a ;

W_u паведамляе пра разрыў паміж W_r і W_a ;

W_u паведамляе пра спосаб/умовы, пры якіх W_a можа перайсці ў W_r .

Такім чынам, сказы кшталту *Зачыніць бы дзверы*; *Трэба зачыніць дзверы*; *Дзверы мусяць быць зачыненымі*; *Ён хацеў зачыніць дзверы* і г.д. адпавядаюць адной і той жа структуры, апісанай у імператыўнай сітуацыі вышэй, розніца палягае ў тым, як у W_u паведамляецца пра разрыў (імператыў – прамая форма, умоўны лад – больш мяккая/завуалёваная, непрамая і г.д.). Гэты элемент, які і прадстаўляе саму мадальнасць, у фармальнай семантыцы атрымаў назву квантара (напрыклад, англійскія *should* і *must* прылічаюцца да квантараў усеагульнасці¹, *can*, *could*, *may*, *might* – да квантараў існавання²). Аналіз дазволіў устанавіць, што элемент, які знаходзіцца паміж светам рэальным і светам альтэрнатыўным, і ёсць мадальнасцю.

Такім чынам, асноўным у выказваннях з волевыяўленчай семантыкай робіцца элемент пераўтварэння, што імпліцытна прысутнічае ў мадальным выказванні апісваемай намі семантычнай макразоны. На аснове прыведзеных вышэй разважанняў прапануем увесці аўтарскі тэрмін *рэфармацыйная мадальнасць* для абазначэння семантычнага рэпертуару мадальных значэнняў, якія характарызуюць моўныя сітуацыі, скіраваныя на змену рэчаіснасці шляхам увядзення альтэрнатыўных (паралельных/магчымых) сусветаў.

¹ Квантар усеагульнасці – умова, якая слушная для ўсіх азначаных элементаў.

² Квантар існавання ў логіцы – прэдыкат якасці або адносінаў для, па меншай меры, аднаго элемента з пазначанай сферы.

Адпаведна, у аснову вызначэння рэфармацыйнай мадальнасці мы прапануем класці параметр наяўнасці/адсутнасці магчымых/альтэрнатыўных сусветаў і аптатыўна-валявы складальнік для пераўтварэння існага стану рэчаў у той, які апісваецца ў прапазіцыі. Такім чынам, *рэфармацыйнасць* выступае прататыпным складнікам мадальнасці волевыяўлення.

Мадальнасць робіцца тым спосабам, пры дапамозе якога моўца бачыць пераход з пункта А ў пункт Б. Рэальнасць, дзе існуе моўца, і альтэрнатыўная рэальнасць, якая маніфестуецца ў выказванні, злучаюцца рэфармацыйнай мадальнасцю. З пункта А ў пункт Б можна трапіць рознымі “мадальнымі” шляхамі, якія адпавядаюць розным падтыпам субзон рэфармацыйнай мадальнасці.

Ключавымі складнікамі рэфармацыйнай мадальнасці выступаюць воля/жаданне і наяўнасць альтэрнатыўнага/гіпатэтычна-контрфактычнага свету. Рэфармацыйную мадальнасць мы падзяляем на тры субзоны: субзона аптатыўнасці, прататыпам якой выступае жаданне, субзона імператыўнасці з загадам у якасці прататыпа і субзона інтэнцыянальнасці, дзе прататыпам з’яўляецца намер. У кожнай субзоне вылучаюцца семантычныя падтыпы, або кагнітыўна-маўленчыя тактыкі (гл. дадатак А).

У субзоне аптатыўнасці вылучаем:

- *аптатыў* (агульнае жаданне, S хоча (каб) X);
- *імпрэкатыў* (S хоча (каб) нешта кепскае X, праклён);
- *тымітыў* (S баіцца (што) X);
- *сператыў* (S спадзяецца (што) X);
- *дэзідэратыў* (S хоча (каб) нешта добрае X, пажаданне).

Субзона імператыўнасці ахоплівае наступныя падтыпы:

- *імператыў* (агульны загад, S загадвае X);
- *аблігатыў* (S прымушае X);
- *пермісіў* (S дазваляе X);
- *юсіў* (S загадвае S3 зрабіць X);
- *гартатыў* (S загадвае S2 зрабіць X разам);
- *прахібітыў* (S забараняе X);
- *прэвентыў* (S папэрэджвае, каб не X).

У субзоне інтэнцыянальнасці вылучаем наступныя падтыпы:

- *інтэнцыятыў* (S намерваецца X);
- *менасіў* (S пагражае X);
- *прамісіў* (S абяцае X);
- *афертыў* (S прапануе X).

У сувязі з тым, што падтыпы субзон вылучаюцца не на падставе граматычнага выражэння значэння, а на аснове семантыкі, часта форма, якая ўжываецца для адных падтыпаў, выкарыстоўваецца і для іншых. Кожная субзона атрымала падрабязнае асвятленне ў адпаведных раздзелах трэцяй главы даследавання.

Такім чынам, нягледзячы на неадназначнасць волі як феномена з фізіялагічнага, філасофскага і лінгвістычнага пунктаў гледжання, яна з пэўнай доляй верагоднасці можа прэтэндаваць на адну з самых фундаментальных функцый чалавечага эга [132, р. 169].

3.2. Субзона аптатыўнасці ў беларускай і англійскай мовах

Воля дзейнічае праз жаданне.

Арыстоцель

Дыялектыка ўзаемадзеяння волі і жадання праяўляецца ў тым, што “воля надае жаданню скіраванасць, але без жадання воля губляе сваю энергію. Калі мы маем толькі “волю”, то перад намі сухі, віктарыянскі чалавек – новы пурытанін. Калі мы маем толькі “жаданне” і ніякай “волі”, то перад намі несвабодны, інфантальны чалавек” [71, с. 120].

Катэгорыя аптатыўнай мадальнасці трактуецца неадназначна ў лінгвістыцы. Разнастайнасць падыходаў сведчыць пра складаны характар гэтага феномена. На думку У. А. Плунгяна, існуе семантычная зона, дзе ацэнка і ірэальнасць злучаюцца, ёй выступае зона жадання; яна “з’яўляецца ў пэўным сэнсе цэнтральным мадальным значэннем, бо ўтрымлівае ўсе асноўныя кампаненты мадальнасці (X хоча Р, дзе Р = кампанент ірэальнасці, X становіцца ацэньвае Р)” [84, с. 315].

Модус жадання захоўвае ў сабе шматлікія вытворныя камунікатыўныя мэты, у тым ліку і інтэнцыянальнасць, “якія выцякаюць з сувязі жадання з волі, а волі з дзеяннем: жаданне адносіцца да адсутных сітуацый (яно скіравана на інтэнсіянальны аб’ект); яно прыводзіць у дзеянне волю да дасягнення пажаданага, воля ж, у сваю чаргу, прымушае выконваць дзеянні ці заахвочвае да дзеянняў іншых” [7, с. 234].

У лінгвістыцы для абазначэння мадальнасці жадання існуе некалькі тэрмінаў. Праблема заключаецца ў тым, што адны і тыя ж паняцці ўжываюцца для абазначэння семантычных і фармальных катэгорый. Так, для тлумачэння розніцы паміж ладам і мадальнасцю Дж. Байбі і С. Фляйшман уводзяць два паняцці: *аптатыў* і *дэзідэратыў*. Першае, разам з такімі тэрмінамі, як *індыкатыў*, *імператыў* і інш., выкарыстоўваецца ў дачыненні да ладу, які яны разглядаюць як фармальную, граматыкалізаваную катэгорыю дзеяслова. Дэзідэратыў, разам з гіпатэтычнасцю, патэнцыяльнасцю і інш., ужываецца імі для абазначэння аднаго са шматлікіх семантычных адценняў мадальнасці, якая належыць сферы семантыкі [147, р. 2]. У “Сусветным атласе моўных структур” падкрэсліваецца, што аптатыў і дэзідэратыў ужываюцца для абазначэння жадання, але аптатыў выкарыстоўваецца, калі гаворка ідзе пра жаданне моўцы, а дэзідэратыў – калі маецца на ўвазе жаданне ўдзельніка сітуацыі, прадстаўленай у выказванні [165]. В. У. Ханіна апісвае сітуацыю жадання (*Пеця хоча сысці*) і пажаданую сітуацыю (*Пеця хоча, каб Вася сышоў*) як дэзідэратыўную [106, с. 415]. Згодна з Ф. Р. Палмерам, умоўны лад (Subjunctive) ужываецца для выказвання жаданняў і страхав. Для апісання жаданняў выкарыстоўваюцца тэрміны *дэзідэратыў* і *валітыў* [227, р. 131]. Слоўнік граматычных тэрмінаў лінгвістыкі падае валітыўны лад, які “выражае жаданне, часам падраздзяляючыся на дэзідэратыў і аптатыў” [263, р. 299]. Вельмі рэдка ў лінгвістычнай літаратуры можна ўбачыць тэрмін “булетычная мадальнасць”. Як піша П. Портнер, “мадальнасць, якая сустра-

каецца ў мовах свету, не заўсёды можа быць аднесена да дэантычнай ці эпістэмічнай. Неабходны іншыя катэгорыі” [233, р. 36]. Такой катэгорыяй для абазначэння жаданняў выступае булетычная мадальнасць. Схематычна яна выглядае наступным чынам: *пажадана* (ці: *X жадае*), *каб Р* [233, р. 9]. У той жа час Я. Нэйц ужывае гэты тэрмін для катэгорыі, якая абазначае “ступень схільнасці ці агіды моўцы да сітуацыі і можа таксама называцца эмацыянальным стаўленнем” [222, р. 12]. Е. Курыловіч лічыць, што мадальнасць звязана са зместам сказа і далучана менавіта да дзеяслова [205, с. 54]. На яго думку, аптатыў выражае жаданне моўцы [204, р. 71]. Ж. Вандрыес адзначае, што ў большасці еўрапейскіх моў умоўны і пажаданы лады зліліся, і моўца “не адрознівае ў той форме, што засталася, два граматычныя выкарыстанні, якія раней мелі дзве розныя формы” [20, с. 91]. А. Я. Кордзі разглядае аптатыўную мадальнасць як адно са значэнняў, што стварае камунікатыўную рамку, або тып сказаў паводле мэты выказвання. Гэта значыць, што разам з агульнапрынятымі апавядальнымі, пыталымі і пабуджальнымі сказамі вылучаюцца і аптатыўныя, тыя, у якіх жаданне моўцы выказваецца граматычнымі сродкамі. А. Я. Кордзі апелюе ў сваіх разважаннях да Ф. І. Буслаева (які выдзяляў загадны або пажаданы лад) і сцвярджае, што злучэнне аптатыўных і імператыўных выказванняў у адзін тып мае гісторыю ў рускай граматычнай традыцыі. Падставай для такога аб’яднання службыць думка, згодна з якой “аптатыўны сказ, як і імператыўны, заўсёды выказвае мадальнасць, што сыходзіць ад моўцы” [59, с. 171]. Ё. ван дэр Аўвера і Е. Схалей прыходзяць да песімістычных вывадаў адносна тэрміналагічнага пытання ў плане мадальнасці жадання, бо “для тыпалагічных мэтаў тэрміны аптатыў і кан’юнктыў азначаны недастаткова выразна” [8, с. 82].

Разнастайнасць класіфікацый і абмежаванняў прадугледжвае той факт, што пэўныя семантычныя катэгорыі, якія ўключаюцца аднымі аўтарамі ў сферу мадальнасці, ігнаруюцца іншымі. Гэта характэрна для катэгорыі валітыўнасці (хацення) [264, р. 152]. У якасці фармальных прычын маргінальнага статусу мадальнасці хацення Х. Верплецэ называе фармальныя крытэрыі, па якіх вялося ўключэнне мадальных дапаможных дзеясловаў, калі ішло станаўленне вывучэння мадальнасці як асобнай галіны даследавання. Той факт, што толькі дзеяслоў *will*, які ўтрымлівае семантыку жадання (прычым гэтая семантыка не адзіная ў яго значэнні, і, значыць, яго нельга лічыць “чыстым” дзеясловам жадання), прызнаецца ў англійскай мове строга мадальным, часткова можа лічыцца фармальнай прычынай выпяцнення мадальнасці жадання на перыферыю падчас вывучэння катэгорыі мадальнасці [264, р. 152]. Калі гаварыць пра даследаванні аптатыўнасці ў беларускай мове, то трэба адзначыць, што “сучасныя формы беларускіх аптатываў застаюцца па-за ўвагай даследчыкаў” [76, с. 105].

Аптатыўнае выказванне ўтрымлівае жаданне моўцы, скіраванае на тое, каб дзеянне, пра якое вядзецца гаворка ў сказе, было выканана. Аптатыўная сітуацыя мае пэўны склад: мадальнасць жадання, суб’ект мадальнасці жадання, пажаданае дзеянне і суб’ект пажаданага дзеяння [59, с. 173].

На думку многіх навукоўцаў, аптатыў і імператыў маюць шмат агульнага, менавіта таму яны часта і аб'ядноўваюцца ў функцыянальна-семантычнае поле волевыяўлення. Аднак, нягледзячы на згоду ў аб'яднанні аптатыва і імператыва, розныя лінгвісты выкарыстоўваюць розныя крытэрыі пры іх размежаванні. І. П. Распопаў і Т. І. Распопава лічаць прымету адрасаванасці галоўнай пры падзеле катэгорыі волевыяўлення на імператыў і аптатыў. Імператыў, на іх думку, гэта адрасаванае волевыяўленне, у той час як аптатыў – неадрасаванае. З пункту гледжання А. Я. Кордзі, у аснову трэба класці кампанент каўзацыі. Імператыўнае выказванне ўтрымлівае семантычны кампанент каўзацыі (аптатыў не мае яго) і дапускае толькі адушаўлёнага выканаўцу дзеяння (аптатыў – як адушаўлёнага, так і неадушаўлёнага) [59, с. 173].

Значэнне жадання можа злучацца з семантыкай іншых катэгорый, напрыклад, са значэннем параўнання, якое рэалізуецца пры наяўнасці ў сказе прыслоўя *лепей*: *Лепей пайшлі б мы ў тэатр*; англійскага адпаведніка *better*: *It would be better for him to go away* 'Было б лепш, калі б ён сышоў', ці са значэннем ацэнкі: *Добра, калі б пайшоў дождж*. *It would be a good thing to have someone to channel all the enquiries about her* 'Было б добра, калі б можна было накіроўваць усе запыты наконт яе камусьці аднаму'.

Аналіз лінгвістычнай літаратуры па праблематыцы семантыкі аптатыўнасці выявіў недастатковую распрацаванасць гэтага пытання ў айчынным і замежным мовазнаўстве. Мы выкарыстоўваем паняцце *аптатыў* у шырокім значэнні, не абмяжоўваючыся граматычнай катэгорыяй ладу і ўключаючы лексіка-семантычны аспект жадання. Выяўленне і тлумачэнне своеасаблівасцей актуалізацыі гэтай катэгорыі ў асобнай мове з улікам яе тыпалагічных асаблівасцей і ў супастаўленні з іншымі мовамі з'яўляецца прыярытэтнай задачай на сучасным этапе развіцця кампаратыўных даследаванняў.

3.2.1. Семантыка і прагматыка субзоны аптатыўнасці ў беларускай і англійскай мовах

Адна з прычын, па якой Л. Вітгенштэйн не мог пагадзіцца з ідэяй, што мова – гэта карцінка рэальнасці, – наяўнасць абстрактных паняццяў, якія маюць свае асаблівасці. Галоўнай з іх можна лічыць немагчымасць указання на рэферэнт з прычыны яго адсутнасці. І хоць саму мову можна мысліць як абстрактны феномен, яе змест адрозніваецца даволі высокім узроўнем канкрэтыкі.

З пункту гледжання генезіса канкрэтныя паняцці былі першаснымі, на базе якіх ствараліся абстрактныя. Гэтую думку пацвярджаюць і даследаванні дзіцячага маўлення. Так, Л. Выгоцкі заўважае, што працэс абстрагавання ад канкрэтнай сітуацыі дае магчымасць утвараць *ісцінныя паняцці*, што і складае "чацвёртую і апошнюю фазу ў развіцці дзіцячага мыслення" [23, с. 152]. Больш за тое, "рух ад канкрэтнага да абстрактнага з'яўляецца агульным ва

ўсіх мовах, з той прычыны, што не існуе такой з’явы або паняцця, якія б заставаліся ў баку ад дыялектычнага адзінства гэтых катэгорый” [35, с. 5]. Каб прасачыць, як праяўляецца гэтая дыялектыка, уявім магчымы механізм стварэння абстрактнага паняцця. Каб абстрактнае паняцце стала мыслімым, яно павінна прайсці кагнітыўны працэс стварэння абстрактных імёнаў, які можна азначыць як *рэіфікацыю* (ням. *Verdinglichung*, літаральна ‘абарачэнне ў рэч’), г.зн. пэўнае апрадмечванне, калі абстракцыя пачынае разглядацца як аб’ект. І хоць паняцце рэіфікацыі – традыцыйна філасофскае, якое актыўна ўжывалася ў марксісцкай тэорыі і ў працах філосафаў Франкфурцкай школы, для разгляду лінгвістычных пытанняў яно таксама можа быць карысным. Адрозніваючы прыкмету ад прадмета, мы абстрагуемся, але ў той жа час “апрадмечваем” тое, што аддзялілі. Парадаксальным падаецца той факт, што, атрымаўшы чарговую абстракцыю, чалавек імкнецца перавесці яе ў нешта канкрэтнае, і адбываецца гэта пры дапамозе працэсаў метафарызацыі. Прычынай таму можа выступаць жаданне чалавека кантраляваць ці хаця б у думках мець магчымасць “памацаць” створаную абстракцыю. Добрым прыкладам выступае паняцце *часу*, якога да пэўнага перыяду ўвогуле не існавала, а ў некаторых культурах яно застаецца нерэлевантным і дагэтуль. “Для першабытнага чалавека час не меў значэння, бо ён не адчуваў у ім патрэбы – час быў, але чалавек нічога пра яго не ведаў” [114, с. 58]. Разам з тым тое, што сёння мы называем *часам*, неабавязкова адлюстроўвае яго рэальную сутнасць, бо гэта ўсяго толькі “плод еўрапейскай культуры як аднаго з відаў культуры ў свеце” [49]. Праведзеныя даследаванні ў галіне вербалізацыі часу пацвярджаюць, што час метафарызуецца ў свядомасці, і гэта адлюстравана ў маўленні. Для разумення такога абстрактнага паняцця як час мы карыстаемся прасторавымі метафарами, таму што прастора ці адлегласць – тое, што вымяральна для нас. Каб зразумець, што такое час, неабходна памысліць яго як нешта рэальнае, надаць яму рысы жывой істоты або прадмета. “Людзі выкарыстоўваюць уяўленні пра фізічны свет (напр., прастору), каб мець магчымасць у думках прадставіць больш абстрактныя ці неадчувальныя/нематэрыяльныя адзінкі (напр. час)” [142, р. 339]. З гэтага вынікае, што абстрактнае і канкрэтнае функцыянуюць як два непадзельныя бакі працэсу кагніцыі, а метафарычнасць выступае неабходным складнікам функцыянавання абстрактных адзінак у мове, якая, згодна з Дж. Лакафам, “не вартасць і не недахоп мыслення; гэта проста непазбежнасць” [63, с. 63].

Улічваючы вышэйпрыведзеныя разважанні пра абстрактныя адзінкі, можна дапусціць, што для таго, каб паняцце жадання стала магчымым у мове/маўленні, яму было неабходна прайсці пэўную “метафарызацыю”, апрадмечванне, што мусіць праяўляцца ў яго функцыянаванні і ўзаемадзеянні з іншымі моўнымі адзінкамі. У дадзеным выпадку мы разглядаем метафару не як троп, а як лінгвакагнітыўны феномен, вывучэнне якога дазваляе змадэляваць пэўны метафарычны фрагмент моўнай карціны свету. Прасочым, як адбываецца канцэптуалізацыя адной і той жа з’явы, прадстаўленай абстрактным паняццем “жаданне”, у свядомасці беларуска- і англамоўных суб’ектаў на прыкладзе беларускай лексемы *жаданне* і англійскай *desire*.

Вывучэнне семантычнага атачэння дае карысныя звесткі для пабудовы асобных зон нацыянальных канцэптасфер моў даследаванняў. Дыстрыбутыўны аналіз можа быць выкарыстаны для працы з праграмамі машыннага перакладу або стварэння іншага лінгвістычнага забеспячэння. Менавіта таму бачыцца мэтазгодным звярнуць увагу на гэтыя два аспекты ў міжмоўным супастаўленні. Разгледзім, як функцыянуе лексема *жаданне* з улікам яе сінтаксічнай спалучальнасці. Фактаграфічны матэрыял дазволіў пабудаваць наступную класіфікацыю і вылучыць адпаведныя дыстрыбутыўныя мадэлі¹.

1. У межах спалучальнасці з дзеяслоўнымі адзінкамі

А. *Жаданне* выступае аб'ектам і стаіць ва ўскосных склонах (без прыназоўніка):

1) VN2 – *выракацца жадання*;

2) VN3 – *падпарадкоўвацца, быць падначаленым, адпавядаць* і г.д. *жаданню*;

3) VN4 – *задаволіць, адчуць, пераадольваць* і г.д. *жаданне*;

4) VN5 – *гарэць, кіраваць* і г.д. *жаданнем*.

Б. *Жаданне* выступае суб'ектам і стаіць у назоўным склоне:

N1V – *жаданне можа памерці, згаснуць, прыйсці, варушыцца* і г.д.

2. У межах спалучальнасці з прыметнікам, а таксама іншымі часцінамі мовы (займеннікам, лічэбнікам, назоўнікам), якія выступаюць як азначэнне:

1) AdjN – *усвядомленае, палкае жаданне*;

2) PronN – *яго жаданні, маё жаданне*;

3) NInf – *жаданне перажыць, жаданне страляць*;

4) NumN – *першае жаданне, адно жаданне*;

5) NжN2 – *жаданне свабоды, жаданне чытачоў*;

6) Nж, якое/што VN – *жаданне, якое не дае спакою*.

3. У межах спалучальнасці з назоўнікам, калі *жаданне* выступае як азначэнне ці дапаўненне: N1Nж2 – *клубок жаданняў, страла жадання*.

4. У межах спалучальнасці з прыназоўнікам (найбольш ужывальныя)

PrepN:

1) адпаведна жаданню, у адпаведнасці з жаданнем – “*Август-Бел*” *ажыццяўляе будаўніцтва адпаведна жаданню жыхароў і паводле вынікаў грамадскіх слуханняў; А ў прыбіральні стаяў на палічцы канцэнтраваны хваёвы дэзадарант, што ўзнік там, як выглядае, зусім не ў адпаведнасці з жаданнем майго астральнага цела, бо я выбраў бы водар язіну*;

2) з жаданнем зрабіць што-н. – *Адчуваецца, людзі з жаданнем ішлі*;

3) паводле жадання – *Аднак паводле жадання можна будзе падаць заяву на прызначэнне пенсіі*;

¹ У запісе мадэлей сінтаксічных структур будзем карыстацца марфалагічнымі сімваламі: N – назоўнік, N1 – лічбы пасля назоўніка адпавядаюць склонам (1 – назоўны, 2 – родны і г.д.), Nж – назоўнік *жаданне*, Nd – назоўнік *desire*, Ng.c. – назоўнік у прыналежным склоне, V – дзеяслоў, Inf – інфінітыў, Adj – прыметнік, Pron – займеннік, Prep – прыназоўнік, Num – лічэбнік.

4) па жаданні(ю) – *Нядзелька – законны выхадны. І распарадзіцца гэтым днём я мог **па** сваім жаданні; Цяпер **па** жаданню людзей капліцу будуюць;*

5) з жадання – *І вось з жадання Чэрніка яны ворагі;*

6) без жадання – *“Распавядай”, – без жадання адказала яна;*

7) насуперак жаданню – *І насуперак жаданню выйграць, парадуюцца за зборную, бо магло атрымацца і наадварот;*

8) супраць жадання – *Не сакрэт, што ажаніцца з мамчыным сыном супраць жадання яго маці – справа бесперспектыўная;*

9) з-за жадання – *Бацькі ж часта або з-за недахопу часу, або з-за няўпэўненасці ў сілах і магчымасцях дзіцяці, ці з-за жадання ўберагчы яго ад траўмаў і іншых непрыемнасцяў робяць за яго тое, што малое цалкам магло б рабіць самастойна;*

10) у жаданні – *Толькі цяжка назваць заслугай і подзвігам мітуслівую дзейнасць Замойскага ў жаданні выслужыцца перад каралём;*

11) на жаданне – *Як інфармуе БелаПАН, Міхеенка падаў у адстаўку **на** ўласнае жаданне; Усе ведаюць, што гэтак, як ты зрабіў, людзі не робяць; Чаму ж за роднага пляменніка **на** жаданне ягонай маці, маёй сястры, ісці нельга?;*

12) пры жаданні – ***Пры** жаданні можна знайсці хутчэй конскія, чым чалавечыя, вушы, трэшчыны-бровы...;*

13) праз жаданне – *Чалавек ступаў роўна, прама, але нейкая скаванасць адчувалася ў нагах. Можна, **праз жаданне** трымаць паставу.*

Фактаграфічны матэрыял англійскай мовы дазволіў вылучыць наступныя структурныя асаблівасці ўжывання лексемы *desire*.

1. У межах спалучальнасці з дзеяслоўнымі адзінкамі

A. VN – калі *desire* выступае аб’ектам: *to feel a desire, to arise a desire*.

Б. NV – калі *desire* выступае суб’ектам: *desire obsesses, desire slows down*.

2. У межах спалучальнасці з прыметнікам, а таксама іншымі часцінамі мовы (займеннікам, лічэбнікам, назоўнікам), якія выступаюць як азначэнне:

1) AdjN – *evident desire*;

2) PronNd – *my desire*;

3) NumNd – *second desire*;

4) Ng.c.Nd – *heart’s desire*;

5) Nd of N – *the desire of readers*;

6) Nd for N/Ger/Pron – *desire for food, desire for reading, desire for him*;

7) Nd to V – *a desire to kill*;

8) Nd that V(N/Pron) – *the desire that obsessed him*.

3. У межах спалучальнасці з назоўнікам, калі жаданне выступае як азначэнне ці дапаўненне: N of Nd – *fetters of desires*.

4. У межах спалучальнасці з прыназоўнікам

A. NPrep:

1) *desire for smth – a desire for words*;

2) *desire to do smth – I have a desire to live in France*.

Б. PrepN:

1) *in the desire – Disgust involves a fascination with the event as image, **in** the desire to get closer to the image as if it were a salient object in the present*;

2) against one's desire – *I hoped she might have been forced into it, **against** her own desire and recollection;*

3) at one's desire – *He stood as Martin entered, but sat again **at** John's desire;*

4) to do smth from desire – *The President would have poured himself another whisky and drunk it for something to do rather than **from** desire for alcohol.*

Супастаўленне вылучаных мадэлей дэманструе, што англійская мова ў параўнанні з беларускай не можа “пахваліцца” разнастайнасцю канструкцый з лексмай *desire* ў спалучэнні з дзеясловамі, што выклікана структурнымі асаблівасцямі даследаваных моў. Беларуская мова як мова флектыўнага тыпу багатая на скланавыя канчаткі. У сваю чаргу, англійская мова належыць да аналітычнага тыпу, дзе сувязь паміж словамі забяспечваецца парадкам слоў і прыназоўнікамі. У той жа час колькасць мадэляў з лексмай *desire* ў якасці галоўнага элемента азначальнага словазлучэння ў англійскай мове большая з прычыны адсутнасці ў ёй асобнага класа прыналежных прыметнікаў і вельмі абмежаванага класа адносных прыметнікаў. Такое становішча кампенсуецца мадэллю Ng.c.+N, дзе назоўнік у прыналежным склоне функцыянуе як прыналежны прыметнік (*children's desire*), і мадэллю N+N, дзе першы назоўнік функцыянуе як якасны прыметнік (*stone desire*).

Высокая ступень значнасці жадання для індывіда адлюстроўваецца ў лексічнай спалучальнасці з адпаведнымі дзеясловамі і прыметнікамі.

На базе фактаграфічнага матэрыялу з карпусоў беларускай і англійскай моў метадам аналізу семантычнай спалучальнасці былі вылучаны прыметнікі і дзеясловы, што ўжываюцца з лексэмамі *жаданне* і *desire*. Аналіз слоўнікавых дэфініцый вылучаных прыметнікаў дазволіў змадэляваць магчымыя семантычныя зоны, якія даюць магчымасць зазірнуць у моўную свядомасць носьбітаў даследуемых моў. У табл. 3.1 адлюстраваны зоны, выяўленыя для беларускай мовы.

Табліца 3.1

Семантычныя зоны лексэмы *жаданне*

Семантычная зона	Прыметнікі, што ўваходзяць у зону
Узрост	<i>юначае, юнацкае, маладое, дзіцячае</i>
Памер	<i>вялікае, большае, аграмаднае, непамернае, дробнае, дробязнае</i>
Гук	<i>ціхае</i>
Зрок/святло/колер	<i>яўнае, відавочнае, светлае, яскравае, цмянае</i>
Гаптыка ¹	<i>пякучае</i>
Інтэнсіўнасць/сіла	<i>моцнае, нясцерпнае</i>
Ёмістасць	<i>пустое</i>
Час/працягласць	<i>нядаўняе, ранейшае, даўняе, адвечнае, новае, паспешлівае, бясконцае</i>

¹ Гаптыка (ад грэч. *haptikos* ‘датыкальны’) – навука аб дотыку, скуры як органе ўспрыняцця, аб тактыльных формах дзейнасці, даследуе розныя адчуванні, якія забяспечваюцца дотыкам цела да знешніх прадметаў ці наваколля.

Семантычная зона	Прыметнікі, што ўваходзяць у зону
Розум/свядомасць	<i>усвядомленае, неасэнсаванае, зразумелае, дурное, супярэчлівае</i>
Колькасць/парадак	<i>апошняе, першае, адзінае</i>
Рэлігійнасць	<i>грахоўнае, святое</i>
Аксіялогія	<i>добрае, гнуснае</i>
Норма/паталогія	<i>хваравітае, натуральнае, вар'яцкае</i>
Эмоцыі	<i>злоснае, адчайнае, сарамяжлівае, боязнае, безнадзейнае, смутнае</i>
Цялеснасць	<i>плоцкае, мужчынскае</i>
Сацыяльны падзел	<i>панскае, плебейскае</i>
Магія/сакрэтнасць	<i>затоенае, прыхаванае, патаемнае, тайнае, прывіднае, чароўнае, шчырае, заповітнае</i>
Інструмент з лязом	<i>вострае, тупое</i>
Падзел на чалавека і звяроў	<i>звярынае, людскае, чалавечае</i>
Мараль	<i>эгаістычнае</i>
Рух	<i>нястрыманае, спакойнае, неспакойнае</i>
Вадкасць	<i>кіпучае</i>

Прасочым, якія зоны ствараюцца пры дапамозе прыметнікаў, што ўжываюцца пры апісанні англійскай лексемы *desire* (табл. 3.2).

Табліца 3.2

Семантычныя зоны лексемы *desire*

Семантычная зона	Прыметнікі, што ўваходзяць у зону
Памер	<i>huge, great, increased, increasing, the least</i>
Узрост	<i>childish</i>
Зрок/святло/колёр	<i>evident, clear</i>
Гаптыка	<i>burning</i>
Інтэнсіўнасць/сіла	<i>strong, keen, faint, powerful, overwhelming</i>
Ёмістасць	<i>deep, unfulfilled</i>
Час	<i>long-standing, next, urgent, sudden</i>
Розум/свядомасць	<i>unconscious, stupid, absurd</i>
Смак	<i>sweet</i>
Мараль	<i>altruistic, egoistic, puritanical, corrupting, earnest</i>
Аксіялогія	<i>unpleasant, sinister</i>
Норма/паталогія	<i>unnatural, perverse</i>
Эмоцыі	<i>raging, panicked, passionate, frustrated, furious, romantic, desperate</i>
Дыхатамія цялеснасці і душы	<i>carnal, physical, sexual, spiritual</i>
Сакрэтнасць/магія	<i>secret, unpredictable, declared</i>

Семантычная зона	Прыметнікі, што ўваходзяць у зону
Падзел на чалавека і звяроў	<i>human, wild</i>
Законнаць	<i>tabooed, forbidden, illicit</i>
Рух/напрамак	<i>wandering, quivering, direct, shifting, misguided</i>
Воля/намер	<i>well-intentioned, involuntary</i>
Голад	<i>insatiable, ravenous</i>
Тэмпература	<i>feverish</i>

Большасць вылучаных зон пабудавана на супрацьпастаўленні, таму ўнутры іх можна назіраць градацыю ад аднаго полюса да іншага. Адпаведна, уключанымі будуць прыметы, якія выступаюць як антонімы, напрыклад, дыхатамія нормы і паталогіі (*натуральнае жаданне – вар’яцкае жаданне*) або дыхатамія сакрэтнасці і адкрытасці (*secret desire – declared desire*), зона сілы/інтэнсіўнасці, прадстаўленая прыметнікамі *strong* і *faint*. Гэта сведчыць пра абмівалентнасць жадання як у беларускай, так і англійскай моўнай карціне свету. Такі характар семантычных зон адлюстроўвае імкненне/звычай чалавечага мыслення да бінарнай апазіцыйнасці, што і стварае палярныя значэнні ўнутры зон, у межах якіх функцыянуюць лексемы *жаданне* і *desire*.

Для беларускай мовы было вылучана 22 зоны, для англійскай – 21. Большасць з іх (16) супадае. Самымі колькаснымі для беларускай мовы выявіліся наступныя: магія/сакрэтнасць (8 складнікаў), час (7), памер (6), эмоцыі (6); самымі малаколькаснымі – зоны маралі, ёмістасці, вадкасці, гаптыкі, гуку (па адным прыметніку на кожную зону). У англійскай мове найбольш папулярнымі сталі зоны: эмоцыі (7), памер (5), сіла/інтэнсіўнасць (5), мараль (5), рух/напрамак (5). Менш за ўсё складнікаў (па адным) назіраем у зонах узросту, гаптыкі, смаку і тэмпературы. У выніку для дзвюх моў найбольш актыўнымі з’яўляюцца зоны эмоцыі і памеру, найменш – зона гаптыкі.

Пры дапамозе працэсаў метафарызацыі, якія маніфестуюцца ва ўжыванні пэўных прыметнікаў з аналізуемым паняццем, ствараюцца наступныя вобразы жадання. Група прыметнікаў зон памеру, ёмістасці і інструмента правакуе бачанне жадання як прадмета. Прыметнікі груп “узрост”, “эмоцыі”, “цялеснасць”, “мараль” спараджаюць успрыняцце жадання як жывой істоты (чалавека або жывёлы). З кагнітыўнага пункту гледжання персаніфікацыя інтэрпрэтуецца неабходнасцю трымаць пад кантролем невытлумачальныя спадзяванні, памкненні, пачуцці. Асобна адзначым групу, якую складаюць прыметнікі зон гуку, зроку, смаку і гаптыкі. Яны сведчаць пра значнасць органаў пачуццяў чалавека ў працэсах метафарызацыі жадання. У зонах розуму/свядомасці, эмоцыі, маралі, аксіялогіі і інш. прасочваецца імкненне да антрапапатызму – прыпісванню якасцей чалавечай псіхікі прадметам ці з’явам рэальнага ці выдуманнага свету.

У англійскай і беларускай мовах жаданне мысліцца як тое, што можна ацаніць, можа рухацца і мае працягласць. Апроч таго, у беларускай мове жаданне выступае як тое, што можна палічыць. Таксама знаходзяць сваё

адлюстраванне пэўных рэлігійных і навуковых традыцый. Напрыклад, падыход заходнееўрапейскай філасофіі да розуму і цела, згодна з якім яны абасобленыя і ўяўляюць дыхатамію, або рэлігійныя ідэі хрысціянства, дзе ёсць падзел на вечную душу/духоўнасць і грэшнае цела.

Разам з тым праведзены аналіз дазволіў выявіць унікальныя зоны, тыповыя толькі для беларускай ці англійскай моў, напрыклад, семантычная зона законнасці не знаходзіць сваёй актуалізацыі ў беларускай мове, у той час як у англійскай мове яна мае тры складнікі (*tabooed, forbidden, illicit*), таксама ў беларускай мове не былі зафіксаваны прыметнікі, што ўтвараюць англійскія зоны смаку, голаду і волі/намеру. Для беларускай мовы ўнікальнымі сталі зоны рэлігійнасці, сацыяльнага падзелу, што можна патлумачыць большай традыцыйнасцю грамадства і адсутнасцю такога моцнага ўплыву палітычнай карэктнасці, як у англамоўных краінах.

Па-за табліцамі засталіся прыметнікі, якія не ўвайшлі ў вылучаныя зоны. Яны выступаюць як індывідуальныя маркеры ўспрыняцця жадання, але таксама могуць быць карыснымі падчас аналізу, напр., *недарэчнае, цвердалобае, катняе, suspicious, nagging, near-universal* і інш.

З карпусоў англійскай і беларускай моў былі адабраныя дзеясловы, якія ўжываюцца са словамі *desire* і *жаданне*. З дапамогай слоўнікавых дэфініцый мы выявілі значэнне кожнага дзеяслова, што дазволіла іх класіфікаваць па адпаведных групах і апісаць як канцэптуальныя падзеі.

У беларускай мове мы вылучылі наступныя групы.

- Група 1Б¹ – дзеясловы, якія абазначаюць кантроль жадання: *кіраваць, сцішваць, стрымліваць, кантраляваць*. Жаданне выступае аб'ектам: *Ён стрымліваў моцнае жаданне змяшаць Андрэя з зямлёю*.

- Група 2Б – дзеясловы, якія абазначаюць з'яўленне або існаванне жадання: *узнікаць, з'яўляцца, быць, адсутнічаць, заставацца*. Жаданне выступае суб'ектам: *У мяне ніколі не ўзнікала жадання не тое што ўдарыць, але і пакрыўдзіць Рытку*.

- Група 3Б – дзеясловы, якія абазначаюць знікненне жадання: *знікаць, сцірацца, патухаць*. Жаданне выступае суб'ектам: *Чалавек памірае тройчы. Першы раз – калі знікае жаданне, другі раз – калі пакідае натхненне, а трэці раз – калі спыняецца дыханне*.

- Група 4Б – дзеясловы, якія абазначаюць момант з'яўлення жадання: *нараджаць, абудзіць, уздымаць, выклікаць*. Жаданне выступае аб'ектам: *Рытчына аголенае цела абудзіла ўва мне такое ж моцнае жаданне, як і ў першыя месяцы пасля майго вяртання з войска*.

- Група 5Б – дзеясловы, якія абазначаюць барацьбу з жаданнем і супрацьстаянне яму: *змагацца з, прэрэчыць, адпрэрэчыць*. Жаданне выступае аб'ектам: *Але ж ці магла яна доўга прэрэчыць жаданню Сцяпана*.

- Група 6Б – дзеясловы, якія абазначаюць рэалізацыю жадання: *збывацца, споўніцца, спраўдзіцца*. Жаданне выступае суб'ектам: *Скора ўжо спраўдзіцца яе апошняе жаданне*.

¹ Літара “Б” абазначае “беларускі”.

• Група 7Б – дзеясловы, якія абазначаюць дэманстрацыю, праяўленне жадання: *выказаць, выявіць, дэманстраваць*. Жаданне выступае аб'ектам: *Раман яшчэ на лесвічных прыступках выказаў сваё жаданне пабачыць Надзю*.

• Група 8Б – дзеясловы, якія абазначаюць непераадольную сілу жадання і яго ўладу над асобай: *не адпускаць, ахапіць, захліснуць, пранізваць, запаўняць*. Жаданне выступае суб'ектам: *Ці не возьме верх над усім інстынкт самазахавання, ці не захлісне душу жаданне жыць, выжыць любой цаной?*

• Група 9Б – дзеясловы, якія абазначаюць непераадольную сілу жадання: *налівацца, гарэць*. Жаданне выступае аб'ектам: *Мне вядома, як набрыньвае сілай маладая бярозка, быццам цікаўнае дзяўчо, наліваецца маладой сілай, жаданнем і прыгажосцю*. У табл. 3.3 і 3.4 прадстаўлены ізаморфныя і аламорфныя рысы семантычнай матрыцы жадання ў беларускай і англійскай мовах.

У англійскай мове мы вылучылі наступныя групы.

• Група 1А¹ прадстаўлена дзеясловамі *prevail, lie, come from, rise, rear* і інш., што падкрэсліваюць ідэю станаўлення, пераўтварэння або знаходжання ў нейкім месцы. Злучаючыся з гэтымі дзеясловамі, *desire* выступае суб'ектам і ўспрымаецца як феномен, які паўстае аднекуль, акцэнтуючы ўвагу на месцы паходжання: *A deep desire, which comes from a desperate belief that things must change; As he did this, a deep-seated desire rose from the depths of his mind, a desire to go to Alcent, a desire for the exciting adventure of exploring the mysteries of this planet; This desire lay at the heart of the strategy of “interdependence” articulated in London in the months following the 1956 Suez crisis.*

• Група 2А прадстаўлена дзеясловамі *lead, sweep*, ужытымі ў залежным стане. Жаданне выступае як нешта ўладарнае і значнае, здольнае паланіць фізічна ці ментальна: *There is some difference, madam, between being swept away by desire and cold-bloodedly plotting to ensnare someone.*

• Група 3А ўключае дзеясловы *confess, express, formulate, show, voice* і інш. *Desire* ўспрымаецца як тое, чым валодае суб'ект і, адпаведна, можа дэманстраваць яго іншым. Важнай выступае не столькі сама ідэя валодання, колькі магчымасць падзяліцца з іншымі: *They want food, and the only way they can express their desire for it is to cry; Does this show a desire to be involved in the performance?*

• Група 4А аб'ядноўвае дзеясловы *to stimulate, to restrain, to renew, to obtain* і інш., суб'ект (выканаўца) здзяйсняе дзеянні над жаданнем. Яно мысліцца як тое, што можа змяншацца, можа быць дзікім, распадацца або старэць і валодае пэўнай каштоўнасцю: *The difference was that, whereas I sought fulfilment with Jean-Claude, he sought only to renew his desire with me; The Bachelors, he wrote, fail to achieve their desire.*

• Група 5А ўключае дзеясловы *to resist, to fight with*. Назоўнік *desire* выступае як нешта знешняе ў дачыненні да суб'екта, канцэптуалізуецца як штосьці непажаданае, што ўмешваецца звонку: *Still rubbing away at the counter, Maggie had to resist the desire to turn round and bring the wet cloth across the beautiful face to the side of her.*

¹ Літара “А” абазначае “англійскі”.

• Група 6А ўключае дзеясловы *to accomplish, to fulfill, to satisfy*: *At night, the forest's winding lanes were lined with hundreds of glistening bodies for hire, earthly delights to satisfy one's deepest unspoken desires – male, female, and everything in between.*

• Група 7А прадстаўлена дзеясловамі *to invite, to attract*, што сведчыць пра чаканасць і прыемнасць жадання: *A certain stability might seem to be implied, as if a commodity possesses its own independent power to attract desire, that can only be dissipated or resisted.*

Табліца 3.3

Ізаморфныя дзеяслоўныя спалучэнні, якія прадстаўляюць семантычную матрыцу жадання ў беларускай і англійскай мовах

Семантыка	Групы	Прыклады		Асаблівасці груп
З'яўленне, станаўленне, існаванне жадання	1А 2Б	<i>to prevail, to lie, to rise, to come from, to slow down, to rear</i>	узнікаць, з'яўляцца, быць, адсутнічаць, заставацца	У беларускай мове дзеясловы маюць больш агульную семантыку быцця, у той час як англійская група прадстаўлена больш спецыфічнымі дзеясловамі руху і становішча
Рэалізацыя жадання	6А 6Б	<i>to accomplish, to fulfill, to satisfy</i>	збывацца, споўніцца, спраўдзіцца.	У беларускай мове <i>жаданне</i> выступае суб'ектам, у англійскай – аб'ектам (незалежны стан)
Выказванне, дэманстрацыя жадання	3А 7Б	<i>to confess, to express, to formulate, to show, to voice</i>	выказаць, выявіць, дэманстраваць	Англійская група разнастайней і большая па колькасці за беларускую
Непераадольная сіла жадання і яго ўлада над асобай	2А 8Б	<i>to be led, to be swept</i>	не адпускаць, ахانیць, захліснуць, пранізваць, запаўняць	Беларуская група разнастайней і большая па колькасці за англійскую
Кантроль, кіраванне жаданнем	4А 1Б	<i>to stimulate, to restrain, to renew, to obtain</i>	кіраваць, сцішваць, стрымліваць, кантраляваць.	Беларускія дзеясловы збольшага валодаюць семантыкай кантролю, англійскія дзеясловы – больш шырокай семантыкі, абазначаюць жаданне, над якім дзеяч можа выканаць дзеянне (неабавязкова звязанае з кантролем)
Барацьба з жаданнем, супрацьстаянне яму	5Б 5А	<i>to resist, to fight with</i>	змагацца, прэрэчыць, адпрэчыць	Семантыка беларускіх дзеясловаў больш партытыўная

Аламорфныя дзеяслоўныя спалучэнні, якія прадстаўляюць семантычную матрыцу жадання ў беларускай і англійскай мовах

Семантыка	Група	Прыклады дзеясловаў
Беларуская мова		
Знікненне жадання	ЗБ	знікаць, сцірацца, патухаць
Момант з'яўлення жадання	4Б	нараджаць, абудзіць, уздымаць, выклікаць
Англійская мова		
Заахвочванне, вітанне жадання	7А	to invite, to attract

Да ізаморфных груп калакацый лексем *жадання/desire* з назоўнікамі ў беларускай і англійскай мовах адносяцца

- спалучэнні з назоўнікамі з семантыкай агню і працэсамі гарэння (*the fire of desire, a spark of desire, flames of desire; агонь жаданняў, іскрынка жадання*): *A spark of heated and intense desire rose from the core of her being to spread through out her body; Не запальвалася ўва мне ніводная іскрынка жадання, ніводная свечачка не загаралася;*

- спалучэнні з назоўнікамі, якія абазначаюць гукавыя феномены (*sound of desire, moan of desire, noise of desire, song of desire; стогн жадання, акорд жадання, крык жадання*): *An involuntary sound of desire rose from her throat; Акорд жадання – музыка мая. Ды сіл няма, ужо сціхаюць словы;*

- спалучэнні з назоўнікамі, якія ўтрымліваюць вобраз вады, што рухаецца (*a surge of desire, a river of desire, a flush of desire, flow of desire; хваля жадання, прылівы і адлівы жадання*): *And the exhibition would be important, she told herself, when a flow of desire swept her away at the thought of being with Lucy, time allotted to their togetherness; Нездзе сярод гэтых мацнейшых за любы трунак пахаў, сярод гарачых прыліваў і адліваў жадання і пяшчоты, ён успамінае, што перайшоў Нёман і ступіў на яе зямлю ў ноч на Янаў дзень;*

Ізамарфізм прасочваецца таксама і ў семантычным атачэнні, якое прадстаўлена адзінкамі са значэннем ментальных і эмацыянальных перажыванняў (эмоцыя, настрой, мара, сон, мроя, думка, імкненне, ілюзія; *thought, affection, hope, feeling, intention, dream*): *Кожны крок, кожная думка ці жаданне – над самакантролем!; Champions aren't made in the gyms. Champions are made from something they have deep inside them – a desire, a dream, a vision; Ninety percent of the 9-year-olds articulated the desire, intention, or thought of the characters; Хай самы танненькі, але матацыкл – яго мара, яго сон, яго жаданне.*

У англійскай мове вылучаюцца ўнікальныя групы, адсутныя ў беларускай. Жаданне дзейнічае

- як тое, што выклікае боль або непрыемныя адчуванні (*twinges of desire, pangs of desire, prod of desire, urge of desire, ache of desire*): *She felt the urge again of the desire to lean toward him for warmth, and marveled again at the effect his presence produced upon her;*

- як непразрыстая паветраная субстанцыя (*fog of desire, haze of desire, cloud of desire*): *A sort of fog of unsolved desire and sadness between us*;

- як рытмічныя, міжвольныя рухі (*fevers of desire, shudder of desire, quiver of desire, tremors of desire*): *It is written that love is deathless, but this was not written of the body nor does it concern the fevers of desire*.

Праведзены аналіз паказаў, што ў англійскай і беларускай мовах лексемы *desire/жаданне* спалучаюцца з групамі назоўнікаў, якія пазначаюць агонь і працэсы гарэння, гукавыя феномены і рух вады. Гэтыя з’явы адносяцца да старажытнага метафарычнага пласта і былі важнымі для выжывання чалавека. Акрамя таго, яны маюць карціну навакольнага асяроддзя пражывання носьбітаў дзвюх моў. Вывучаемыя моўныя супольнасці размяшчаюць жаданне ў сферу разумовых і сэнсарных працэсаў, што можа служыць падтрымкай ідэі А. Вяжбіцкай аднясення дзеяслова *want* да так званых ментальных прэдыкатаў (разам з *think, feel, know*) [270, р. 48] і нашага падыходу, пры якім жаданне разглядаецца як своеасаблівы тып ведаў.

3.2.1.1. Функцыянаванне жадання праз прызму экзістэнцыяльнасці

Пранікненне ў будову моўных ведаў для выяўлення механізмаў і спосабаў інтэрпрэтацыі навакольнага свету з’яўляецца адной з задач сучаснай кагнітыўнай семантыкі. Моўная спецыфіка такіх базавых канцэптаў, як жыццё і смерць, якія займаюць важнае месца сярод аксіялагічных паняццяў носьбітаў беларускай і англійскай моў, прадстаўляе навуковы інтарэс для ўдакладнення працэсаў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі экзістэнцыяльнага досведу пэўных лінгвістычных супольнасцей.

Універсальнасць, усёпаглынальнасць і глыбіннасць, уласцівыя жыццю і смерці, робяць іх анталагічнымі з’явамі чалавечай існасці, якія складаюць фундаментальную катэгорыю экзістэнцыяльнасці. “Пагружанасць” чалавека ў працэс жыцця ўскладняе асэнсаванне момантаў яго пражывання. Смерць не паддаецца ўсведамленню з прычыны адсутнасці ўласнага досведу. Смерць для нас – гэта заўсёды смерць іншага, “сустракаючы смерць праз іншых, я пражываю/адчуваю ўмоўнасць уласнага жыцця” [214, р. 14–15]. Таму заканамерна, што адным з самых экзістэнцыяльных страхав чалавека з’яўляецца страх смерці. У той жа час паняцце *мартыда*, уведзенае ў псіхааналіз П. Федэрнам [237, р. 104], актуалізуе феноменалагічны дыскурс і адваротную з’яву – жаданне/прагу смерці, імкненне да яе. Страх і жаданне – канцэптуальна звязаныя элементы кагнітыўных працэсаў. Страх можна разглядаць як разузгадненне паміж асноўнымі модусамі існавання: валоданнем і быццём. Першае – гэта імкненне да прысваення іншага, жаданне валодаць. Другое – адзінства з сусветам, здольнасць чалавека аддаваць. Модус валодання спараджае агрэсію і страх: чалавек баіцца згубіць тое, што мае, бо гэта згуба пазначае знікненне ўласнай сутнасці [105, с. 231–232]. Адным з механізмаў пераадольвання страху служыць воля. Падчас унутранага дыялогу чалавек прымушае сябе перастаць баяцца, актуалізуецца свайго кшталту інтэрыеры-

заваны імператыў, калі суб’ект выказвае сваю волю самому сабе. Акрэсленыя праблемы знаходзяць выражэнне ў мове, таму лінгвафіласофскі і лінгвакагнітыўны аналіз дапамагаюць выявіць пункты перасячэння анталогіі волі, жадання і экзістэнцыі.

Жаданне выступае адной з семантычна-паняційных катэгорый волевыяўлення, таму з карпусоў беларускай і англійскай моў былі адабраныя кантэксты, якія ўтрымлівалі адначасова аптытыўную лексіку (*хацець, жаданне, прага, want, desire, wish*), лексемы *воля* і *will* і словы з семантыкай экзістэнцыяльнасці (*памерці, смерць, жыць, жыццё, to live, life, to die, death*). Яны аналізаваліся для ўстанаўлення вербалізацыі і канцэптуалізацыі экзістэнцыяльных феноменаў жыцця і смерці ў святле катэгорыі волевыяўлення.

Жаданне смерці можа быць экзістэнцыяльным, калі канстатуецца як такое: *І ў тых дні людзі будуць шукаць смерці, але не знойдуць яе, і будуць хацець памерці; She shut her eyes to shut everything out; She wanted to die* ‘Яна заплюшчыла вочы, каб ізалявацца ад усяго. Яна хацела памерці’; ці сітуацыйным, калі акрэсліваюцца пажаданыя ўмовы і характарыстыкі, пры якіх чалавек хацеў бы памерці. Аналіз гэтых умоў выяўляе чалавечыя страхі і жаданні. Індывід не проста баіцца смерці як экзістэнцыяльнага феномена, ён баіцца, што смерць будзе марнай, што ён згубіць сваю ідэнтычнасць ці прыналежнасць да пэўнай групы і памрэ “іншым чалавекам”. Гэтыя “дробныя” страхі маскіруюць той глыбінны экзістэнцыяльны страх, які не паддаецца вербалізацыі і катэгарызацыі, бо “смерць – радыкальная абстракцыя, гэта чысты канструкт, чыстая мова” [246, р. 4], канцэптуалізацыя якой адбываецца толькі праз мову, а не праз эмпірычны досвед пражывання. Такім чынам, менавіта праз мову, праз прамаўленне чалавек набліжаецца да таямніцы смерці, спрабуючы спасцігнуць яе, зразумець і растлумачыць.

Экзістэнцыяльныя і сітуацыйныя сказы, якія апісваюць жаданне/волю да жыцця/смерці, адрозніваюцца сэнсавымі акцэнтамі. Было ўстаноўлена, што ў выказваннях з аптататыўным дзеясловам *хацець* наяўнасць дадатковага элемента пасля сэнсавага дзеяслова (у нашым выпадку: *паміраць, жыць*) змяшчае само жаданне, якое пераходзіць на дадатковы элемент. Разгледзім прыклады: (1) *Яна хацела памерці*; (2) *Яна хацела памерці на радзіме*; (3) *Марыля хацела жыць*; (4) *Марыля хацела жыць у новым доме*. У сказе (1) канстатуецца само жаданне смерці, чаго нельга сказаць пра сказ (2), дзе акцэнт жадання змяшчаецца на аб’ект *радзіма*. Тое ж дастасуецца да прыкладаў (3) і (4). Галоўным робіцца не факт смерці ці жыцця, а якасць/акалічнасці гэтых працэсаў. Такім чынам, ускладненае атачэнне аптататыўных дзеясловаў уздзеінічае на сэнс выказвання і перамяшчае аптататыўную сілу на акалічнасныя фактары. Спынімся падрабязней на аналізе гэтых фактараў. Сярод умоў смерці, якія маніфестуюцца праз жаданне памерці, у беларускай мове былі вылучаны наступныя групы.

- Тэмпаральная (указваецца пажаданая дата, час і г.д.): *Вера хацела памерці 22-га снежня; Добра памятаю, што яна хацела памерці на самым пачатку лета, калі адцвітаюць дзюмхуаўцы і зямля нібыта мяккая і лёгка, як іхні пух.*

• Спатыяльная (указваецца пажаданае месца): *Я ўцёк... Хацеў памерці дома; Вязіце ў замак – там хачу памерці.*

• Акалічнасная (указваюцца пажаданыя ўмовы, спосабы дзеяння, падзеі і інш.), у межах якой вылучана некалькі падгруп з наступнымі фактарамі ў цэнтры:

1) ацэначны – *Ён ні на што не спадзяваўся, ён толькі хацеў памерці не марна;*

2) знешнія, фізічныя дадзеныя (здоровым, моцным, прыгожым) – *Хачу памерці маладым і здаровым у 90 гадоў;*

3) узрост (маладым) – *Ён, Сатурн, таксама хацеў памерці маладым і прыгожым;*

4) разумовыя здольнасці (не дурнем, разумным, не вар'ятам) – *А я не хачу дурнем, хачу разумным памерці;*

5) прыналежнасць да пэўнай нацыі, ідэалогіі і г.д. (камуністам, беларусам, савецкім чалавекам, бэрнардынцам) – *Ну, а ён, можа, беларусам хоча памерці, – упарта пярэчыў Плешка. Я хачу памерці камуністам, я хачу памерці савецкім чалавекам;*

6) маральна-этычныя якасці (не здраднікам) – *Тады паклікаў ён ксяндза, мовіўшы, што не хоча памерці здраднікам;*

7) уласнай ідэнтычнасці (пад сваім імем) – *І што вы можаце ведаць аб маім стане; Стане сапраўды апошняга, які хоча хоць памерці пад сваім імем.*

Прымаючы пад увагу ўмовы смерці, якія бачацца індывідам як пажаданыя ці непажаданыя, можна вылучыць заканамернасці, тыповыя для носбітаў беларускай мовы. Самым прыярытэтным месцам смерці бачыцца дом як у вузкім (свая хата, кватэра), так і ў шырокім сэнсе (радзіма, край): *Хачу памерці ў сваёй хаце і каб пахавалі каля сваіх; Я ведаю, што бабулькі не марадзёры, не рабаўнікі – яны хочуць памерці на зямлі сваіх продкаў.* Адмоўнымі месцамі для смерці лічацца бальніца, шпіталь, казённы ложак і адкрытая прастора кшталту поля: *Надта ж не хацеў памерці там, у бальніцы, на казённым ложку; Цяпер, калі яна прыпомніла, як блізка вёска, яна не хацела памерці ў полі, яна імкнулася да людзей.* Таксама прасочваецца сувязь паміж прафесійнай дзейнасцю і выбарам месца для смерці: *Я хачу памерці на сцэне. Я рок-музыкант; Ён так хацеў памерці ў бітве [ён – князь у часы Сярэднявечча].*

Тэмпаральныя ўказанні/пажаданні для смерці сустракаюцца радзей за спатыяльныя. Перавага аддаецца цёплай пары года (лета, вясна): *Ведаеш, як бы я хацеў памерці? Каб вясной-летам было, каб яміну капаць было лёгка, каб не мяло, не ліло.* У некаторых кантэкстах указваюцца даты ці эпохі: *Жыць у сваю эпоху, але памерці хацеў бы ў шаснаццатым стагоддзі.*

Сярод акалічных характарыстык найбольш тыповымі выступаюць лексічныя адзінкі, якія перадаюць значэнне 1) спакойнага, годнага адыходу (ціха, пачціва, без клопату): *Хочацца толькі памерці, ціха – і тут, побач з Люсяй;* 2) хуткасці адыходу (у адзін дзень); *Ведаеш, як бы я хацеў памерці? Вось памёр, прыехала брыгада, апранулі, у машыну ўкінулі, завязлі, пахавалі – ў адзін дзень, каб нікому з маіх жывых родных не было ніякага клопату;*

3) важнасці пражытага жыцця (*не марна, недарэмна, з эфектам*): *Мне хацелася б памерці так, каб людзі пераканаліся, што жыў я недарэмна*; 4) натуральнасці смерці/не ад хваробы (*сваёй смерцю, ходзячы*): *Ён давярае яму, як сабе, але хоча памерці сваёй смерцю*.

У англійскай мове вылучаныя параметры супалі з беларускімі.

- Спатыяльная (*at home* ‘дома’, *not at sea* ‘не ў моры’, *in the USA* ‘у ЗША’, *not in a hospital* ‘не ў шпіталі’): *I wouldn’t want to die in a strange land* ‘Я б не хацела памерці ў чужой краіне’.

- Тэмпаральная (*not at winter* ‘не зімой’): *I don’t want to die in the winter, when everything is already dead* ‘Я не хачу памерці зімой, калі ўсё і так памерлае’.

- Акалічнасная з наступнымі падгрупамі. Найбольш распаўсюджаным стаў параметр 1) атачэння *alone/not alone* ‘самотны/не самотны’, які падкрэслівае важнасць гэтага кампанента для англамоўных суб’ектаў: *I don’t want to die alone, and I need to see you there* ‘Я не хачу паміраць у самоце і мне трэба бачыць цябе там’. Іншыя акалічнасныя параметры тычыліся 2) хуткасці адыходу (*quickly* ‘хутка’, *soon* ‘у хуткім часе’, *not fast* ‘не хутка’, *struck by lightning* ‘ад удару маланкай’); 3) узросту (*young* ‘маладым’); 4) натуральнасці смерці (указанне ішло праз адмаўленне пэўных хвароб (*not of AIDS* ‘не ад СНІДу’, *not of heart attack or stroke* ‘не ад сардэчнага прыступу ці ўдару’) або няшчасных выпадкаў (*not in a car wreck* ‘не ў аўтамабільнай аварыі’); 5) прафесійнай дзейнасці (*flying a helicopter* ‘знаходзячыся ў верталёце’ [чалавек быў пілотам]; 6) спакою пры адыходзе (*in peace* ‘у спакоі’, *satisfied* ‘задаволеным’, *not suffering* ‘не пакутуючы’); 7) маральна-этычных фактараў (*not in a state of moral sin* ‘не ў стане маральнага граху’); 8) прыналежнасці да пэўнай рэлігіі, нацыі і г.д. (*a good Catholic* ‘сумленным католікам’). На жаданне моўцы ўздзейнічае тое, як паміралі іншыя людзі (знаёмыя, родныя або вядомыя, гістарычныя асобы), тады волевыяўленне выказваецца праз параўнальныя канструкцыі са словам *like* ‘як’, якія адсылаюць да гэтых людзей (*not like granny* ‘не як бабуля’, *not like Mike* ‘не як Майк’, *like Tithonus or even Sir Bedivere* ‘як Тыфон або нават сэр Бедывір’): *She said she wanted to die like Whitney Houston* ‘Яна сказала, што хацела памерці як Уітні Х’юстан’.

Такім чынам, для дзвюх аналізуемых моў былі вылучаныя асноўныя групы аспектаў пажаданых характарыстык смерці, дзе назіраюцца агульныя і нацыянальна-спецыфічныя рысы (табл. 3.5, 3.6).

Табліца 3.5

Асноўныя групы пажаданых характарыстык і ўмоў смерці
ў беларускай і англійскай мовах

Група	Мова	
	беларуская	англійская
тэмпаральная	+	+
спатыяльная	+	+
акалічнасная	+	+

Падгрупы акалічнаснай групы (ПГА) у супастаўленні

ПГА	Фактар	Мова	
		беларуская	англійская
1	ацэначны	+	+
2	знешніх, фізічных дадзеных	+	—
3	узросту	+	+
4	разумовых здольнасцей	+	—
5	прыналежнасці да пэўнай нацыі, ідэалогіі, рэлігіі і г.д.	+	+
6	маральна-этычны	+	+
7	уласнай ідэнтычнасці	+	—
8	натуральнасці смерці	+	+
9	хуткасці адыходу	+	+
10	атачэння	—	+
11	спакою	+	+
12	прафесійнай дзейнасці	—	+
13	іншых асоб	—	+

Асобнай увагі заслугоўвае аналіз прычын жадання/нежадання паміраць. У адрозненне ад беларускіх прыкладаў, дзе такія прычыны прагаворваюцца суб'ектамі не часта, у англійскім дыскурсе яны — з'ява распаўсюджаная: *I don't want to die because I keep on thinking of the future* 'Я не хачу паміраць, бо працягваю думаць пра будучыню'. Прычын для жадання памерці значна больш і яны разнастайнейшыя за прычыны жадання жыць. У англійскай мове сярод прычын жадання смерці такія, як

- імкненне пазбавіцца фізічнага болю: *He wanted no pain, and he wanted to die* 'Ён не хацеў болю і хацеў памерці';
- адчай, дэпрэсія: *I was lonely and sad and I wanted to die, too* 'Мне было самотна і сумна і я таксама хацеў памерці';
- пэўныя ўмовы жыцця: *They put me in the prison hospital. I was there for nearly six months and by the end of the first week, I wanted to die* 'Мяне паклалі ў турэмны шпіталь. Я прабыла там амаль шэсць месяцаў і ў канцы першага ж тыдня я хацела памерці';
- нерэалізаванасць планаў/мараў: *I was thinking that if I couldn't be a nurse I just wanted to die* 'Я думала, што калі не змагу стаць медсястрой, то проста хацела памерці';
- жаданне выратаваць блізкага чалавека: *She wanted to die, saving him from death* 'Яна хацела памерці, ратууючы яго ад смерці';
- смець блізкага/каханага чалавека: *If Russell was going to die, I wanted to die with him* 'Калі Расэл збіраўся памерці, я хацела памерці з ім'.

Сярод прычын нежадання паміраць назіраем

- любоў да жыцця: *I am a terrible coward, I don't want to die, I love life so passionately* 'Я жудасны палахлівец, я не хачу паміраць, я так моцна люблю жыццё';

- наяўнасць нерэалізаваных/незавершаных планаў/ідэй: *I don't want to die, I have too many ideas in my head, too many books to write* 'Я не хачу паміраць, у маёй галаве столькі ідэй, столькі кніжак яшчэ трэба напісаць'.

Як і ў выпадку з жаданнем памерці, жаданне жыць можа быць экзістэнцыяльным і сітуацыйным. Прага да жыцця часта маніфестуецца праз адмаўленне жадання паміраць: *I ўсё-ж такі я не хачу паміраць. He did not want to die and lie down in a coffin and have sad people pitch clods on him* 'Ён не хацеў паміраць і класціся ў труну, і каб людзі ў распачы кідалі жмені зямлі на яго'. Аналізуючы беларускія кантэксты, дзе апісваецца жаданне жыць, мы вылучылі наступныя заканамернасці.

- Жаданне жыць узгадваецца на фоне супрацьпастаўлення са смерцю: *Як захварэў, паміраў, я чула: "Хачу жыць!" У апошнія дні ён больш за ўсё хацеў жыць... Памерці, вядома, ён не хацеў, заўжды прагнуў жыць, тройчы спрабаваў вырвацца на волю.*

- З'яўленню жадання жыць папярэднічае нейкая прыемная з'ява: *Смак ці то малака, ці то квасу. Але з кожным глытком адчуваў прыліў сілы, жаданне жыць.*

- Метафарызацыя жадання жыць звязана з а) вадой (*прага жыцця брыла, жаданне жыць захліснула, прыліў сіл і жадання жыць*); б) павелічэннем у аб'ёме (*жаданне жыць вырасла, жаданне жыць разгарнула крылы, прага жыць узнікла магутным выбухам*); в) агнём (*палкае жаданне жыць, прытушаная прага жыць*).

У англійскай мове былі вылучаны наступныя заканамернасці.

- Жаданне жыць узгадваецца на фоне супрацьпастаўлення са смерцю: *Realizing for the first time that he could die, he was filled with an overwhelming desire to live* 'Калі ён першы раз усвядоміў, што мог памерці, яго перапоўніла жаданне жыць'.

- Персаніфікацыя жадання адбываецца за кошт дзеясловаў руху (*desire to live returned* 'жаданне жыць вярнулася', *desire to live came* 'жаданне жыць прыйшло').

- Прыметнікі, якія ўжываюцца для апісання жадання жыць, семантычна звязаны з нечым вялікім і грандыёзным (*insatiable, incredible, great, overwhelming, ceaseless, desperate, unbridled* 'неўтаймаванае, неверагоднае, вялікае, ашаламляльнае, бесперапыннае, адчайнае, нястрымнае').

Асноўныя групы сітуацыйных фактараў жадання жыць для носбітаў беларускай і англійскай моў прадстаўлены ў табл. 3.7.

Групы сітуацыйных фактараў жадання жыцц
для носбітаў беларускай і англійскай моў

Фактар	Беларуская мова	Англійская мова
Спатыяльны	<i>у прыгожым чыстым горадзе; у замку на выспе; бліжэй да цэнтра; у вёсцы; у зручным і сучасным доме; у сваёй хаце; не ў інтэрнаце</i>	<i>in a penthouse</i> ‘у пентхаўзе’; <i>by the river</i> ‘ля ракі’; <i>somewhere lively and sophisticated</i> ‘дзесь у ажыўленым і вытанчаным месцы’; <i>not in a ramshackle building</i> ‘не ў паўразваленым будынку’; <i>in a modern house</i> ‘у сучасным доме’; <i>in a secluded place</i> ‘у зацішным месцы’; <i>in a big house, with lots of rooms</i> ‘у вялікім доме з мноствам пакояў’; <i>in a small village</i> ‘у вёсачцы’; <i>in safer cities</i> ‘у больш бяспечных гарадах’
Тэмпаральны	<i>сто пяцьдзясят год; доўга-доўга</i>	<i>forever</i> ‘навечна’; <i>just a few more months</i> ‘яшчэ некалькі месяцаў’; <i>longer</i> ‘даўжэй’
Сумеснае пражыванне з іншай асобай	<i>разам з людзьмі; з ім; з алкаголікам; не адзін; пустэльнікам; не з бацькам</i>	<i>with you</i> ‘з табой’; <i>not with my mummy</i> ‘не з маёй мамай’; <i>not without people</i> ‘не без людзей’; <i>with a practising painter as a working apprentice</i> ‘з мастаком у якасці вучня’; <i>amongst fans</i> ‘сярод фанатаў’
Спакой	<i>спакойна; ціха; у міры; у згодзе; бесклапотна</i>	<i>a quiet life</i> ‘ціхае жыццё’; <i>a peacetime existence</i> ‘мірнае існаванне’; <i>in peace</i> ‘мірна’
Якасць жыцця	<i>шчасліва; годна; заможна; сытна</i>	<i>a posh life</i> ‘шыкоўнае жыццё’; <i>life to the full</i> ‘жыццё напоўніцу’; <i>healthy</i> ‘здоровы’; <i>a normal life</i> ‘нармальнае жыццё’; <i>decent life</i> ‘прыстойнае жыццё’; <i>happily</i> ‘шчасліва’; <i>well</i> ‘добра’
Параўнанне з цяперашнім станам жыцця	<i>іначай; лепей; веселей; не так, як жылі</i>	<i>better</i> ‘лепш’; <i>healthier</i> ‘здаравей’; <i>longer</i> ‘даўжэй’; <i>more luxuriously</i> ‘больш раскошна’; <i>differently</i> ‘інакш’; <i>like I had never lived before</i> ‘як не жыў ніколі дагэтуль’
Духоўнасць і мараль	<i>узвышаным пачуццём; па законах маральнасці, дэмакратыі і гуманнасці; не брыдка, не заплямленым; не зняважаным</i>	<i>honestly</i> ‘сумленна’
Законнасць	<i>па старадаўнім полацкім законе</i>	<i>within the law</i> ‘па законе’; <i>by the Constitution</i> ‘згодна з канстытуцыяй’
Незалежнасць	<i>вольна; індывідуальным жыццём</i>	<i>independently</i> ‘незалежна’; <i>my own way</i> ‘па-свойму’

У супрацьстаянні жаданняў жыцц і памерці асабліваю ролю адыгрывае воля, якая маніфестуецца ў спалучэннях *воля да жыцця, воля жыцця, will to*

live ‘воля жыць’, *will for life* ‘воля да жыцця’. Семантычны аналіз ужывання кантэкстаў гэтых словазлучэнняў паказаў, што ў моўнай карціне свету беларусаў воля метафарызуецца як прадмет, які можна страціць, адабраць ці захоўваць: *Памятнае праклятае бюро, яно падкасіла жыццё, увесь лёс павярнула ў невядомы страхотны бок, разам з партыйным білетам адабрала волю да жыцця; Здавалася, ён страціў волю да жыцця*. Таксама фіксуецца месцазнаходжанне волі (у душы, у вачах, у руках): *Але я бачу ў яго вачах волю да жыцця. У гэтых ягоных руках усё – і сум, і трагізм, і бязмежная воля да жыцця, якая дала беларусам магчымасць выстаяць і перамагчы*. У англійскай мове назіраем падобную метафарызацыю апрадмечвання волі (*to lose* ‘губляць’, *to have* ‘мець’, *to excise* ‘выдаліць’): *She too had lost the will to live* ‘Яна таксама згубіла волю да жыцця’; *It was as if the operation had excised her will to live* ‘Быццам аперацыя пазбавіла яе волі жыць’.

У кантэкстах, дзе фігуруе лексема *смерць*, адзінка *воля* ўжываецца ў такіх словазлучэннях, як *на чыёйсьці волі, на волі каго/чыёй*: *Калі гэты рыцар памрэ, значыць, такая воля Божая; Праўда, на волі лёсу большасць іх [дзяцей] намерла ў маленстве; Яна магла тысячу разоў загінуць на той вайне, на якую пайшла ў сямнаццаць гадоў, а намерла на сваёй волі ў гаражы на дачы*.

У адрозненне ад беларускай мовы, дзе спалучэнне лексем *воля* і *смерць* нетыпова і можна казаць пра пэўную лексічную забарону на іх сумеснае ўжыванне (**воля да смерці*), у англійскай – словазлучэнне *will to die* фіксуецца ў кантэкстах. Такое несупадзенне ў узусе тлумачыцца розніцай у семным складзе цэнтральных адзінак волевыяўлення (*воля* і *will*). Англійскае *will to die* адпавядае беларускім словазлучэнням *жаданне/намер намерці*.

Праведзены аналіз дэманструе агульныя і індывідуальныя прэферэнцыі датычна ўмоў смерці беларуска- і англамоўных суб’ектаў, а таксама праяў жадання жыць. Так, у моўным светапоглядзе беларусаў паміраць лепш летам, дома, хутка і ціха, здаровым, захаваўшы пры гэтым сваю ідэнтычнасць, якая была важнай пры жыцці. Для англамоўных суб’ектаў важным робіцца не толькі месца смерці (уласны дом, свой ложка), але і атачэнне: паміраць у самоце ці ў коле блізкіх і родных. Нягледзячы на супадзенне некаторых параметраў, прычыны пэўнага жадання могуць адрознівацца. Напрыклад, нежаданне паміраць зімой у беларускім прыкладзе тлумачыцца тым, што моўца не хоча абцяжарваць родных (капаць яміну зімой цяжэй), тады як у англійскім прыкладзе прычына – метафізічнага складу, бо вакол і так усё мёртвае, застылае.

Такім чынам, пры аналізе пажаданых умоў смерці былі выяўлены тры асноўныя групы, тыповыя для дзвюх аналізуемых моў: спатыяльная, тэмпаральная і акалічнасная. У беларускай і англійскай мовах самай вялікай групай выступае акалічнасная, якая ўключае шэраг разнастайных фактараў (спосабы, умовы смерці і г.д.), другой па памеры з’яўляецца спатыяльная група, і, беручы пад увагу яе адносную аднароднасць, можна казаць, што фактар месца робіцца адным з ключавых пры выказванні пажаданых умоў смерці. Самай малаколькаснай стала тэмпаральная група (мал. 3.1 і 3.2).



Мал 3.1. Суаднесенасць вылучаных груп пажаданых характарыстык смерці ў беларускай мове, %



Мал. 3.2. Суаднесенасць вылучаных груп пажаданых характарыстык смерці ў англійскай мове, %

Атрыманыя даныя пацвярджаюць тэзіс пра тое, што экзістэнцыяльнасць у мове прадстаўляецца праз прастору: “існаваць – значыцца дзесьці быць” [93, с. 560], таму большасць экзістэнцыяльных мадэлей носіць прасторавую арыентацыю. Гэта прыводзіць нас да анталагічна важнага заключэння, што носьбіты беларускай і англійскай моў катэгарызуюць смерць як працэс аналагічны жыццю.

Для беларускай мовы сярод падгруп акалічнаснага параметра ўнікальнымі аказаліся групы ПГА2 (фактар знешніх, фізічных дадзеных), ПГА4 (фактар разумовых здольнасцей), ПГА7 (фактар уласнай ідэнтычнасці), для англійскай мовы – ПГА10 (фактар атачэння), ПГА12 (фактар прафесійнай дзейнасці), ПГА13 (фактар іншых асоб). Варта адзначыць, што фактар прафесійнай дзейнасці прысутнічае ў беларускай мове ў спатыяльным аспекце. Астатнія сем падгруп супалі.

3.2.1.2. Функцыянаванне жадання ў свядомасці носьбітаў беларускай і англійскай моў

Актуальнасць метадыкі асацыятыўнага эксперыменту (АЭ) прадывітанавана неабходнасцю паглыбленага вывучэння лексічнай семантыкі і, шырэй, функцыянавання лексікону чалавека. Інтэрэс да асацыяцый і іх замераў прывёў да таго, што ў канцы XX – пачатку XXI ст. у псіхалінгвістыцы стаў фарміравацца асобны напрамак – асацыятыўная лінгвістыка.

Метадыка і вынікі АЭ маюць сур’ёзную практычную значнасць, бо, сярод іншага, адыгрываюць важную ролю ў дыягностыцы псіхічных захворванняў, афазій, якія праяўляюцца ў парушэнні сістэмы асацыяцый.

Пачынальнікам метадалагічнай традыцыі АЭ выступіў Ф. Гальтан, які правёў з сабой эксперымент і апублікаваў вынікі ў часопісе “Brain” у 1879 г. пад назвай “Псіхаметрычныя эксперыменты” [176, р. 149]. У практычнай псіхалогіі аўтарамі АЭ прынята лічыць амерыканскага псіхолага Г. Х. Кент і псі-

хіятра А. Дж. Разанава. Яны склалі аснову спіса слоў-стымулаў са 100 адзінак, які ў далейшым мяняўся і ўдакладняўся, але стаў агульна прынятым у міжнароднай асацыятыўнай лексікаграфіі. Па меры развіцця навукі ўскладнялася ці мадыфікавалася сама методыка правядзення эксперыменту. Для розных мэт прымяняюцца яго розныя тыпы. Сёння асноўнымі відамі з’яўляюцца: свабодны АЭ, калі рэспандэнты ніяк не абмежаваныя ў выбары слова-рэакцыі, і скіраваны АЭ, калі даследчык дае інструкцыі датычна слоў-рэакцый, напрыклад, называць толькі прыметнікамі.

Сярод фактараў, якія адбываюцца на выніках эксперыменту, можна назваць наступныя: пол, узрост, культура, узровень адукацыі, эмацыянальны стан, прафесія, індывідуальны досвед рэспандэнтаў, а таксама знешнія ўмовы правядзення. Асацыятыўная структура эксперыменту складаецца з двух кампанентаў: слова-стымула і слова-рэакцыі, першае звычайна запісваецца вялікімі літарамі, другое – курсівам. Слова-рэакцыю таксама называюць асацыятам, а набор асацыятаў да пэўнага слова-стымула – асацыятыўным полем, дзе, як у любым полі, можна вылучыць цэнтр і перыферыю, якія фарміруюцца высокачастотнымі і нізкачастотнымі асацыятамі адпаведна. Праца над вынікамі асацыятыўных эксперыментаў дае шырокія магчымасці для рознага кшталту класіфікацый. Пералічым асноўныя з іх. Агульнапрынятым лічыцца падзел рэакцый на парадыгматычныя – асацыяцыі з таго ж класа, што і стымулы; і сінтагматычныя – рэакцыі, якія паходзяць з іншага класа слоў і носяць прэдыкатыўны характар, як бы ўтвараючы словазлучэнне. Некаторыя даследчыкі вылучаюць таксама тэматычныя тыпы асацыяцый, калі слова-рэакцыя належыць іншаму класу слоў, чым стымул, але не ўтварае з ім словазлучэння. Існуе таксама падзел асацыяцый на тыпы па сумежнасці, падабенству і кантрасту. Асобна вылучаюць фанетычныя асацыяты, пабудаваныя па прынцыпе падабенства гучання слоў; клішыраваныя або цытатныя, якія ўзнаўляюць ідыяматычныя ці прэцэдэнтныя выразы [31; 53].

Аб’ектам нашага эксперыменту сталі рэпрэзентанты функцыянальна-семантычнага поля аптатыўнасці беларускай і англійскай моў. Рэспандэнтам было прад’яўлена па 30 слоў. Адзінкі, якія цікавілі нас, былі наўмысна перамешаныя са словамі, што не з’яўляліся аб’ектам даследавання, каб адцягнуць увагу ад вялікай колькасці лексем, звязаных з семантыкай жадання, і мінімізаваць магчымасць усталявання сувязі паміж імі.

Беларускія словы-стымулы: ЖАДАННЕ¹, імклівы, ЦЯГА, гук, ЗЫЧЫЦЬ, скрыня, ПРА́ГНУЦЬ, настаўнік, КАРЦЕЦЬ, ХАЦЕЦЬ, дапамога, МАРЫЦЬ, РУПЕЦЬ, голас, ХАЦЕННЕ, ЛАСЫ, АХВОТА, павольна, ПРАГА, імя, ЖАДАНЫ/АЯ/АЕ, чырвоны, ПРАГНЫ, лес, БЫЦЬ АХВОЧЫМ, неба, СВЯРБЕЦЬ, знаходзіцца, ЖАДАЦЬ, МАРА.

Англійскія словы-стымулы: TO WANT, a teacher, TO LONG, A WISH, sound, TO YEARN, TO DREAM, A LUST, TO INTEND, a box, A DESIRE, TO BE

¹Вялікімі літарамі пададзеныя словы, якія з’яўляліся аб’ектам даследавання. У самім заданні, якое прад’яўлялася рэспандэнтам, словы не мелі ніякай маркіроўкі.

GOING TO, TO LUST, slowly, TO WILL, help, TO WISH, name, TO HANKER, red, A WILL, TO ITCH, a bottle, TO COVET, TO BE THIRSTY, forest, TO DESIRE, Sunday, voice, TO CRAVE.

У эксперыменце прынялі ўдзел 100 чалавек (50 беларускамоўных і 50 англамоўных суб'ектаў). Па гендарнай прыкмеце беларускія рэспандэнты размеркаваліся наступным чынам: 53 % мужчын і 47 % жанчын, сярод англамоўных рэспандэнтаў перавагу мелі жанчыны (78 % супраць 22 % мужчын). Па параметры адукацыі ў беларускім эксперыменце пераважалі людзі з вышэйшай адукацыяй (63 %), сярод англамоўных рэспандэнтаў большасць склалі студэнты (64 %). Узростава беларусы пераважалі ў групах 17–32 гады (47 %) і 33–55 год (49 %), англамоўныя суб'екты склалі большасць ва ўзроставай групе 17–32 гады (70 %).

Звернемся да інтэрпрэтацыі вынікаў праведзенага эксперымента. На стымул ЖАДАННЕ былі атрыманы наступныя рэакцыі (у дужках пазначана колькасць ужыванняў): *каханне (кахаць)* (5), *шчасце* (4), *секс* (4), *жарсць* (2), *прага* (2), *мара* (2), *палкае* (2). Астатнія асацыяты былі адзінкавымі. Яны размеркаваліся наступным чынам.

- Сінтагматычныя пары з дзеясловамі *мець*, *быць*, *выжыць*, *пакалупацца ў носе*. Пары з дзеясловамі *быць* і *мець* наглядна дэманструюць анталагічнасць жадання і ўспрыняцця яго індывідам. Як піша Ж.-П. Сартр, жаданне выражае сваёй структурай адносіны чалавека з адным ці шматлікімі аб'ектамі ў свеце. У рэальнасці мноства эмпірычных прыкладаў паказвае, што мы жаданне **валодаць** нейкім аб'ектам, або **зрабіць** нейкую рэч, або **быць** кімсьці.

- Сінтагматычныя пары з прыметнікамі *лепшае*, *моцнае*, якія ўводзяць жаданне ў сферу аксіялогіі і інтэнсіўнасці.

- Асацыяты, якія выступаюць сінонімамі да слова-стымулу: *памкненне*, *пажада*, *мэта*, *хачу*, *смага*.

- Верагодна, сінтагматычныя пары з назоўнікамі (верагодна, бо склонавыя канчаткі асацыятаў былі пададзеныя ў форме назоўнага склону, але семантыка гэтых слоў дае права разглядаць іх як магчымыя аб'екты жадання): *вандроўка*, *жанчына*, *здзяйсненне*, *вада*.

- Тэматычныя асацыяты: *імпэт*, *радасць*, *любоў*.

- Разгорнутае тлумачэнне стымулу: *нехта чагось хоча*.

На аднакарэнны дзеяслоў ЖАДАЦЬ самымі частотнымі выявіліся наступныя рэакцыі: *кагось (каго, кагосьці, нечага)* (4), *марыць* (3), *секс* (2), *прагнуць* (2), *кахаць (каханне)* (2). Астатнія асацыяты былі адзінкавымі, якія можна класіфікаваць наступным чынам.

- Дзеясловы, якія пазначаюць пажаданае дзеянне: *сысці*, *выйсці*, *выказацца*, *рабіць*, *быць*.

- Назоўнікі, якія абазначаюць магчымы аб'ект жадання: *воля*, *шчасце*, *смерць*, *лета*, *ежа*, *грошы*, *спакой*, *мора*, *поспех*, *вада*, *немагчымага*.

- Фанетычныя: *даць*, *наждак*.

- Сінанімічныя адзінкі ці рода-відавныя, тэматычныя: *хацець*, *імкнуцца*, *мэта*, *цешыцца*, *польмя*.

- Сінтагматычныя пары з прыслоўямі: *шчыра, моцна*.

Як бачна, для слова-стымулу дзеяслова ЖАДАЦЬ большасць асацыятаў мела сінтагматычны характар (61 %), а не парадыгматычны (39 %), у адозначэнне ад слова-стымулу назоўніка ЖАДАННЕ, дзе сінтагматычныя сувязі склалі 30 %, а парадыгматычныя – 70 %. Рэакцыя *найлепшага* на стымул ЖАДАЦЬ выявіла значэнне ‘зычыць’ у гэтай лексеме, што дае падставы разглядаць асацыят *найлепшага* як прыклад клішыраванага асацыяту па прычыне ідыяматычнасці выразу *жадаць найлепшага*. Пары *жадаць смерці* і *жадаць шчасця* (якія былі пададзеныя рэспандэнтамі ў форме роднага склону) выяўляюць неадназначнасць лексемы *жадаць*, бо без кантэксту немагчыма ўстанавіць адрасат пажадання: незразумела, маецца на ўвазе значэнне ‘хацець шчасця’ або ‘зычыць шчасця іншаму’.

Звернемся да аналізу прыметніка ЖАДАНЫ/АЯ/АЕ. У заданні наўмысна былі пададзеныя варыянты родавых канчаткаў, каб удзельнікі эксперымента не былі абмежаваныя словамі толькі мужчынскага роду. Абсалютным лідарам стала слова-рэакцыя *каханы* (6), потым ідуць *дзяўчына* (*дзяўчо*) (3), *вынік* (3), *жонка* (2), *дзіця* (2), *мужчына* (2), *адпачынак* (2), *дзень* (*дні*) (2). Большасць асацыятаў належыць да класа назоўнікаў, што выводзіць асацыятыўную пару “прыметнік – назоўнік” на першае месца ў колькасці сінтагматычных сувязей. Большасць людзей на прыметнік шукае аб’ект, які мог бы адпавядаць гэтай прыкмеце. Аднак сустрэліся і асацыяты-прыметнікі, якія выступаюць сінонімамі да слова-стымулу, тлумачачы ці ўдакладняючы яго: *багаты, блізкі, дадзены, хотны*. Таксама сустрэлася фанетычная асацыяцыя (*жадан*) і асабовае імя (*Вася*). Сярод назоўнікаў-асацыятаў можна вылучыць такія групы, як а) нешта матэрыяльнае (прычым семантыка назоўнікаў звязана з сітуацыяй дарэння і атрымання падарункаў): *прыз, падарунак, прэмія, рэч*; б) абстрактныя паняцці: *поспех, амбіцыя, момант, словы, мары, імя, фрэйдызм*; в) людзі: *чалавек, жанчына* і ўжо названыя раней, *жонка, дзяўчына, мужчына, дзіця*, асабовае імя *Вася*.

Нагадаем, што ў сінанімічным слоўніку для слова *жаданне* падаюцца наступныя сінонімы: *імкненне, хацэнне і ахвота* [115, с. 133]. Сярод асацыяцый, якія назвалі рэспандэнты на стымул ЖАДАННЕ, – *памкненне, пажада, мэта, прага, мара, жарсць, хацець*, што перавышае колькасць слоўнікавых варыянтаў і паказвае больш шырокае семантычнае кола, якое, на думку рэспандэнтаў, ахоплівае канцэпт “жаданне”.

Такім чынам, для стымулаў ЖАДАННЕ і ЖАДАНЫ самым частотным асацыятам сталі лексемы *каханне/каханы/кахаць*, на слова-стымул ЖАДАЦЬ, яны таксама зафіксаваны, але не выступаюць відавочным лідарам. Такі вынік паказвае цесную сувязь беларускай лексемы *жаданне/жадаць* са сферай кахання, якая яднае ў сабе духоўную і фізічную блізкасць паміж людзьмі. Пераважная колькасць асацыятаў на ўказаныя стымулы мела станоўчую канатацыю (*імпэт, радасць, любоў, поспех* і г.д.), што сведчыць пра пазітыўнае ўспрыняцце рэспандэнтамі канцэпту жадання. Разам з тым сінтагматычныя

пары са стымулам ЖАДАЦЬ сведчаць пра тыя аб’екты, якія разглядаюцца носьбітамі мовы як актуальныя, тыя, якіх не хапае і якія хацелася б мець на момант правядзення эксперыменту, сярод іх прысутнічаюць так званыя базавыя патрэбы (*ежа, грошы, лета, мора*) і патрэбы больш высокага парадку (*воля, спакой, поспех, немагчымага* і г.д.).

У “Асацыятыўным слоўніку беларускай мовы” (1981) прысутнічае адзінка-стымул ЖАДАЦЬ [110, с. 46–47], што дае магчымасць параўнаць дадзеныя слоўніка з дадзенымі нашага эксперыменту (табл. 3.8). Аб’ём нашага эксперыменту непараўнальна меншы за аб’ём эксперыменту, што праводзіўся для слоўніка, аднак мэтазгодна прасачыць тэндэнцыі, якія вымалёўваюцца пры супастаўленні адказаў з больш чым 30-гадовай розніцай. Так, словы *секс* і *прагнуць* увогуле не фіксуюцца ў слоўніку нават як індывідуальныя рэакцыі, у той час як сярод рэспандэнтаў 2015 г. яны прысутнічалі ў адказах больш, чым аднаго чалавека. Таксама можна заўважыць, што найбольш частотныя рэакцыі ў слоўніку маюць парадыгматычны характар, частотныя асацыяты 2015 г. складаюць і сінтагматычныя пары.

Табліца 3.8

Рэакцыі на стымул ЖАДАЦЬ згодна са слоўнікам (1981)
і эксперыментам (2015)¹

Рэакцыі са слоўніка (1981)	Рэакцыі з эксперыменту (2015)
1. Шчасця 2. Дабра 3. Лепшага 4. Пспеху 5. Добрага 6. Чакаць 7. Сустрэчы 8. Здароўя 9. Кахання 10. Найлепшага 11. Жадаць, хацець 12. Марыць, спаткання, сябра, усяго 13. Есці, жадання, мара, дзяўчыну і г.д.	1. Каго (у т.л. кагось, нечага) 2. Марыць 3. Секс, Прагнуць, Кахаць 4. Шчасце, поспех, найлепшага, хацець, мэта і інш.

Звернемся да апісання вынікаў англамоўнай часткі эксперыменту і разгледзім лексемы-стымулы A DESIRE і TO DESIRE. У заданне адмыслова былі ўключаны формы назоўніка і дзеяслова, каб прасачыць магчымыя адрозненні, аднак варта заўважыць, што некаторыя рэспандэнты разглядалі гэта як паўторы, пра што пісалі ў сваіх адказах. Лексема *want* (*a want, wanting*) ‘хацець/хаценне’ (28) была самай папулярнай на стымул A DESIRE. Далей ідуць асацыяты *wish* (*a wish*) ‘жадаць/жаданне’, (4), *lust* ‘прага’ (2), *sex* ‘секс’

¹Адказы пададзены ў парадку ўбывання частотнасці. У адным радку прыведзены рэакцыі з аднолькавай частотнасцю.

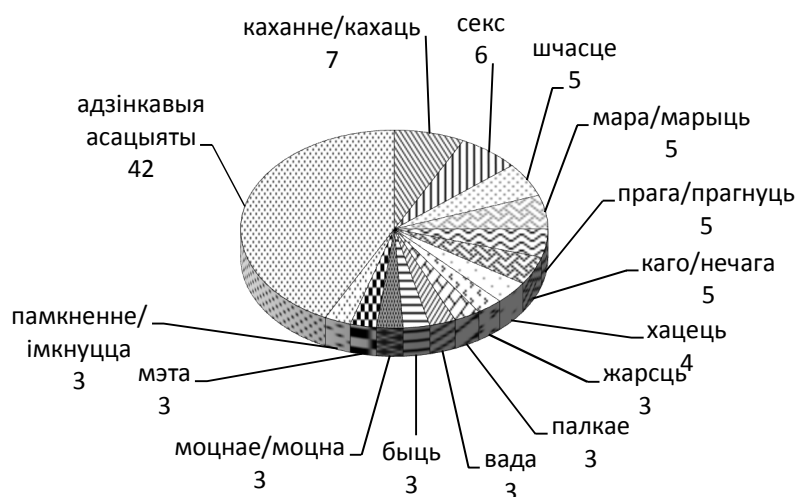
(2), *yearn* ‘моцна жадаць’ (2). Сярод сінтагматычных асацыятаў адзначым наступныя: *for achievement* ‘дасягненне’, *I have* ‘у мяне ёсць’, *human* ‘чалавечы’, *to learn* ‘вучыцца’, *to please* ‘задаволіць’. Як бачна, яны прадстаўляюць увесь спектр валентнасных магчымасцей лексемы *a desire*. Парадыгматычныя асацыяты прадстаўлены сінонімамі і тэматычнымі асацыяцыямі: *hope* ‘надзея’, *an aspiration* ‘імкненне’, *freedom* ‘свабода’, *longing* ‘туга’, *passion* ‘жарсць’, *need* ‘патрэба’, сустрэлася таксама прэцэдэнтнае асабовае імя казачнага персанажа *Aladdin* ‘Аладзін’.

На стымул TO DESIRE былі зафіксаваны наступныя рэакцыі: *want (to want)* ‘хаценне/хацець’ (28), *wish* ‘жадаць’ (5), *need* ‘мець патрэбу’ (2), *lust (after)* ‘жадаць’ (2). Адзінкавыя асацыяты *you* ‘ты/вы’, *men* ‘мужчыны’, *anything* ‘што-небудзь’, *water* ‘вада’, *success* ‘поспех’ склалі сінтагматычныя пары. Адзінкавыя асацыяты *passion* ‘жарсць’, *pine* ‘прагнуць’, *affection* ‘прыхільнасць’, *longing* ‘туга’, *dream* ‘марыць’, *yearn* ‘моцна жадаць’ утварылі парадыгматычныя сувязі са словам-стымулам. Рэакцыя *to please* ‘задаволіць’ можа быць аднесена і да сінтагматыкі, і да парадыгматыкі. Таксама для параўнання вынікаў англамоўнай і беларускамоўнай частак мэтазгодна ўключыць лексемы A WISH і TO WISH, бо яны разам з *desire* выступаюць міжмоўнымі адпаведнікамі беларускай лексемы *жадаць/жаданне*.

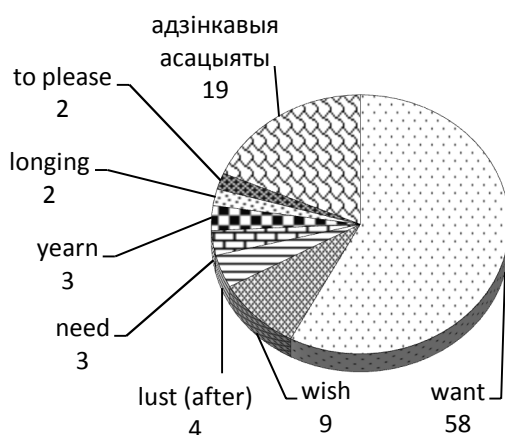
Найбольш частотным асацыятам для стымула A WISH былі *dream (reaching your dream)* ‘мара/дасягнуць сваёй мары’ (15), *hope* ‘надзея’ (11), *desire* ‘жаданне’ (6), *star (shooting star)* ‘зорка/знічка’ (3), *want* ‘хацець’ (2), *come true* ‘спраўджвацца’ (2). Сярод адзінкавых слоў-рэакцый да сінтагматычных спалучэнняў можна аднесці асацыяты: *for something* ‘чагосьці’, *for peace* ‘міру’, *to graduate* ‘скончыць універсітэт’, *granted* ‘выкананы’, *wealth* ‘багацце’, *money* ‘грошы’; да тэматычных, сінанімічных – *a promise*, *birthday*. Да прэцэдэнтных адносіцца асацыят *three* ‘тры’, які адсылае да казкі “The Three Wishes” ‘тры жаданні’, а таксама *snowflake* ‘сняжынка’ (існуе прыкмета, што можна загадаць жаданне на сняжынку) і ўжо згаданае *star* ‘зорка’ (звязанае з прыкметай загадваць жаданне на знічку). Стымул TO WISH выклікаў наступныя асацыяцыі: *dream (dreaming)* ‘марыць/мара’ (19), *want* ‘хацець’ (9), *hope (hopeful)* ‘спадзявацца/поўны надзеі’ (6), *a star (upon a star)* ‘зорка/на зорку’ (4), *well* ‘добра’ (2), *long (long for)* ‘тужыць’ (2). Сярод адзінкавых слоў-рэакцый можна вылучыць сінанімічнае *to desire* ‘жадаць’, тэматычныя *birthday* ‘народзіны’, *cake* ‘торт’, сінтагматычныя *for better* ‘да лепшага’, *for peace* ‘міру’, *love* ‘каханне’.

Такім чынам, відавочна вымалёўваецца сувязь паміж англійскай лексэмай *wish* і нечым аддаленым, жаданнем, якое ўспрымаецца як мара, надзея, выкананне якога звязана з прыкметамі і забабонамі (загадванне жадання на сняжынку, на знічку, на торт), святочнасцю (дзень нараджэння). Сярод аб’ектаў жадання – як узвышаныя: *мір*, *каханне*, так і больш “прыземленыя”: *грошы*, *багацце*, *скончыць універсітэт*.

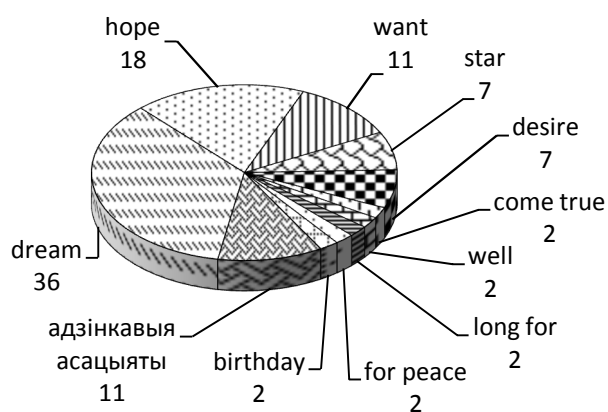
Для нагляднай дэманстрацыі атрыманых вынікаў спалучым дадзеныя ў дыяграмы для кожнай адзінкі і параўнаем (мал. 3.3, 3.4, 3.5).



Мал. 3.3.Размеркаванне асацыятаў да стымулаў ЖАДАННЕ і ЖАДАЦЬ, %



Мал. 3.4. Размеркаванне асацыятаў да стымулаў A DESIRE і TO DESIRE, %



Мал. 3.5. Размеркаванне асацыятаў да стымулаў A WISH і TO WISH, %

Праведзены эксперымент дапамог устанавіць, што ў свядомасці англамоўных суб'ектаў бліжэйшым сінонімам *want*, ядзернай адзінкі аптатыўнасці, выступае лексема *desire*, у той час як лексема *wish* звязваецца з лексэмамі *dream* і *hope*. Англамоўныя суб'екты асацыююць жаданне (*wish*) з казачнымі персанажамі і дыскурсам казкі, народнымі прыкметамі, забабонамі, чаго не назіраецца сярод беларускамоўных суб'ектаў. Ізамарфізм асацыятаў праявіўся ў тым, што носьбіты беларускай і англійскай моў называюць сярод аб'ектаў жадання патрэбы як базавыя, так і больш высокага парадку.

Заўважным вынікам стала вялікая колькасць адзінкавых (індывідуальных) асацыятаў у носьбітаў беларускай мовы ў параўнанні з носьбітамі англійскай мовы на стымулы з семантычнага поля аптатыўнасці (42 % на ЖАДАННЕ/ЖАДАЦЬ супраць 11 % на A WISH/TO WISH і 19 % на A DESIRE/TO DESIRE). Гэта можа сведчыць пра існаванне пэўнай карэляцыі паміж частотнасцю адзінкі і большай ці меншай тыповасцю асацыяцый, якія яна выклікае. Заканамернасць можа быць наступнага характару: чым менш

частотнай з’яўляецца адзінка (адпаведна, яна менш нейтральная і больш кадыфікаваная), тым аднастайней (больш тыповымі) будуць асацыяцыі на яе, што, аднак, патрабуе дадатковай верыфікацыі. На такую дыстрыбуцыю асацыяцый можа ўздзейнічаць і нятоеснасць члянэння моўнага фрагмента, які апісвае сітуацыю жадання: беларускай адзінцы (*жаданне*) адпавядаюць дзве англійскія лексемы (*desire* і *wish*), таму яна больш шырокая і змястоўная і, адпаведна, правакуе больш разнастайныя асацыяцыі.

3.2.2. Кагнітыўна-маўленчыя тактыкі субзоны аптатыўнасці

Згодна з прапанавай намі канцэпцыяй рэфарматыўнай мадальнасці, семантычным ядром якой выступае волевыяўленне і наяўнасць альтэрнатыўных сусветаў, яна падзяляецца на тры субзоны: *аптатыўнасці*, *імператыўнасці* і *інтэнцыянальнасці*. Звернемся да разгляду субзоны аптатыўнасці, у якой мы вылучаем наступныя кагнітыўна-маўленчыя тактыкі:

- аптатыў (агульнае жаданне, S хоча (каб) X);
- імпрэкатыў (S хоча (каб) нешта кепскае X, праклён);
- дэзідэратыў (S хоча (каб) нешта добрае X, пажаданне);
- тымітыў (S баіцца (што) X);
- сператыў (S спадзяецца (што) X).

3.2.2.1. Аптатывы

Кожны раз, калі разглядаецца пытанне мадальнасці, катэгорыя ладу згадваецца як спосаб яе граматычнага праяўлення. Гэта не выпадкова, таму што лад “выражае адносіны абазначанага дзеясловам дзеяння да рэчаіснасці” [81, с. 226]. Асобнага ладу для аптатыўнай мадальнасці ў беларускай мове не вылучаецца. Разам з тым усе формы ладоў могуць ужывацца для абазначэння жадання. Гэта звязана з такой моўнай з’явай, як транспазіцыя – выкарыстанне адной моўнай формы ў функцыі іншай [28, с. 159], якая таксама ўласцівая катэгорыі ладу і азначае “ўжыванне дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні другога” [81, с. 226].

Асаблівасцю аптатыўных выказванняў з’яўляецца тое, што “яны не маюць адназначнай характарыстыкі ў выглядзе дзеяслоўнага ладу” [15, с. 72]. Нягледзячы на той факт, што ў беларускай мове не вылучаецца асобнага аптатыўнага ладу, значэнне жадання можа перадавацца пры дапамозе трох існых ладоў (умоўнага, загаднага і абвеснага). Асноўнымі спосабамі актуалізацыі семантыкі жадання выступаюць такія канструкцыі, як

1) часціца *б* (*бы*) у спалучэнні з іншымі часціцамі мовы – а) дзеяслоў у прошлым часе / інфінітыў + *б* (*бы*): *Вярнуўся б да Зямлі / ды ядам да змяі; Эх, кінуць бы яму грошы ў вочы і нічога не казаць*; б) не дзеяслоў + *б* (*бы*): *Хаця б чалавечага мяса*;

2) інфінітыў: *Выйсці ў поле, раскінуць рукі...*;

3) імператыў: *Будзь ты няладна!*;

4) выказванні са словам *хай* (*няхай*) – *няхай* (*хай*) + дзеяслоў у трэцяй асобе цяперашняга часу (закончанага ці незакончанага трывання): *няхай не ўбівае; хай ляціць, хай чакаюць*;

5) прэпазітыўная часціца *давай* (*дай, давайце*) + дзеяслоў закончанага трывання ў першай асобе адзіночнага ці множнага ліку цяперашняга часу або інфінітыў: *давайце пойдзем, дай пагляджу*;

6) канструкцыі з *каб* – (*вось*) *каб* + дзеяслоў/інфінітыў: *Ён летуцеў: вось каб адкупіць у пані балота “Мох”, што побач з цёмналескім полем*;

7) незалежныя пыталныя сказы – *і + калі* (*колькі*) + дзеяслоў у будучым часе: *І калі ты ўжо сур’ёзным чалавекам станеш?*;

8) этыкетныя формулы: *Дабраначы, смачна есці* і г.д.

Семантыка жадання ў беларускай мове прадстаўлена шэрагам лексем, семны аналіз якіх дэманструе наяўнасць інтэгральных і дыферэнцыяльных сем, што праясняе іх характар і ўдакладняе семантыку аптатыўнасці (гл. Дадатак Б).

“Структура і склад ладоў не з’яўляюцца прадметам агульнай згоды. У залежнасці ад тэарэтычных устаноў таго ці іншага аўтара і яго разумення мадальных адносін сістэма ладоў у англійскай мове трактуецца па-рознаму” [41, с. 82]. Фармальна розніца паміж індывідуальным і суб’юнктыўным збольша знікла ў сучаснай англійскай мове, але адрозненні ў значэннях, якія яны выказваюць, засталіся і з’яўляюцца важнымі і сёння [208, р. 106]. У англійскай мове, як і ў беларускай, асобны лад для абазначэння аптатыўнай мадальнасці не вылучаецца.

Згодна з Ф. Р. Палмерам, узаемадзеянне мовы з мадальнасцю на граматычным узроўні адбываецца ў мадальнай сістэме (modal system) ці ладзе (mood). Некаторыя мовы, нямецкая, напрыклад, маюць адначасова дзве пазначаныя формы, іншыя – толькі адну ці, пры наяўнасці абедзвюх, адна з іх лічыцца адкрыта відавочнай, а другая паслабленай [227, р. 4].

Мадальнасць у англійскай мове актуалізуецца рознымі сродкамі, цэнтральным з якіх з’яўляецца сінтаксічны клас мадальных дапаможных дзеясловаў (modal auxiliaries): *can* ‘магчы’, *must* ‘павінен’, *should* ‘варта’ і інш. Да іншых спосабаў рэалізацыі семантыкі мадальных значэнняў адносяцца мадальныя прыслоўі (*probably* ‘верагодна’, *thankfully* ‘дзякуючы’), мадальныя прыметнікі (*possible* ‘магчымы’, *likely* ‘верагодны’), мадальныя назоўнікі (*chance* ‘магчымасць’, *probability* ‘верагоднасць’), мадальныя пабочныя сказы (*I think* ‘я думаю’, *I guess* ‘здаецца’), паўмадальныя дзеясловы (*need* ‘патрабавацца’, *dare* ‘смець’), дзеясловы, якія з’яўляюцца перфарматывамі (*promise* ‘абяцаць’, *warn* ‘папярэджваць’, *suggest* ‘раіць’, *beg* ‘прасіць’) [167, р. 380].

У англійскай мове асобна выдзяляецца клас мадальных дзеясловаў, які ў сваю чаргу падраздзяляецца на падкласы цэнтральных або ўласна мадальных (*will, shall, can, may, must*) і маргінальных або квазімадальных (*dare, need, ought, have (got) to*) дзеясловаў. Прадстаўнікі першага падкласа адпавядаюць усім чатыром асноўным крытэрыям дапаможных дзеясловаў,

а менавіта: 1) немагчымасць ужывання ў нефінітнай функцыі (гзн. як інфінітыў ці дзеепрыметнік цяперашняга і прошлага часу); 2) адсутнасць канчатка *-s* у адзіночным ліку 3-й асобы; 3) немагчымасць сумеснай сустракальнасці; 4) ужыванне інфінітыва без часціцы *to* [209, р. 38]. Што датычыцца дзеясловаў, якія ўтрымліваюць семантыку жадання (у прыватнасці *want*), то іх статус неадназначна трактуецца ў працах розных даследчыкаў.

Адзіным дзеясловам, што ўтрымлівае семантыку волевыяўлення (хацення) і з'яўляецца мадальным у поўным сэнсе гэтага слова, так як мае ўсе фармальныя паказчыкі мадальнага дзеяслова, выступае *will (would)*. Ён як мадальны дзеяслоў мае чатыры значэнні: 'гатоўнасць/жаданне', 'настойлівасць', 'намер', 'прадказальнасць' [208, р. 77].

Для выказвання запрашэння ці жадання ўжываецца канструкцыя *would like to*, якая мае структуру *S + would like + to Inf* [85, с. 102]. *I would like to fly very slowly at two hundred fathoms high and see the fish from above* 'Я хацеў бы ляцець вельмі павольна на вышыні дзвесце фатомаў і глядзець на рыбаў з вышыні'; *I would like to go. If I cannot fish with you. I would like to serve in some other way* 'Я хацеў бы пайсці. Калі я не магу рыбачыць з табой. Я хацеў бы дапамагчы табе нейкім іншым чынам'.

Іншая канструкцыя, што ўтрымлівае ў сваім складзе адзінку *will*, – *would rather*. Яна мае структуру *S + would rather + Inf* (без часціцы *to*) і сінанімічная выразу *аддаваць перавагу*; часта перакладаецца як *лепш бы* [248, р. 484]: *Man is not much beside the great birds and beasts. Still I would rather be that beast down there in the darkness of the sea* 'Чалавек не роўня вялікім птахам і жывёлам. І ўсё ж, лепш бы я быў той істотай, што там унізе ў цемрадзі мора'; *I would rather have lost my legs pulled out my teeth gouged out my eyes than lost my love* 'Лепш бы мне адарвалі ногі, выбілі зубы і выціснулі вочы, чым пазбавілі кахання'.

У англійскай мове ўсечаны гіпатэтычны ўмоўны даданы сказ ужываецца для выказвання жадання: *Would you like some peas? No, I'd prefer/I'd rather have beans, please* 'Ці не жадаеш троху гароку? Не, я б лепш узяў фасолю'; *I'd hate to live in a house like that* 'Мне б вельмі не хацелася жыць у такім доме' [208, р. 113]. Дж. Ліч тлумачыць гэта тым, што "ёсць пэўная нясціпласць пры прамым выказванні сваіх жаданняў, сцвярджэнне жадання часта інтэрпрэтуецца як імператыў. *I'd like beans* 'Мне б фасолі' гучыць больш ветліва, чым *I want beans* 'Я хачу фасолі'" [208, р. 113].

Выраз *if only* ужываецца, каб выказаць жаданне адносна нейкіх падзей або з'яў. Гэта свайго кшталту спадзяванне на тое, што сітуацыя зменіцца, і ўсё стане іншым. Дадзены выраз сінанімічны *I wish...* і перадае пэўную долю шкадавання наконт выказанага стану рэчаў [248, р. 267]: *If only I'd known* 'Калі б я толькі ведаў'; *"Oh! if only I could write!" she cried (for she had the odd conceit of those who write that words written are shared)* 'Ах, калі б толькі я магла пісаць! – ускрыкнула яна (бо мела дзіўнае ўяўленне наконт тых, хто пісаў, што напісаныя словы здольныя аб'ядноўваць)'.

Такім чынам, былі вылучаны і апісаны наступныя канструкцыі з аптатыўнай семантыкай:

- 1) *S + would like + to Inf*;
- 2) *S + would rather + Inf* (без часціцы *to*);
- 3) *If only + S + V*;
- 4) *S + would + V* (усечаны гіпатэтычны ўмоўны даданы сказ);
- 5) *May + S + Inf* (без часціцы *to*);
- 6) *S + Inf* (без часціцы *to*);
- 7) этыкетныя формулы *Good luck!* ‘Поспехаў’; *Take care of yourself!* ‘Беражы сябе’.

Кампанентны аналіз адзінак беларускай мовы з семантыкай жадання, праведзены ў межах дысертацыйнага даследавання В. М. Гапеевай [30], сведчыць пра складанасць іх унутранай структуры і нагружанасць дыферэнцыяльнымі семамі, якія ў сукупнасці ствараюць карціну адмысловага тыпу жадання, што вербалізуе тая ці іншая аптатыўная адзінка.

Улічваючы найбольш выражаны семантычны кампанент, мы размеркавалі беларускія аптатыўныя лексемы па наступных групам:

- 1) адзінкі з выражаным кампанентам нецярпення, неабходнасці як мага хутчэй задаволіць жаданне – *карцець, свярбець, падмываць, рупіць*;
- 2) адзінкі з выражаным кампанентам працягласці жадання, тужлівасці па аб’екце жадання – *цягнуцца (цяга), марыць*;
- 3) адзінкі з выражаным кампанентам наяўнасці спакусы – *прагнуць, ахвочы (ахвота), ласы*;
- 4) адзінкі з выражаным функцыянальна-стылістычным кампанентам размоўнасці – *карцець, свярбець, падмываць*.

Англіійскія лексемы былі раскласіфікаваныя наступным чынам:

- 1) адзінкі з семантычным кампанентам нецярпення, неабходнасці як мага хутчэй задаволіць жаданне, часта звязаныя з фізіялогіяй (цялесным) – *covet, crave, lust*;
- 2) адзінкі з семантычным кампанентам працягласці жадання, тужлівасці па аб’екце жадання – *long, yearn, wish*;
- 3) адзінкі з семантычным кампанентам сексуальнага жадання – *desire, lust, covet, crave*;
- 4) адзінкі з функцыянальна-стылістычным кампанентам афіцыйнасці – *desire, will, yearn*;
- 5) адзінкі з функцыянальна-стылістычным кампанентам размоўнасці – *itch, hanker*.

Моўная рэалізацыя жадання мае шырокі семантычны спектр. Лексічныя адзінкі, якія ўтрымліваюць сему жадання, могуць быць нагружаны дадатковымі дыферэнцыяльнымі семамі. Гэта надае кожнай з іх свой каларыт і надзяляе яе ўнікальным значэннем.

3.2.2.2. Імпрэкатывы і дэзідэратывы

Да імпрэкатываў (ад лац. *imprecatio* ‘пракляцце’) мы адносім кагнітыўна-маўленчыя тактыкі злопажаданняў і пракляцці, калі моўца выказвае пажаданне адрасату, згодна з якім з ім мусіць здарыцца нешта кепскае: *S* хоча (каб) нешта кепскае *X*.

Імпрэкатывы ў беларускай мове могуць мець рознае сінтаксічна-граматычнае ўвасабленне.

- Канструкцыі са злучнікамі *каб* (*бадай*):

а) *каб* $\text{Adr}(\text{N}_{\text{dat}}) \text{SV}_{\text{past}}$ – *Каб табе моль пяты набіла*;

б) *каб* $\text{Adr}(\text{N}_{\text{dat}}) \text{OV}_{\text{past}}$ – *Каб яму галаву адкруціла*;

в) *каб* $\text{Adr}(\text{N}_{\text{dat}}) \text{V}_{\text{past}}$ – *Каб табе праваліцца, нячыстая сіла!*;

г) *каб* $\text{Adr}(\text{N}_{\text{nom}}) \text{V}_{\text{past}}$ – *Каб ты скруціўся; Каб вы марне прапалі, як Марцінавы боты; Бадай ты праваліўся*;

д) *каб* $\text{Adr}(\text{N}_{\text{gen}}) \text{SV}_{\text{past}}$ – *Каб цябе нуда з’ела; Каб цябе маці купваючы ўтаніла*;

е) *каб* $\text{Adr}(\text{N}_{\text{gen}}) \text{V}_{\text{past}}$ – *Каб цябе распёрла; Каб цябе па сцежках кідала*.

- Канструкцыі з *няхай* (*хай*):

а) *няхай* $\text{Adr}(\text{N}_{\text{dat}}) \text{SV}_{\text{fut/pres}}$ – *Няхай табе зубы будуць лішнімі; Няхай табе пуза на язык лезе*;

б) *няхай* $\text{Adr}(\text{N}_{\text{gen}}) \text{SV}_{\text{fut/pres}}$ – *Няхай цябе чэрві апануюць; Хай яго халера ўдушыць*.

- Канструкцыі з імператывам (з асабовым займеннікам і без): *Ідзі ты ў вір; Здубяней ты; Апухні ты; Захлыніццяся; Закаціся жаркім сонцам пад кустом; Май бяды даволі а добра ніколі; Падавіся*.

- Канструкцыі, дзе дзеяслоў ужыты ў імператыўнай форме адзіночнага ліку разам з аб’ектам, на які насылаецца праклён: *Выверні табе пяткі; Лопні твае вочы; Мазгі табе высахні; Вырві табе язык; Ламі яго галава*.

- Бездзеяслоўныя канструкцыі: *Соль табе ў вочы; Скулу табе на язык; Калюк табе ў живот; Зубы табе вон; Дух з цябе вон; Сабацы сабачая смерць*.

- Канструкцыі з *лепей/лепш* (*бы*) нешта было Х, чым ёсць У: *Лепш бы яго як найхутчэй забілі дзе; Эх, Якуб, Якуб, лепш бы цябе расстралялі тады, у сорак першым. Мо хто б лепшы выжыў*.

- Пытальныя сказы кшталту *Нашто ж я цябе на свет нарадзіла? Чаму ж я цябе ў начовачках не ўтаніла?* Пра гэты сінтаксічны від пракляццяў піша і М. І. Канюшкевіч [57, с. 167].

Разгледзім імпрэкатываў дазволіў нам вылучыць некаторыя заканамернасці адносна таго, што жадаецца адрасату. Большасць праклёнаў датычыцца здароўя, дабрабыту і жыцця. Адрасатам імпрэкатываў часцей за ўсё выступае іншая асоба, але ёсць і так званыя праклёны-прысягненні, калі моўца скіроўвае пажаданне кепскага да сябе, бо хоча засведчыць праўду: *Каб я выцягнуўся ўдоўж лавы, коль гэта няпраўда; Калі няпраўду кажу, то праваліся пада мною зямля*. Асобна вылучаюцца адкляцці [25, с. 18] – праклёны, абернутыя для абароны: *Клянi – сабе бяры; Каб твае клятвы на сухі лес*. Яшчэ адной асаблівасцю беларускіх праклёнаў, якую адзначала А. І. Яновіч, выступае наяўнасць дзвюх прэдыкатывых канструкцый [126, с. 57], калі моўца як бы прадстаўляе злы ўчынак, які быў яму зроблены іншым, і зычыць таго ж свайму крыўдзіцелю, што сігналізуе пра важнасць прынцыпу “зуб за зуб” у народным уяўленні пра справядлівасць: *Абрахаў ён мяне, каб ён, Бог даў, па полю і лесу бегаючы брахаў; Каб таго ў магілу выцягнула, хто мае грошы выцягнуў*.

Дэзідэратывы (ад лац. *desideratio* ‘жаданне’) – гэта тактыкі, пры якіх моўца выказвае пажаданне, каб з адрасатам адбылося нешта станоўчае, бенефактыўнае. Як і імпрэкатывы, яны прадугледжваюць выкарыстанне розных канструкцый, сярод якіх

- канструкцыі са злучнікамі *каб/бадай/няхай/хай*: *Дай жа божа, каб усё было гожа, каб здаровы былі ды багаты ды гаршком грошы мералі; Бадай цябе ліха мінула; Няхай цябе бог любіць; Хай табе шчасціць у працы;*

- канструкцыі з прыназоўнікамі за ў спалучэнні з адпаведным аб’ектам пажадання: *Першы тост – за вас! За вас і за цудоўны месяц, які ў нас наперадзе!; У кампаніі каштана і вечара я п’ю за тваё цела;*

- канструкцыі з імператывам: *Будзь багаты, як зямля; Вялікі расці, добра гадуйся;*

- бездзяяслоўныя канструкцыі: *Малочна вам!; З вядро качаны; Спор у працу!;*

- канструкцыі з аптатыўнымі дзеясловамі, якія выступаюць як перфарматывы *жадаць, зычыць*: *Жадаю ад сэрца вам усякага шчасця; Зычу табе цэлага сэрца; Я зычу вам таго, чаго сабе жадаю;*

- канструкцыі з выразам *дай бог*: *Дай бог здароўя; Дай, божа, у добры час пачаць.*

Дэзідэратывы, добрыя зычэнні, з’яўляюцца даволі сітуацыйнымі. Так, у беларускай традыцыйнай культуры можна сустрэць выразы, якія адпавядаюць розным акалічнасцям, напрыклад, пры зборы ў дарогу: *Гладкае вам дарожкі*, пры наведванні хворага: *Бадай табе палепшыла*, пры сустрэчы з рыбаком: *Клёў на рыбу*, жанчыне, што збівае масла: *Комам масла*, пры пахаванні, на хаўтурах: *Каб яму зямля пяром*. Сюды ж можна ўключыць і так званыя зычэнні-засцярогі [25, с. 13]: *Дай, божа, у добры час гаварыць, у благі маўчаць; Не проці ночы кажучы; Няхай бог крые.*

З лінгвакультуралагічнага пункту гледжання да імпрэкатываў і дэзідэратываў адносяцца замовы, якія “валодаюць чароўнай або гаючай сілай” [100, с. 219]. У беларускай мове існуе некалькі лексем, якія ўжываюцца для абазначэння замоў: *шэпты, шаптанні, словы, малітвы, чары, замаўлянні, нагаворы, прысушкі, адсушкі* і інш. “Замовы – гэта праявічныя (часам рытмізаваныя творы) формульнага характару (або слоўныя формулы), якім прыпісвалася сіла магічнага ўздзеяння” [40, с. 6].

У англійскай мове таксама існуе шэраг лексічных адзінак для абазначэння замоў. *Charm*, якое было запазычана з французскай мовы і паходзіць ад лацінскага *carmen* ‘спяваць’, мае наступнае тлумачэнне ў Оксфардскім слоўніку: *an object, act, or saying believed to have magic power* ‘аб’ект, дзеянне ці выказванне, якое лічылася магічным’. У старажытнаанглійскай мове ўжываліся варыянты *galdor, gaeldor*, якія абазначалі ‘песня, спевы’. Іншымі лексэмамі для выражэння значэння замоваў выступаюць: *incantation, spell, enchantment* і інш.

Англійскі фальклор мае карані ў кельцкай міфалогіі плямёнаў, якія засялялі Англію ў дарымскія часы (брыты і іншыя), і ў германскай міфалогіі плямёнаў, што засялялі востраў падчас Вялікага перасялення народаў (англы, саксы, юты). Пазней вялікі ўплыў на фарміраванне англійскага фальклору

аказалі легенды і павер'і кельцкіх народаў, з якімі гістарычна англічане пастаянна кантактавалі, у першую чаргу валійцаў, а таксама скандынаўскі і французскі фальклор, прынесены пасля нармандскага заваявання Англіі. Аднак, у адрозненне ад беларускага корпуса замоў, англійская традыцыя не можа пахваліцца такім багатым архівам [236, р. xxiii]. У той жа час даследчык Дж. Ропер стварыў базу англійскіх замоў (2005) і прапанаваў распрацаваць міжнародны паказчык замоў.

Асноўнымі ізаморфнымі характарыстыкамі структурнай будовы замоў беларускай і англійскай моў выступаюць наступныя.

1. Параўнанні: *Wen, wen, little wen, Shrivel like a coal on the hearth, Shrink like slime on the wall, Waste away like water in a bucket. Become as little as a grain of linseed* 'Тлушчак, тлушчак, тлушчачак, знікай як вугаль у печцы, высыхай як глей на сцяне, высыхай як вада ў вядры, рабіся маленькім як ільняное зернейка'; *Як сонца і месяц на ўвесь свет свеціць, так каб я была на ўвесь свет міла і любя.*

2. Загад або просьба (зварот да хваробы ці вышэйшых сіл: духаў, з'яў прыроды, цудоўных памочнікаў, Бога): *Чарвяк белы, рудая галава, не тачы ярага зуба. Ідзі ў чыста поле, у чыстым полі сядзь; Насвенчая Матка, стань на помашч, і дух мой; Sit you, women of victory, sink to earth! You shall never fly wild to the wood. Be you so considerate of my case* 'Сядзьце, пераможніцы, апусціцеся да зямлі! Ніколі вам не ляцець няўрымсліва ў лес. Уважліва пастаўцеся да майго выпадку'.

3. Паўторы (лексічныя і сінтаксічныя), пры дапамозе якіх узмацняецца магічны эфект: *Remember, Mugwort, what you revealed <...>, You were called Una, oldest of herbs, power against three and against thirty, power against poison and against venom, power against the enemy who travels over the earth* 'Памятай, Палын, што ты выяўляеш <...>, Цябе назвалі Уна, старэйшай з зёлак, сілай супраць трох і супраць трыццаці, сілай супраць атруты і супраць яду, сілай супраць ворага, што па зямлі ходзіць'; *Каўтун, каўтуніца, плячны, ручны, галаўны. Ці ты ў вачах, ці ты ў плячах, ці ты ў грудзях, ці ты спаткаўся, ці ты злякаўся, ці ты з падбегу, ці ты з падвею, ці ты з перапалоху, ці ты з перажывання?*

Формулы немагчымасці з'яўляюцца славеснымі магічнымі сродкамі, пры дапамозе якіх выказваецца жаданне дасягнуць канкрэтнай мэты (каб хвароба скончылася, каб дэман сышоў, каб збожжа расло і г. д.). Часта яны прадстаўлены ў выглядзе паралельных структур, такіх як параўнанні ці метафары, калі адно дзеянне можа адбыцца па аналогіі з іншым (хай X адбудзецца як Y), што з'яўляецца найбольш распаўсюджанай формулай замоў ва ўсім свеце [232, р. 27].

Для імпрэкатываў у англійскай мове характэрны наступныя структурныя рысы.

- Канструкцыі з мадальным дзеясловам *may*. У сказах такога кшталту назіраецца інверсійны парадак слоў, яны не маюць пыталнай і адмоўнай форм і форм прошлага часу: *May you never have a hearth to call your own. May the devil take your last shilling; That you may scratch a beggarman's back one day; May the gates of paradise never open to you.*

- Бездзеяслоўныя канструкцыі з формулай “нешта, што зычыцца, і адра-
саг”: *Bad luck to you!; The crows’ curse on you.*

- Канструкцыі з дзеясловам у форме кан’юнктыва цяперашняга часу
(Subjunctive I): *Ants and spiders be in your marriage bed.*

- Імператыўныя канструкцыі: *Go to hell!*

Дэзідэратывы ў англійскай мове, як і імпрэкатывы, маюць свае струк-
турныя асаблівасці і могуць ужывацца згодна з адпаведнай камунікатыўнай
сітуацыяй (вяселле, хаўтуры, пажаданні ў дарогу і г.д.).

- Канструкцыі з мадальным дзеясловам *may*: *May God grant you hap-
piness! ‘Хай Бог дасць табе шчасця’; May you see him/her in heaven* (пра
нябожчыка); *May you know nothing but happiness from this day forward.*

- Канструкцыі з кан’юнктывам цяперашняга часу (Subjunctive I): *Heaven
help them! ‘Памажыце ім, нябёсы’.*

- Імператыўныя канструкцыі: *Have a good rest! ‘Добра адпачыць’.*

- Бездзеяслоўныя канструкцыі: *Long-life and fair health to you; My con-
gratulations on your wedding anniversary! ‘З гадавінай вяселля’.*

- Канструкцыя *here’s to*, тыповая пры прамаўленні тостаў: *Here’s to our
wives and girlfriends.*

- Канструкцыя з аптытаўным дзеясловам у ролі перфарматыва: *We wish
you a merry Christmas.*

Імпрэкатывы і дэзідэратывы ў беларускай і англійскай мовах адзначаны
высокай ступенню структурнай і сітуацыйнай канвенцыянальнасці.

3.2.2.3. Тымітывы і сператывы

*Hope is the thing with feathers
That perches in the soul
And sings the tune without the words
And never stops – at all*

Э. Дыкінсан

Страх прымушае людзей разважаць.

Арыстоцель

Нягледзячы на тое, што тымітывы звязаны з эпістэмічнай мадальнасцю,
дзе моўца выражае сваё бачанне сітуацыі (што ёсць кагнітыўным кампанен-
там ведаў з ацэначнай канатацыяй), мы ўключаем іх у аптатыўную субзону,
бо яны ўтрымліваюць кампанент жадання. Страх не абавязкова выкарыс-
тоўваецца рэфэрэнцыйна і, такім чынам, не пазначае сапраўдную яго эмоцыю
з псіхалагічнымі і фізіялагічнымі характарыстыкамі [196, р. 351]. Так,
тымітыўны выраз *баюся што* можа функцыянаваць як сінонім фразы *мне
здаецца, я думаю* (эпістэмічная мадальнасць) і як рэальны рэфэрэнцыйны
выраз “S адчувае страх, што здарыцца X” і, адпаведна, S не хоча X, што
пераводзіць яго ў дыянтэчную мадальнасць. Такого падзелу не назіраецца
ў семантыцы адзінкі *спадзявацца*, якая адпавядае толькі дэантычнаму
плану мадальнасці.

Тымітыўныя маркеры не атрымалі шырокага вывучэння ў тыпалогіі і семантыцы. Іншыя тэрміны, якія выкарыстоўваюцца для пазначэння гэтага феномена, – *анрэхенсіў* (*apprehensive*), *адманітыў* (*admonitive*), *эвітатыў* (*evitative*), маркер *lest* ‘як бы не’, маркер *for fear* ‘праз страх’ [137, р. 258].

Тымітывы маюць агульныя рысы з прэвентывамі, абодва тыпы ўтрымліваюць семантыку папярэджання пра непажаданае, небяспечнае, аднак першыя – гэта паведамленне, а другія – заклік да дзеяння [37, с. 29], таму мы і размясцілі іх у розных субзонах рэфармацыйнай мадальнасці.

Семантычным ядром тымітыва выступае эмоцыя страху і жаданне пазбегнуць той сітуацыі, якая патэнцыйна выклікае гэту эмоцыю. “Страхі ёсць жаданнямі пазбегнуць сораму, няёмкасці, небяспекі, пакарання і г.д.” [203, р. 132]. Прэдыкат *баяцца* тлумачыцца ў слоўніку як “адчуваць страх” [100, с. 84]. “Страх у псіхалогіі, адмоўныя эмоцыі ў сітуацыі рэальнай ці ўяўнай небяспекі, якая пагражае жыццю арганізма, асобы, каштоўнасцям (ідэалам, мэтам, прынцыпам і г.д.). Адрозніваюць эмпірычны страх-боязь, які выклікаецца канкрэтным прадметам ці абставінамі, і неакрэслены, неўсвядомлены страх-тугу – метафізічны страх, прадметам якога з’яўляецца “нішто” і які абумоўлены тым, што чалавек нявечны і ведае пра гэта” [113]. У прэдыката *баяцца* можна вылучыць два асноўныя кантэксты ўжывання: 1) адчуванне рэальнай эмоцыі страху (*Я баюся яго, гэтага іншага, ад аднае толькі думкі аб ім у мяне халадзе ўсярэдзіне; Акрамя таго, баюся, што цяпер мы не давязём яе*) і 2) сінанімічны ментальнаму прэдыкату *думаць*, *здавацца* (*Баюся, што ён вам не спатрэбіцца, – сказаў ён, вылазячы; Баюся, што ты, Вера, гэтага не зразумееш, – уздыхнуў Тарас, як бы шкадуючы, што яна не можа зразумець такой прастай рэчы*). Апроч *баяцца* да лексічных спосабаў перадачы тымітыўнай семантыкі адносяцца прэдыкаты *страшыцца*, *палохацца*, *пужацца*, *пудзіцца*, *жахацца*, *апасацца*, *не рашацца*, *дрэйфіць* і інш.: *Страшна мне тут, Я баюся адзін: Унь варушыцца жмут на ашэстку аўчын. Не пужайся, дурны*.

Было ўстаноўлена, што значэнне тымітыва ў беларускай мове перадаецца наступнымі канструкцыямі: *як бы не; чаго лепшага; чаго добрага; так (таго) і глядзі (чакай); не дай бог/божа, толькі б не і інш.*

Канструкцыя *чаго лепшага* не з’яўляецца тыповай для беларускай мовы. Так, у беларускім корпусе не фіксуецца ніводнага адпаведнага выразу, пашукавік google.com выдаў толькі два вынікі на 90 знойдзеных, якія адпавядалі нашаму запыту: *Не табе, падкідыш з Троіцкага прадмесьця, вырашаць такія пытаньні, не выпінайся перад беларускай правінцыяй, не натужвайся, а тое яшчэ, чаго лепшага, пусьціш смурод; Калі брацімуць толькі самі ўдвух, налезуць на смерць і, чаго лепшага, могуць яе ўпусціць з рук, а тады яна схваецца ў іншым мейсцы або ўцячэ з Рыму*.

Значна актыўней ужываецца ў беларускім маўленчым дыскурсе варыянт *чаго добрага*: “Дарма столькі марозіва дала. Чаго добрага – захварэе”, – бядуе Маша і на хаду выцірае мокрую Люсьчыну кірпаўку; Раздурны іх, дык яшчэ, чаго добрага, пазахочуць у ботах хадзіць!; Добры вечар. Добры вечар, Сымон Якаўлевіч! – адгукнулася, глыбей засоўваючы рукі ў кішэні пінжака,

каб, чаго добрага, не ўздумалася старому сваімі тоўстымі, вечна мокрымі, як абсліненымі, вуснамі прыкласціся да адной з іх; Яшчэ не павераць яму людзі, дык гэты гад, чаго добрага, і пабіць яго надумаецца; Гэтак, чаго добрага, і другую ноч давядзецца начаваць тут! – у роспачы сказаў Віктар; Жыві і бойся: ці абкрадуць, ці, чаго добрага, заб'юць зусім.

Прэдыкаты, якія ўжываюцца ў сказах з канструкцыяй як бы не, валодаюць семантыкай негатыўных эмацыйных станаў або перажывання наконт нечага небяспечнага, пачуцця страху (баяцца): Проста **баяўся** за мяне, думаў, як бы не прыйшлося аднаму вяртацца; Але зямля каля цагельні так вабіла, так вярэдзіла душу **неспакоем** – як бы не выкаўзнула з рук, – што **страх** адступай, глух: не прычэняцца; Анішчык быў правай рукой Янкоўскага і да апошняга часу ганарыўся тым. А цяпер во як бы не давялося **апраўдвацца**; Але цягнуць так на сабе колькі кіламетраў па лесе таксама было небяспечна, найперш для самога параненага – як бы не **сцёк крывёю**; Зверык ужо колькі часу назірае за панам і толькі **баіцца**, як бы не парушыць салодкі сон пана раннім візітам; Як бы не стаў муж **пахаджваць** да віслен – гуляшчых жанчын, шмат іх развялося ў Галічы.

Выраз як бы чаго не (выйшла/сталася) негатыўна трактуецца ў моўнай карціне беларусаў і ўспрымаецца як праява баязлівасці і бесхарактарнасці. В. Быкаў называў такі падыход ганебнай мараллю: *Занадта глыбока жыве ў сьвядомасці многіх ганебная нявольніцкая мараль: як бы чаго не выйшла. Прыехалі рвачы. Гэтыя жывуць адным днём і трасуцца за сваю шкуру. Як бы чаго ня выйшла. Як бы не раструсіць лішнюю капейчыну; Можжа, адной мне і пашэнціла. І я ўсё думаю: як бы чаго ня сталася. Усё ж шчасьце, яно падманлівае. Гэта няшчасьце – назаўсёды; Сіндром халуя, як быў, так і застаўся: яны ўсё роўна баяцца як бы чаго не атрымалася; Я б параіў салігорскім чыноўнікам і ўсім, хто баіцца, як бы чаго не выйшла, прыйсці на наш канцэрт і пераканацца, што ніякай парнаграфіі і іншых небяспечных рэчаў там няма.*

Выраз так і глядзі быў зафіксаваны ў 5 прыкладах корпуса: *Гэта і добра (разумеюць адзін аднаго з паўслова, гнуць адно), гэта і дрэнна (так і глядзі, каб не выйшла панібратства ці не прадалі за капейку); Асабліва жанкі пашалелі!.. Так і глядзі, штоб каторая не кінулася з кіпцюрамі!..; Даўно час мяняць гэтыя слупы, так і глядзі – наваляцца; А дзеўка, па ўсім відаць, акрутлівая: так і глядзі, за жабры возьме – і на бераг.*

Варыянт выразу таго і глядзі больш папулярны, хаця таксама не вельмі колькасны (13 прыкладаў): *Шафёр гнаў па лясной дарозе як ашалелы, таго і глядзі, разаб'е; Міколка хуценька перадаў аб усім, сказаў, што ў дровах чакаюць яшчэ рабочыя, што трэба спяшацца, таго і глядзі, развіднее; На пляцоўках вагона-турмы стаяць часавыя, не лезці ж на іх. Таго і глядзі патрапіш на кулю ці звалішся пад калёсы; Аднак недадзелак шмат: таго і глядзі ляснецца дах; Вока як вока, так шкадаваць і жаліцца сабе і сам на сябе пачаў, што таго і глядзі сьлязу пусьціць.*

Канструкцыя таго і чакай таксама малаколькасная (тры прыклады): *А Радзівіла трывожылі весткі, што казакі падступілі пад Любеч і Лоеў, занялі Брагін – таго і чакай рынуцца ў Літву; Забыў пакласці патрэбны*

інгрэдыент або даў зламыснай мусе сесці на прастэрылізаваны слоік – таго і чакай, узарвецца, і ўся твая праца на сметнік!; Мужчыны ж – самыя непрадказальныя. Ад іх таго і чакай, што нап’юцца ды пачнуць высьвятляць адносіны.

Канструкцыя не дай бог/божа з’яўляецца распаўсюджанай: *Бураў ажно спалохаўся, што яны сваім плачам, не дай бог, паднімуць на ногі паўстанцыі. Не дай Бог жыць з тваім характарам; Не дай Бог, паночку, сустрэць яго на дарозе сярод лесу – цябе заб’е, а жонку тваю да паўсьмерці змучыць; Не дай бог адбіцца ад людзей, стаць не такім, як усе; Як жа ты цяпер будзеш? Не дай Бог, калі што якое з Маркай, адзін застанешся, як пуп; Яўна гэта хвароба. Ці валодае яна хоць сваімі пачуццямі? Не дай божа выскачыць на вуліцу і закрычыць; А надвор’е не цёплае. Захварэе, не дай божа. Варыянтам выступае канструкцыя крыў Божа: Выйшаў з лазні, прычыніў дзверы – крыў Божа, пачуюць дзяўчаты, Аксана; Ужо цэлы год ня піша Мікола. Можжа ўжо, крыў Божа, яго няма ў жывых. Ляжаць можжа дзе адны костачкі – ведаць бы хоць, у якой зямельцы – ці ў сваёй, ці – крыў божа – у нямецкай; Ён не хацеў паказваць немцу свае слабасці – крыў Божа, не застагнаць – і, дапамагаючы сабе рукамі, устаў на ногі.*

Канструкцыя толькі б не (хоць бы не): *Толькі б не здрадзілі ногі. Значыць, стрэліць яшчэ, хоць бы не асколачным; Апошняя думка была: “Толькі б не загарэлася. І не заклініла дзверцаў”; Добра, нам спатрэбіцца шмат ежы, шмат. Толькі б не пачаліся дажджы. Выражае таксама нетымітыўнае значэнне, калі ўжываецца для пазначэння прычыны дзеяння, як ў прыкладзе: Аднак як толькі з’яўляўся ў інстытуце, многія адразу збягалі ў прыбіральню – толькі б не вітацца.*

Канструкцыя а то (яшчэ): *Там лепш казалі б, а то вымакнем як цюцькі; Пі хутчэй, – засмяялася Бажэна, – а то выцеча; Трэба хоць чарку наліць, а то падумае, што я злая ведзьма...; Каб з намі не сядзела, у нас свае справы і размовы, а то яшчэ не тое ляпнеш. Зразумела?; Ну, доня, трэба табе з такім капіталам сядзець ціхутка, як мыш, а то яшчэ ўкрадуць.*

Канструкцыя не+інфінітыў+бы: *Ёй хочацца сказаць пра свой страх Антону Кузьмічу ці Машы, але яна не адважваецца, прымхліва баіцца – не спалохаць бы словамі гэтую дзівосную сілу; Доўга адкаркоўваў бутэльку з каньяком. Яшчэ даўжэй, з асіярожнасцю – не заліць бы абрус! – шампанскае; Ноч была цёмная – хоць вока выкалі, мяне гэта крыху бянтэжыла: не праяваць бы; І вось гэты міг, калі ён павінен ступіць на паверхню зямлі, убачыць неба і сонца, – самы страшны. Не аслепнуць бы!*

У выразе не хапала яшчэ прымешваецца семантыка абурэння, нязгоды: *Не хапала яшчэ мне праз доктара гэтую хваробу падхапіць; Гэта выклікала ў ім новы клопат і адазвалася ў душы новай трывогай – не хапала яшчэ заблудзіць уначы; У парку поўна народу, не хапала яшчэ сустрэць каго-небудзь са знаёмых.*

Выраз а што калі ўжываецца ў розных камунікатыўных сітуацыях, сярод якіх і тымітыўная семантыка неспакою пра пэўную небяспеку: *Яму стала страшна. А што, калі ён сапраўды не такі, якога яна хоча, калі ён не можжа, не здольны зрабіцца такім?; Але паўстае небяспека: а што калі пра каго забудзеся? А што, калі заўважаць? – непакоіўся Мірон.*

Шматзначнасцю адрозніваюцца канструкцыі з часціцай *няўжо*, дзе таксама прысутнічае тымітыўная семантыка, асабліва добра яна счытваецца пры наяўнасці дадатковых прэдыкатаў страху і вусцішнасці: *Мне робіцца неяк не па сабе, няўжо нада мной робяцца нейкія эксперыменты; І ён спалохаўся, што не ўцячэ – дагоняць, але няўжо яны сапраўды будуць яго лавіць, не адстануць?*

Выраз *што людзі скажуць* ілюструе адзін з тыповых і важных для беларускамоўнай дыскурсіўнай прасторы элементаў. Так, у сваім даследаванні Т. А. Піваварчык адзначае, што агульнае меркаванне высока ацэньваецца ў беларускім традыцыйным соцыуме (вёска), дзе “ўсе пра ўсіх усё ведаюць, а значыцца, трэба выконваць нормы паводзін” [79, с. 140]. Семантыка гэтага выказвання ўключае такія элементы, як хваляванне, неадабрэнне, жаданне, каб такога не было, страх быць асуджаным. – *Ды што рабіць? – спытаў Сцёпка незадаволена. – Учора Даніла памёр, мы назаўтра ўдаву яго прэч. Што людзі скажуць?; Не гожа, васпане, вам як простаму смерду самому раз’язджаць. Што людзі скажуць?; Мне здавалася немагчымым – як гэта можна жыць, нідзе не працуючы? А што людзі скажуць?; Большасць жа працягвае жыць у пастаянным страху: баяцца застацца адны і замест таго, каб шукаць магчымасці, шукаюць апраўданні. “А куды ж я пайду?” “А што людзі скажуць?”*

Вылучаныя канструкцыі мы кваліфікуем як неспецыялізаваныя формы выражэння тымітыўнай тактыкі, бо яны падзяляюць гэта значэнне з шэрагам іншых, якія актуалізуюцца ў залежнасці ад камунікатыўнай сітуацыі і семантычнага атачэння. На ролю ўніверсальнага паказчыка тымітыўнага значэння можа прэтэндаваць форма *не дай божа/бог*, якая функцыянуе і як самастойнае выказванне.

У дыскурсе розных моў надзея ўспрымаецца як нешта доўгатрывалае і тое, што прыносіць людзям імпульс жыцця: *Dum spiro spero; Надзея памірае апошняй*. Аднак у адрозненне ад страху, надзея не з’яўляецца базавай эмоцыяй, і прэдыкат *спадзявацца* часта адносяць да ментальных прэдыкатаў, у той час як *баяцца* – да эмацыянальных. Г. Залізняк кваліфікуе *баяцца* і *спадзявацца* як прэдыкаты “памежнай” сферы, што ўключаюць элементы эмацыянальнага і ментальнага стану [39, с. 8]. У англійскай мове прэдыкат *hope* прылічаецца да дэзідэратыўных прэдыкатаў разам з такімі дзеясловамі, як *want, wish, desire* [219, р. 121]. *Баяцца* і *спадзявацца* знаходзяцца ва ўзаемазалежнай сувязі, калі наяўнасць аднаго пазначае адсутнасць іншага: *Не бойся гэтага сну, ён нясе выбаўленне ад пакут, – абнадзеіў яе тыбецец*. Моўца просіць не баяцца, і ў словах аўтара гэты маўленчы акт апісваецца як абнадзейванне. Як адзначае Б. Спіноза, “няма надзеі без страху і страху без надзеі” [96, с. 172], бо хто спадзяецца, той хвалюецца і, адпаведна, баіцца, што жаданага можа і не адбыцца. Той жа, хто баіцца, спадзяецца, што нежаданае можа яго пазбегнуць. Такім чынам, страх і надзея – дзеці няўпэўненасці, як называе іх С. А. Лявіцкі [64, с. 433], полюсы стану нявызначанасці, які можа скончыцца толькі пасля таго, як вырашыцца сітуацыя чакання. Нездарма

Х. Арэнт называе надзею і страх галоўнымі модусамі сферы чакання, якія пры ўсім іншым могуць мяняць свой кірунак на супрацьлеглы: “усялякая надзея хавае ў сабе страх, а ўсялякі страх пераадолюе сябе, звяртаючыся да адпаведнай надзеі” [5, с. 263–264].

Семантыка прэдыката *спадзявацца* бяднейшая за семантыку прэдыката *баяцца* з прычыны таго, што кампанент эмоцыі ў першым паслаблены ці адсутнічае ўвогуле [39, с. 95–96]. Л. Вітгенштэйн, разважаючы пра эмоцыі і ментальны стан, адзначае, што першыя знаходзяць адлюстраванне ў цялесных паводзінах, выразе твару. Калі нам кажуць паказаць злосць раззлаванага чалавека, гэта проста, але як паводзіць сябе, калі просяць прадэманстраваць надзею? “Няма жэстаў для надзеі. Як паводзіць сябе, спадзеючыся, што нехта прыйдзе? Лёгка ўявіць жывёлу раззлаванай, напужанай, шчаслівай, але як уявіць тую, што спадзяецца (hopeful)?” [272, р. 49].

Да прэдыкатаў, якія перадаюць сператыўную семантыку, адносяцца *спадзявацца*, *мець надзею*, *мець спадзяванні*, *разлічваць*, *чакаць*, *абнадзейвацца*: *Ведаеце, мне сёння прыснілася, што Ігар на волі, але як прагнулася, то адразу сказала сабе: “Не абнадзейвайся”*.

З цэнтральнай адзінкай сператываў (*спадзявацца*) можа ўжывацца лексема *трэба* або *будзем*. Выраз *трэба спадзявацца* функцыянуе як пабочны, дзе мадальнае слова *трэба* губляе сваё першае значэнне ‘неабходна, абавязкова’ і набліжаецца да аптатыўнага прэдыката *хацелася б*: *Жанчына абяцае, што так і будзе, і, трэба спадзявацца, слова сваё стрымае; Беларуская мова загучыць у Літоўскім нацыянальным тэатры драмы і, трэба спадзявацца, што тэмы пастановак, вельмі важныя для беларусаў, будуць зразумелыя без перакладу; Неўзабаве, Іван Іванавіч, закончыцца каляндарны год, і трэба спадзявацца, што вы ўжо разлічыліся з пастаўшчыкамі тавараў; Але што зробіш? Ня ён першы і, трэба спадзявацца, не апошні; Тых, што нарадзіліся пасля вайны і цяпер дружна ідуць у літаратуру і будуць ісці, трэба спадзявацца, яшчэ болей напорыста?*

Сярод канструкцый, што перадаюць сператыўную семантыку, адзначым наступныя.

- Канструкцыя з толькі б: *Але я ні на што не звачаю і не даражу сваім жыццём, толькі б з радасцю зьдзейсніць абавязак мой; Тут яе немцы з дарогі не бачаць, але хутка яна выйдзе на роўнае, і тады будзе самае страшнае. Толькі б праскочыла яго, толькі б паспела!..; Заблудзіць ён не павінны, тым болей удзень. Толькі б не натыкнуцца на людзей, на міліцыю; “Толькі б хапіла сілы, – думаю я адзіную цяпер сваю думку. – Толькі б стрываць!”*.

- Выраз бог дасць: *Не заўсёды ж і дрэнна жыць, бог дасць і лепш пажывём, у багацці, у сыці, а?; Ну што ж, Бог дасць, скончыцца вайна, і жыць будзем у сваю волю.*

- Выраз дай божа: *Дай божа, каб у АХЧ, – з надзеяй уздыхнуў Краснакуцкі.*

- Канструкцыя мо + дзеяслоў у буд.ч.: *Каторы ўжо дзень пасля абеду забягаю ў інтэрнат з трапяткой надзеяй: а мо будзе сёння?; Пакута вяр-*

нулася, запульсавала надзеяй, трывогай: а мо яшчэ воля магчымая, а мо яшчэ можна ўцячы, вызваліцца ад жалезных кратаў. А мо прыйдзе шчасце, звычайнае шчасце людское; – Мо шчэ возьме! – абнадзеіла яе Хіма; Што мне рабіць, дзядзька Ахрэм? Ці мне самой скончыць усё, ці чакаць, мо ўладзіцца неяк, мо мінецца гэта ў яго. Часта канструкцыя звязана з прэдыкатам думаць: Я прыцэльваюся ў гэтую зрэнку, думаецца, мо дастану каго праз гармату.

Адметнасць выразу хоць бы (не) у тым, што часам адмежаваць надзею і страх у іх праблематычна: Парсючок надзіва рахмана, нібы сабака, заспяшаўся следам – падбегам з невялікімі прыпынкамі, і яна аж сцялася ўся: хоць бы не выйшаў хто з-за хаты, не ўбачыў іх тут. Гераіня баіцца, што яе могуць пабачыць, і ў той жа час спадзяецца, што гэтага не здарыцца. І мне рантам стала клопатна: хоць бы не патрапілі ў той слаўны катэдж, за адну сэкунду маглі спляжыць усё гэтае ўтульнае хараство. Моўца перажывае, што ворагі могуць зруйнаваць дом, таму страх перамяжоўваецца з надзеяй, што гэтага можна пазбегнуць. Сярод іншых прыкладаў: Хоць бы пабачыць, пазнаць, не марачы ўжо, каб пагутарыць ці спытацца; А сэрца так і ные, так і ные – дадому імкнецца: хоць бы паглядзець на сваіх людзей, пагутарыць на сваёй мове, пабываць у лясах, на палях...; Сцепаніда захвалялася – чорт ведае што зараз будзе? Хоць бы жывы вярнуўся яе Пятрок; Хоць бы даехаць, хоць бы тут не памерці.

Метафарычны выраз ставіць крыж (на кім-чым) азначае траціць усякую надзею, лічыць кагосьці, штосьці беззваротна згубленым, страчаным: Аднак ставіць крыж на будучым Дунайка рана; Аднак вынікі рэферэндуму ставяць крыж на гэтых планах; Іншыя ж, пагадзіўшыся з крытыкай крамольнай аповесці, між тым заўважалі, што нельга ставіць крыж на ўсёй творчасці таленавітага пісьменьніка; Таму Ёставіць крыж"на дзіцяці, якое атрымала дрэнны паказчык тэсціравання, нельга!.

У англійскай мове маркеры і канструкцыі *lest, fear that, so that no, not that, god forbid* можна аднесці да тымітываў; такія выразы, як *fingers crossed, look forward to, hopefully, if smb is lucky, touch wood* – да сператываў. Да лексічных сродкаў выражэння спадзявання адносяцца прэдыкаты *hope, anticipate, expect, aspire* і інш.: *I hope that your sister recovers quickly from the operation; We expect to move into our new flat next week.* Сярод прэдыкатаў з семантыкай страху – *fear, be scared, be afraid, be frightened, worry: I'm afraid of being embarrassed.*

Выраз *look forward to* ўтрымлівае ў сваёй структуры дзеяслоў бачання *look*, дзе семантыка прадугадвання нечага станоўчага і прыемнага перадаецца праз метафарызацыю візуальнага выразу *глядзець наперад: I'm really looking forward to my holiday; I always look forward to seeing my parents.* У беларускай мове гэта ж ідэя перадаецца пры дапамозе дзеяслова чакання: *чакаць з нецярпеннем.*

Прыслоўе *hopefully* звычайна ўжываецца на пачатку сказа для выражэння спадзявання на тое, што здарыцца нешта, чаго хочацца: *Hopefully, we'll be able to rearrange the dates of our holiday; Hopefully, there will be some tickets left.*

Спадзяванне можа выражацца канструкцыяй *oh, that* з Subjunctive II: *Oh, that the storm were over!; Oh that the salvation of Israel were come out of Zion!.*

Выраз *fingers crossed* азначае “спадзявацца, што ўсё адбудзецца так, як ты хочаш” [149, р. 136]. Часта ў сказе дублюецца семантыка спадзявання пры дапамозе дзеяслова *to hope*: *As for myself, fingers crossed, I hope to play for La Nazionale for as long as possible; We are crossing our fingers and hope the weather stays fine; Fingers crossed, we hope we get the job done in time.* У слоўніку падаецца пераклад *спадзявацца на лепшае* да выразу *keep one's fingers crossed* [98, с. 225]. *I'm keeping my fingers crossed that they turn up soon; Oh Margaret! Keep our fingers crossed for the poor kid!; Adopt that great British position of looking on the bright side and keep fingers crossed for an Indian summer.*

Выраз *touch wood (knock (on) wood)* ужываюць, калі хочуць, каб удача ці станоўчая сітуацыя працягваліся [149, р. 429]. *It's been fine all week and, touch wood, it will stay fine for the weekend.* У англійска-беларускім слоўніку падаецца наступны пераклад выразу *knock wood*: “дакранацца да чаго-н., каб прадухіліць бяду” [98, с. 672]. Часовая рэфэрэнцыя прэпазіцыі ў сказах з выразам *knock (touch) wood* можа быць выражана дзеясловамі ў форме будучага часу і ў форме перфекта. Апісваючы сітуацыі, якія ўжо адбыліся, моўца выказвае спадзяванне, што іх станоўчае працяканне застанецца і надалей: *The deal will be agreed on Wednesday, touch wood; Hopefully, knock on wood, Lieby is going to be in there most of the time; I've just been lucky so far, touch wood; We haven't missed a deadline yet, knock on wood.*

Традыцыйна выраз *had better* ужываецца для перадачы семантыкі загаду: *You'd better leave it till Monday, there's no one in the office today,* аднак у пэўных сітуацыях ён можа выражаць значэнне надзеі [140, р. 123]. *That bus had better get here soon!* (адчайная надзея); *I have urgent information. Can we meet? – It had better be important.* Граматычным суб'ектам у выразях з семантыкай надзеі выступае 3-я асоба, часта неадусаўлёная: *The movie had better end soon.*

Кажуць *god (heaven) forbid*, калі спадзяюцца, што гэтага не адбудзецца [148, р. 558]: *Heaven forbid that his parents should ever find out.* У англійска-беларускім слоўніку падаецца наступны пераклад выразу *Heaven (God) forbid*: “Барані божа, не дай бог, няхай бог крые” [98, с. 232]. Тыповай канструкцыяй выступае даданы з *should* або Subjunctive I: *God forbid that he lose the game; God forbid that he should lose the game.* Скіравана такая надзея можа быць і на другую асобу, і на трэцюю, і на першую (самога моўцу): *Heaven forbid that I should covet your riches; God forbid that this should ever happen again; God forbid that he should injure you!; God forbid you should have an accident.*

Адзначым, што канструкцыі з маркерам *lest* маюць дзве функцыі: перасцярогі і страху. У першым выпадку ён можа ўжывацца як негатыўная часціца намеру, уводзячы клаўзу, дзе выражаецца дзеянне, якое трэба прадухіліць або якога варта сцерагчыся [210, р. 313]: *He spent whole days in his room, wearing headphones lest he disturb anyone.* У другім – ужываецца пасля дзеясловаў страху/баязні, якія пазначаюць сітуацыю небяспекі, каб увесці клаўзу, дзе гаворыцца пра падзею, якой баіцца моўца [210, р. 314]: *She feared lest he tell her husband; Gramps is too frightened to move, lest he disturb the in-*

fant. На беларускую мову *lest* перакладаецца як *каб...не* (уводзіць даданыя сказы, змест якіх азначае што-н. непажаданае); *I was afraid lest they should find me* ‘Я баяўся, каб яны не знайшлі мяне’ [98, с. 32].

Канструкцыю з *what if* мы адносім да тымітываў, бо яна звычайна перадае семантыку негатыўных дзеянняў: *What if he was going to die!*; *What if our plane is delayed and we can't make the connection?*.

Страх гэта базавая ўніверсальная эмоцыя, якая ў мове выступае семантычным прымітывам і знаходзіць сваё абавязковае выражэнне ва ўсіх мовах свету. Мы падзяляем пункт гледжання Т. Гівона, згодна з якім дзеясловы страху, як і дзеясловы жадання і надзеі, ужываюцца як дзеясловы, што выражаюць перавагу ў дачыненні да/супраць магчымай будучай сітуацыі, і такое выкарыстанне з’яўляецца дэантычным [179, р. 52–53]. У семантычнай структуры тымітыва і сператыва вылучаем такія кампаненты, як суб’ектнасць, ацэначнасць, скіраванасць на будучыню, жаданне.

3.3. Субзона імператыўнасці ў беларускай і англійскай мовах

3.3.1. Семантыка і прагматыка субзоны імператыўнасці ў беларускай і англійскай мовах

Сёння існуе вялікі пласт літаратуры па праблемах імператыва, які традыцыйна разглядаецца як складнік катэгорыі ладу. У Беларускай граматыцы 1985 г. загадны лад вызначаецца як той, што “выражае пабуджэнне да выканання дзеяння (просьбу, загад, пажаданне і інш.)” [13, с. 158]. Адным з ключавых момантаў становіцца той факт, што пабуджэнне скіравана на іншую асобу. Для беларускай мовы вылучаюць 5 форм: дзве простыя формы для 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку *бяжы*, *бяжыце*; форма сумеснага дзеяння (сінтэтычная – *зазірнём*, *хадземце*, *гляньма* і аналітычная – *давай/давайце чытаць*¹) і дзве складаныя формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку (*няхай думае*, *хай спяваюць*) (табл. 3.9) [13, с. 158].

Табліца 3.9

Імператыўныя формы
згодна з традыцыйнай граматыкай беларускай мовы

Лік	Асоба			
	1-я		2-я	3-я
адзіночны	–		<i>бяжы</i>	<i>хай/няхай бяжыць</i>
множны/ветлівая форма	Сінтэтычная форма	Аналітычная форма	<i>бяжыце</i>	<i>хай/няхай бягуць</i>
	<i>хадзем(це)</i>	<i>давай(це) чытаць</i>		

¹ Аналітычная форма можа таксама ўтварацца пры дапамозе дзеяслова *хадзіць* у форме сумеснага дзеяння + інфінітыў: *хадзем абедаль, хадзем чытаць*.

Сувязь граматыкі і семантыкі праяўляецца ў пэўнай абмежаванасці на выкарыстанне імператыўных форм. Так, дзеясловы са значэннем немэтанакіраванага дзеяння або стану (*важыць, выглядаць, значыць* і інш.), мадальныя дзеясловы (*магчы, хацець*), дзеясловы, якія называюць дзеянні неадушаўлёных прадметаў (*змяшчаць, булькаць*), безасабовыя дзеясловы (*марозіць, парыць* і інш.) не ўтвараюць форм загаднага ладу [13, с. 161]. Варта таксама адзначыць, што сам тэрмін *імператыў* не фігуруе ў Граматыцы 1985 г.

Размяжоўваючы імператывы на кананічныя (цэнтральныя, ядзерныя) і некананічныя (перыферычныя), даследчыкі абавіраюцца на форму, а іменна 2-я асоба прызнаецца прататыпнай формай імператыва. Як адзначаў Е. Курыловіч, “статус 2-й асобы імператыва адрозніваецца ад іншых форм парадыгмы (пры ўмове іх існавання). Фактычна 2-я асоба адзіночнага ліку з’яўляецца фундаментальнай у імператыве” [205, р. 137]. Іншыя формы разглядаюцца як памежныя або перыферычныя, хоць і ўключаюцца ў асноўную парадыгму (як гэта адбылося і ў граматыцы беларускай мовы), аднак некаторыя даследчыкі адмаўляюць ім у статусе імператыва: “Тое, што традыцыйна апісваецца як імператыў 1-й ці 3-й асобы, не з’яўляецца, аднак, сапраўдным імператывам, прынамсі, у індаеўрапейскіх мовах” [211, р. 747]. У той жа час такі падзел не ўніверсальны для ўсіх моў свету. Імператыўныя формы, асаблівасці іх функцыянавання з’яўляюцца культурна і сацыяльна абумоўленымі.

Існуе тэрміналагічная неадпаведнасць, якая прасочваецца ў працах па імператыўнай праблематыцы. Так, Э. Кёніг і П. Зімунд ужываюць тэрмін *імператыў* толькі для тых маўленчых актаў, дзе зварот скіраваны на 2-ю асобу, вылучаючы для іншых выпадкаў тэрміны *хартатыў, аптатыў, дэбітыў* і інш. Праблемным пунктам выступае тое, што звычайна гэтыя тэрміны ўжываюцца для тых моў, дзе маецца асобнае марфалагічнае маркіраванне адпаведнай ілакутыўнай сілы [200, р. 313]. Разам з тым В. С. Хракоўскі адзначае, што існуюць класічныя і перыферычныя формы імператыва і што варта адрозніваць ідэальную імператыўную парадыгму ад парадыгмы ў канкрэтнай мове [273, р. 1037].

Нягледзячы на тое, што імператыў прылічаецца да ўніверсальных (ва ўсіх мовах прысутнічае форма для перадачы адпаведнага значэння за невялікім выключэннем), ён складае пэўныя цяжкасці пры апісанні ў тыпалагічных даследаваннях, бо ў кожнай мове існуе свой рэпертуар форм і значэнняў, што карэлюе з імператывам, які часта мае асіметрычны характар пры супастаўленні з наборам у іншай мове. Імператыўныя формы ўжываюцца ў беларускай і англійскай мовах для перадачы такіх розных маўленчых актаў, як загад, просьба, пажаданне, рэкамендацыя і інш. Параўнаем:

Беларуская мова

Сядайце, калі ласка – запрашэнне;

Распішыцеся тут – просьба;

Жывіце багата – пажаданне.

Англійская мова

Wait until the price is right! – парада;

Feel free to call if you like – запрашэнне;

Yes, go ahead – дазвол.

У мове туюка (сустракаецца ў Бразіліі і Калумбіі) для перадачы значэння запрашэння, дазволу і перасцярогі да дзеяслова далучаюцца тры розныя

суфіксы [130, р. 201]. У той жа час нават у тых мовах, дзе няма спецыяльных граматычных паказчыкаў для размежавання значэнняў дырэктываў, носьбіты адрозніваюць іх як асобныя маўленчыя акты. Такім чынам, тое, што знаходзіць граматычнае выражэнне ў адных мовах, у іншых мае толькі семантычны характар.

У наступных прыкладах дзеяслоў стаіць у форме імператыва, аднак каментар аўтара дэманструе, што перад намі розныя маўленчыя акты, і яны ўспрымаюцца па-рознаму. У выпадку (1) імператыў разумеецца як нагадванне, у выпадку (2) – як згода з папярэднім выказваннем, у сказе (3) – як парада:

(1) *Не хадзі басанож – ты ж кашляеш, – строга **нагадвае** мама;*

(2) *Ай, не хадзі, – ахвотна **пагадзіўся** паліцай;*

(3) *Дык тузайся! Пішы, хадзі – ня сьпі ў шапку! – злосна **раіў** яму Карпюк.*

Як адзначае Ё. ван дэр Аувера, імператывы выражаюць “жаданне моўцы пра будучы стан спраў” і “пакрываюць зварот да адрасанта, каб зрабіць будучы стан спраў рэальным” (цыт. па [225, р. 6]). Ван Ольмен крытыкуе такі падыход, бо парада і дазвол, якія таксама прадугледжваюць ужыванне імператывных форм, не ўтрымліваюць жадання моўцы, адрасаванага суразмоўцу, пасля выканання дзеяння ў прапазіцыі. *Yes, go ahead and close the window; Close the window if you are cold* [225, р. 6]. На наш погляд, праблема палягае ў перапляценні прагматычнай і граматычнай функцый імператыва. Больш асцярожная ў вызначэнні імператыва А. Айхенвальд: “імператыў прымушае адрасанта дзейнічаць <...> ідэя імператыва – гэта загад [130, р. 1].

Вылучым ключавыя паняцці, якія нягледзячы на ўсю разнастайнасць адзначаюцца большасцю даследчыкаў і з’яўляюцца неабходнымі пры вызначэнні тэрміна *імператыў*. Гэта – дырэктыўнасць (загаднасць), каўзальнасць, жаданне, воля. Пры гэтым большасць даследчыкаў ужываюць тэрміны *воля*, *жаданне*, *волевыяўленне*, *хацэнне*, з аднаго боку, і *пабуджэнне*, *каўзіраванне* – з іншага. Такім чынам, для імператывнай сітуацыі неабходны пэўнае жаданне моўцы і жаданне яго выканаць, атрымліваецца падвойнае жаданне – само жаданне і жаданне таго, каб дзеянне было выканана. Гэта важная заўвага, якая дазваляе праясніць сітуацыю, калі моўца загадвае нешта супраць свайго жадання/волі, іншымі словамі, калі змест загаду не з’яўляецца ягоным жаданнем/воляй.

(1) *Although he actually did not like the idea of leaving her in his area for some unknown reason. “Yoochun, take take of her while I am away. He ordered unwillingly.*

(2) *Адзін раз мяне выклікаў начальнік атрада ды кажа: “Збірайся ў ШЫЗА”. Я яму – за што? А ён галавой угару ківае ды шэпча: “Яны загадалі”.*

Загадны лад хоць і называецца загадным, аднак загаднасць і імператыўнасць не заўсёды сінанімічныя: загад можа выражацца і без імператывнай формы, а імператывная форма не заўсёды азначае загад [130, р. 1]: *Заходзьце!* можа функцыянаваць як запрашэнне, а не загад. Далей гэтая асіметрыя будзе прасочана на фактычным матэрыяле.

Можна вылучыць два асноўныя падыходы да семантыкі імператываў: першы тычыцца ўключэння “непрамых” ужыванняў у імператывную парадыгму, пры гэтым семантыка імператыва значна пашыраецца; другі падыход выключае нестандартныя ўжыванні з разраду імператыва на падставе таго, што яны нясуць іншае дадатковае значэнне, тым самым семантыка імператыва звужаецца.

Відавочна, што граматычнага падыходу не заўсёды дастаткова для тлумачэння імператывных працэсаў, таму далучэнне прагматыкі бачыцца цалкам слушным і натуральным.

Змяшчаючы ракурс разгляду імператывнай семантыкі ў прагматыку, мы апынаемся ў полі *дырэктываў*. Па Дж. Сёрлю, найбольш прататыпнымі дырэктывамі лічацца загад (order), просьба (request), патрабаванне (demand), парада (advice), перасцярога/папярэджанне (warning), прапанова (suggestion), пагроза (threat), запрашэнне (invitation), дазвол (permission) і г.д. [241, p. 11].

Правамерным паўстае пытанне, чаму імператывы суіснуюць з іншымі дырэктыўнымі стратэгіямі, і што вызначае выбар той ці іншай тактыкі. Адной з прычын бачыцца аб’ём імператывнай парадыгмы (яна можа не пакрываць усіх асоб, лік і г.д.), другой – семантычна-прагматычныя варыяцыі, якія дазваляюць моўцы праявіць розную ступень ветлівасці і загаднасці, а адрасату адпаведна даць больш/менш прасторы для выканання.

Дырэктывы прызнаюцца прататыпнай зонай загаднага ладу [130, p. 14]. Да дырэктыўных стратэгий прылічаюць:

- пыталыныя сказы з мадальнымі дзеясловамі;
- сцвярдзальныя сказы у форме (а) будучага часу, (б) цяперашняга часу);
- даданыя ўмовы;
- інфінітывы;
- не-дзеяслоўныя эліптычныя рэматычныя канструкцыі;
- выклічнікі;
- мадальныя дзеясловы.

Адрозненні мадальных дзеясловаў ад імператыва ў тым, што яны 1) не могуць быць перфарматыўнымі, яны могуць апісваць абавязкі чалавека; 2) могуць указваць розную ступень імакутывнай сілы (*should, must*); 3) могуць ужывацца, каб аддаць загад трэцяй асобе, а не толькі другой [225, p. 7].

Так, С. Эрвін-Трып апісвае наступныя сінтаксічныя формы, якія ўжываюцца для выражэння дырэктываў у англійскай мове.

1. Выказванні патрэбы (need statements) адбываюцца паміж асобамі з розным статусам. Напрыклад, *I’ll need a 19 gauge needle* (доктар – медсястры); *I’ll have a Burgie* (наведвальнік – афіцыянту); *I want you to check the requirement for stairs* (глава офіса – падначаленаму); *I need a spoon, Tommy* (дзіця – маці).

2. Імператывы (imperatives) з дзеясловам або эліптычныя формы без дзеяслова з прамым і непрамым аб’ектам: *Coffee, black* (наведвальнік – афіцыянту); *Me, too, Sue* (супрацоўніца – сакратарцы, якая разлівае каву); *Then you turn left* (пасажыр – таксісту); *Carry some of these, will you?* (выкладчык – калегу).

3. Убудаваныя імператывы (imbedded imperatives) ужываюцца, калі агент і аб’екты выражаны экспліцытна і ім папярэднічаюць фармальныя дадаткі: *Why don't you open the window?; Can you open the window?; Would you care to open the window?* [169, p. 33]. Гэтыя пыталыныя па форме выказванні ўспрымаюцца як каманды да дзеяння, бо адпавядаюць правілам мадальных дырэктываў, а менавіта: яны ўтрымліваюць адзін з мадальных дзеясловаў; суб’ект выказвання з’яўляецца адрасатам; прэдыкат апісвае дзеянне, выкананне якога фізічна магчыма ў час прамаўлення выказвання [243, p. 32].

4. Дырэктывы дазволу (permission directives) маюць структуру пытання: “мадальны дзеяслоў + бенефіцыянт + дзеяслоў?” – *Can I have my records back?; May I have the salt?*

5. Пыталыныя дырэктывы (question directives) прадстаўляюць пэўную складанасць для даследчыкаў, бо могуць успрымацца як прамое пытанне, а не сігнал да дзеяння. Намер моўцы – атрымаць інфармацыю: *Is John there?* Інтэрпрэтацыя слухача – сігнал да дзеяння: *Just a minute, he's upstairs.*

6. Намёкі (hints) сустракаюцца ў трох тыпах кантэксту – у маўленні дзяцей: *My nose is bleeding*; калі моўца не хоча выказаць сваю патрэбу/просьбу экспліцытна і пакідае інтэрпрэтацыю слухачу: *Oh, dear, I wish I were taller* (сястра брату, спрабуючы дацягнуцца да верхняй паліцы); калі і так зразумела, якія дзеянні неабходныя, і хто мусіць іх выканаць: *I think Sarah has opened the Xerox room* (у офісе, начальніца падначаленай, значэнне ‘зрабіце копіі’).

Патэнцыйна любое выказванне можа функцыянаваць як дырэктыў. Розныя формы ўжываюцца для розных камунікатыўных кантэкстаў. Напрыклад, выкарыстанне непрыхільных дырэктываў стварае ўражанне таго, што слухач выконвае дзеянне па ўласнай волі. Каб адрозніваць дырэктывы і размяжоўваць просьбу ад загаду і г.д., прапануецца ўлічваць такія параметры, як затраты/выгада (cost-benefit), неабавязковасць/апцыянальнасць (optionality), улада (power). Так, просьба і загад будуць адрознівацца па параметры апцыянальнасці (калі ў адрасата няма выбару выконваць або не выконваць дзеянне) і па параметры ўлады, бо загад можа аддавацца толькі вышэйшай па статусе і асобай з большай уладай [228, p. 264].

Аднак гэтых трох параметраў недастаткова, каб адрозніць просьбу і ўпрошванне/мольбу, таму прапануецца ўвесці параметр сілы жадання (degree of wanting), у першым выпадку яна – высокая, у другім – вельмі высокая. У выпадку парады гэты паказчык будзе ніжэйшым [228, p. 265].

Просьба можа быць выражана ў форме пытання. Наступныя прыклады ўспрымаюцца як просьба, але адмоўны пыталыны сказ падаецца менш ветлівым: *Can you close the door?; Can't you close the door?*. Ужываючы адмоўна-пытальную форму, моўца тым самым выказвае сумнеў адносна таго, што адрасат можа не выканаць дзеяння, азначанага ў прапозіцыі, што робіць такое выказванне менш ветлівым, бо ў адрасата амаль не застаецца месца для маневру. Такім чынам, усталёўваецца сувязь паміж параметрамі *ветлівасць*, *адмаўленне* і *свабода выбару/апцыянальнасць*. Карэляцыйная сувязь выглядае наступным чынам: чым больш ветлівым з’яўляецца выказванне, тым больш апцыянальнасці атрымлівае адрасат. Негатыўная форма змяншае ўзровень апцыянальнасці і ветлівасці.

Звернемся яшчэ да двух прыкладаў: *Can you hold it?* і *Can you hold it for a second?*. Другі варыянт успрымаецца як больш ветлівы. Даследчыкі тлумачаць розніцу гэтых выказванняў тым, што ўказанне на часавы перыяд – гэта спроба мінімізаваць затраты на выкананне дзеяння, пра якое просяць [228, р. 270]. Аднак, на нашу думку, прычына не ў семантыцы выказвання, а ў тым, што любое пашырэнне фразы можа лічыцца як спроба павялічыць затраты моўцы, прадэманстраваўшы яго гатоўнасць да разгорнутай фармулёўкі, затраціць больш часу на прамаўленне і тым самым праявіць больш увагі, робячы ўласныя затраты большымі.

Дэантычныя выказванні могуць ужывацца як дырэктыўна, так і недырэктыўна. Калі дэантычны аператар з’яўляецца ў кантэксце, які ўжо не дазваляе моўцу спадзявацца на ажыццяўленне загаду, намерам такога выказвання звычайна выступае ацэначнае меркаванне [172, р. 426].

Адрозненні ўнутры імператыва палягаюць у сіле загаду і міжасабовых стасунках камунікантаў, што знаходзіць сваё ўвасабленне ў розных маўленчых актах (запрашэнне, дазвол, забарона і г.д.), якія складаюць аснову кагнітыўна-маўленчых тактык у субзоне рэфармацыйнай мадальнасці. У англійскай мове А. Айхенвальд [130, р. 198–199] вылучае

- загады (orders, commands, demands): *Get out of my way!*; *Keep off the grass!*; *Don't move!*;
- парады (advice, recommendations, warnings): *Keep your options open!*; *Wait until the price is right!*; *Don't let yourself be too complacent!*;
- запрашэнні (invitations): *Come over and see my etchings*; *Feel free to call if you like*;
- добрыя пажаданні (good wishes): *Enjoy your meal!*; *Have a good weekend!*;
- праклёны (imprecation): *Go to hell!*;
- просьбы (requests, pleas, entreaties): *Please, help me tidy up!*; *Kindly lower your voices*; *Open the door, will you?*;
- інструкцыі (instructions and expository directives): *Insert a cassette as illustrated with its labelled side facing you*; *Compare these figures with those shown in Table 1 above*;
- дазволы (permission): *Yes, go ahead. Take as many as you like*;
- прыняцце (acceptance): *Well, tell her if you want to*; *Take it or leave it – it's my final offer*;
- скептычныя адмовы (incredulous rejection): *Come on! (You don't really mean that)*;
- разважанні (self-deliberation): *Let me see now (Shall I go straight home?)*.

Маўленчыя акты, як ўказвае А. Вяжбіцкая, культурна-абумоўленыя. Так, для выражэння просьбы ў польскай мове ўжываюцца збольшага імператывы, у той час як у англійскай – пытанні. А. Айхенвальд вылучае наступныя тыпы пытанняў у англійскай мове, прыдатныя для перадачы імператывага значэння.

- Пытанні пра магчымасці (ability questions). Пачынаюцца з фраз: *can you, could you, is it possible (for you), are you able, will/would you be able*. Зададзеныя ў форме ўмоўнага ладу і з адмоўнай часціцай, яны лічацца канвенцыянальнымі ветлівымі формуламі.

- Пытанні пра жаданне/гатоўнасць (desire/willingness questions). Тыповымі выступаюць фразы: *will you/would you, would you like to/care to/be so kind as to, would you mind*.

- Пытанні неабходнасці (necessity questions). Выкарыстоўваюцца такія словы, як *must, have, need, be necessary* і інш. Ужываюцца для выражэння інструкцый не рабіць чагосьці або перастаць рабіць нешта і не лічацца ветлівымі.

- Пытанні прычыны (reason questions) – калі тое, што выказваецца ў прапозіцыі, з’яўляецца супрацьлеглым таму, што чакаецца ад адраасата. Сказ *Why don’t you move away* – гэта просьба адсунуцца, сказ *Why move away* – просьба не адсоўвацца [130, p. 258, 260].

Такім чынам, пыталыныя сказы могуць ужывацца для перадачы імператыўнага значэння ў беларускай і англійскай мовах. Аднак, па-першае, канататыўная сіла ў іх не супадае, па-другое, пыталыная форма не заўсёды выступае больш ветлівым і мяккім варыянтам загаду, як часта пазначаецца ў даведніках.

Бездзеяслоўныя дырэктывы ў англійскай мове ўжываюцца ў пісьмовых загадах (прадпісаннях, інструкцыях): *Smoking prohibited; No visitors beyond this point; No smoking; No entry; Meeting in progress*, а таксама ў вусным маўленні пры замовах або ўказаннях: *Two black coffees, please; That way!; Silence in court!*. Выкарыстанне наміналізаваных адзінак (прыназоўнікі, прыметнікі, прыслоўі) – тыповы спосаб выказвання дырэктыўнай ілакутыўнай сілы: *Inside!; Faster!; Careful!*.

Звернемся да выпадкаў, калі імператыўная форма нясе дадатковыя ці адрозныя ад імператыўнасці значэнні.

1. Імпліцытна ўмоўныя сказы: *Ask him about his business deals and he quickly changes the subject* = ‘If you ask him about his business deals he quickly changes the subject’ (‘Запытай у яго пра справы, і ён адразу ж мяняе тэму’ = ‘Калі спытаць у яго пра справы, ён адразу ж мяняе тэму’); *Touch me and I’ll kill you; Watch the news and you’ll see that chaos is everywhere*. У беларускай мове гэтаму адпавядае канструкцыя “варта толькі + інфінітыў”, але ўжываюцца і імпліцытна ўмоўныя сказы: *А спытай яго потым, што ён толькі што прачытаў, аб чым гэты ўрываў – толькі плячамі пацісне*.

2. Імпліцытна адмоўныя сказы з выразам *не кажы*; *don’t tell me* ўжываецца для перадачы здзіўлення і неадабрэння, калі моўца чуе нешта нечаканае: *Don’t tell it is raining again; I не кажыце мне, што проста не знайшлося такой тэхнікі, каб яго выкарчаваць*.

3. У моўных формулах (праклёны, пажаданні, вітанні, віншаванні, якія выконваюць фатычную функцыю): *Бывайце здаровы, жывіце багата* (пажаданне + развітанне); *Take care; Be safe* (пажаданне + развітанне); *Stone the crows* ‘Нічога сабе!’ (выражэнне здзіўлення); *Rest in peace* (развітанне з памерлымі).

4. Ужыванне сэнсавых дзеясловаў (звычайна ў канвенцыянальных формулах) у імператыўнай форме для выражэння пэўных значэнняў:

1) *Рабі не рабі – Потым “творчая асоба”, склаўшы лісткі паперы ў папку і назваўшы ўсё гэта яшчэ адным сварлівым артыкулам Веркі Шугалавай, які што чытай, што не чытай, – усё роўна шэф скажа ставіць у нумар, адклала папку ўбок;*

2) формула *ведай сабе* перадае абьякавасць да таго, што дзеецца. У *Палаце прадстаўнікоў не перапрацуешся. Ведай сабе*, што ўздымай рукі да гары. А за гэта табе – высокая пенсія, службовая кватэра; Пачне цябе суддзя распытваць, – кажа ён яму, – а ты *ведай сабе* пасвіствай ды правай рукой вусы пагладжвай!; *Зіма лета палохав, ды ведай сабе раста* (прыказка); Вуда сама вібруе і тузаецца, ці ледзь не сама ловіць рыбу: *ведай сабе* выцягвай. Беларускія прыклады ілюструюць наяўнасць дадатковага адцення значэння ‘адсутнасць неабходнасці прыкладаць намаганні’, ‘усё само зробіцца’: *Ім здалася, што праца рыэлтара і агента лёгка і бесклапотная: ведай сабе, абзвоньвай кліентаў, сустракайся, наказвай, а яшчэ лепш – чакай іх званкоў.*

Сінанімічнай у гэтым плане выступае канструкцыя *толькі і рабі*, што: *Толькі і рабі*, што ўключае дыктафон і запісвай цікавыя аповеды пра рэжыянальны вопыт грамадзянска-патрыятычнага выхавання асобы. Для нас, журналістаў, гэта была выдатная пляцоўка для пошуку новых тэм і герояў будучых матэрыялаў.

Вылучэнне катэгарыяльных прымет імператыўнасці адыгрывае важную ролю і ва ўстанаўленні асаблівасцей функцыянавання семантыкі некласічных выпадкаў ужывання форм загаднага ладу. Так, пры выдаленні адной з катэгарыяльных прымет імператыўнасці парушаецца сам сэнс імператыўнага выказвання. Прасочым, як гэта адбываецца. У наступных прыкладах знікае прымета адрасаванасці: *Дык што?! Гаршы не будзе... Праваліся яна тут наскрозьдоння, свая печ!; А праваліся ён і паёк разам з імі, як за яго мяне грызучь і грызучь.* Як тлумачыць А. Ісачанка, замена аб’екта (як і ўвогуле ўжыванне трэцяй асобы з формай імператыва, якая прадугледжвае зварот да другой асобы) тут магчымая, бо гэта выказванне не скіравана на канкрэтнага адрасата, а хутчэй з’яўляецца заклікам да нейкіх іншых сіл [47, с. 497]. Адбываецца выдаленне суразмоўцы, бо ён/яна не могуць выканаць таго, пра што гаворыцца ў імператыве. Імператыўная мадальнасць пераходзіць у апатыўную, для якой больш тыпова ўжыванне формаў з *каб*+ дзеясл. у прош.ч., значэнні абедзвюх форм, аднак, можна лічыць сінанімічнымі: *а праваліся ён = а каб ён праваліўся*. Аналагічным чынам функцыянуе і ўстойлівы выраз *гары яно гарам!*.

Апісаныя ніжэй імператывы былі аднесены да канвенцыяналізаваных імператыўных форм, якія згубілі сваё значэнне, ператварыліся ў дыскурсіўныя маркеры. О. Есперсан называе іх уяўнымі імператывамі [131, р. 164].

1. *Ён жарэ... а я маўчы?!; Ён тут будзе дурман распушчаць, цемрашальства, а я “маўчы”;* *Ён будзе на мяне плявузгаць, абражаць мяне, крыўдзіць,*

а я – маўчы?¹. Мадальнасць павіннасці можа функцыянаваць як загад, які быццам звернуты да моўцы, што ён жа сам і прамаўляе. Гэта нагадвае свайго роду ўскосную мову.

2. Такія формы, як *Вазьмі ды і зрабі нешта*, А. Ісачанка называе драматычным імператывам, бо яны “дадаюць драматызму” [47, с. 499], адценне нечаканасці, раптоўнасці. У традыцыйных граматыках такія формы апісваюцца ў раздзеле прошлага часу імгненнавыпадковага дзеяння [22, с. 448]. А. Ісачанка не згодны з такім падыходам і прапануе прылічаць іх да выпадкаў імператыўнай транспазіцыі, а не да прошлага часу, бо ў такіх канструкцыях імператыў не пераўтвараецца ў індыкатыў, а захоўвае ярка выражаную экспрэсіўнасць і застаецца “мадальна іншародным целам у плане індыкатыва” [47, с. 502].

3. Фразеалагізаваныя выразы з *хоць* + Vimp: *Думаюць кабеты, моршчаць ілбы, цяжка ўздыхаюць ад бяссілля. Хоць лопні, хоць трэсні, хоць кроў з носа, ім трэба разладзіць заўтрашняе вяселле; А хто з іх хто, хоць лопні, хоць трэсні – усё роўна не разбярэш; Хоць трэсні, не дапетрыш: чаму яны разбурылі расійскі капітал і хацелі прадаць краіну заходняму?; Я, напрыклад, хоць забі, не наверу, што хто-небудзь з вас падняў руку на Капылова; Памяць стала дурная, і не прыпомніш. Адно дык дужа помніцца, а другое – хоць забі*. Выраз ужываецца і эліптычна, без наступнага дзеяслова, які выводзіцца з кантэксту: *На яго звычайна гладкім, хоць парасят аб яго бі, лбе з’явілася малюсенькая зморшчынка – прыкмета напружанай разумовай працы*.

Для ўстанаўлення ўзаемасувязі паміж імператыўнай формай і імператыўным значэннем намі быў распрацаваны і праведзены лінгвістычны эксперымент, пры дапамозе якога выяўлялася, як носьбіты мовы ацэньваюць семантыку імператыўнасці, выражаную рознымі формамі. Імператыўны сэнс можа быць перададзены з дапамогай самога імператыва, апавядальных сказаў, некаторых перфарматыўных дзеясловаў са значэннем каманды/загаду і г. д. У эксперыменце прынялі ўдзел 37 носьбітаў беларускай мовы ва ўзросце ад 29 да 58 гадоў. Гэта спецыялісты з пераважна гуманітарнай сферы, гендарная карэляцыя – 26 жанчын і 11 мужчын.

Рэспандэнтам было прапанавана праранжыраваць пяць сказаў:

а. *Я загадваю табе сказаць яму ўсю праўду.*

б. *Я хачу, каб ты сказаў яму ўсю праўду.*

в. *Сказаць усю праўду!*

г. *Скажы яму ўсю праўду.*

д. *Ты скажаш яму ўсю праўду.*

Значэнне сказаў можна звесці да формулы ‘моўца А прымушае адрасат Б выканаць дзеянне’.

¹ Усе тры выпадкі аформлены пунктуацыйна па-рознаму.

Сказы прадстаўляюць пяць розных дырэктыўных стратэгий. Сказ (а) утрымлівае перфарматыўны дзеяслоў *загадаць*; у сказе (б) выкарыстаны аптатыўны дзеяслоў *хацець*; сказ (в) утрымлівае інфінітыў сэнсавага дзеяслова; у сказе (г) выкарыстоўваецца імператыўная форма сэнсавага дзеяслова; у сказе (д) сэнсавы дзеяслоў ужыты ў форме будучага часу. Рэспандэнты атрымалі наступнае заданне: “Калі ласка, ацаніце наступныя пяць сказаў па шкале ад 1 да 5, як (1) найбольш загадны і найменш ветлівы да (5) найменш загадны і найбольш ветлівы. Дзякуй!”.

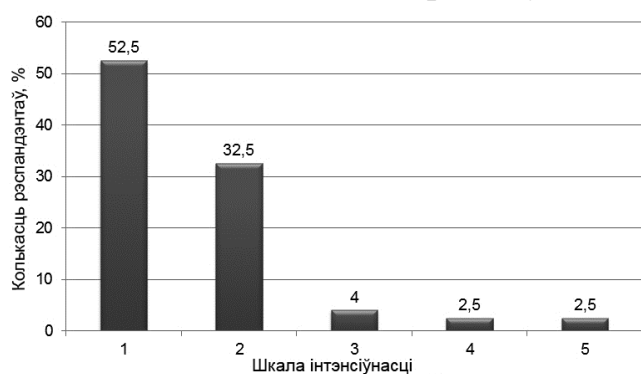
Анкета мела наступны выгляд (мал. 3.5).

а. Я загадваю табе сказаць яму ўсю праўду

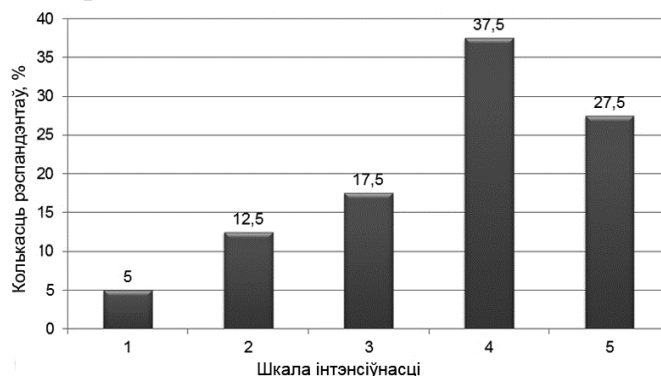
Надзвычай загадны тон, зусім няветлівы	1	2	3	4	5	Зусім не загадны тон і вельмі ветлівы
	☐	☐	☐	☐	☐	

Мал. 3.6. Прыклад анкеты для беларускамоўных носьбітаў

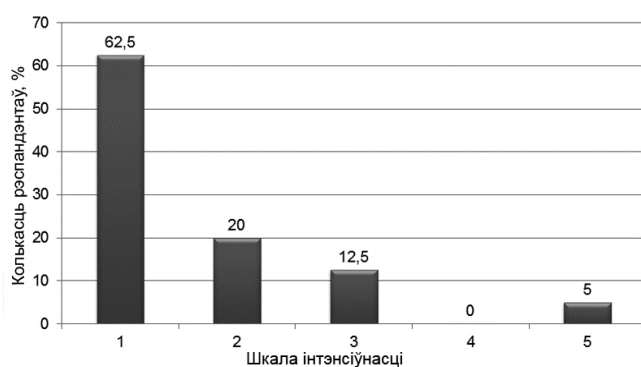
Вынікі апытання прадстаўлены ў дыяграмах (мал. 3.6, 3.7, 3.8, 3.9, 3.10).



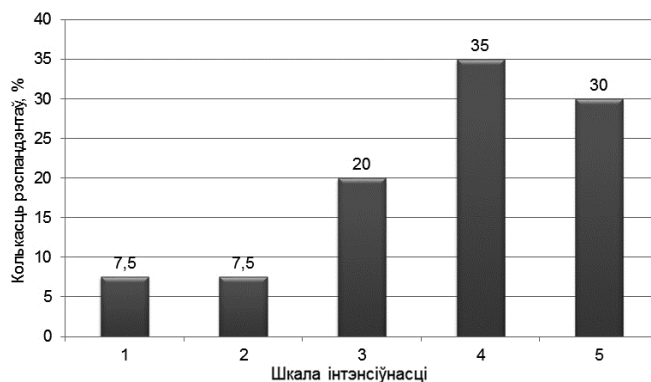
Мал. 3.7. Адказы на стымул “Я загадваю табе сказаць яму ўсю праўду.”



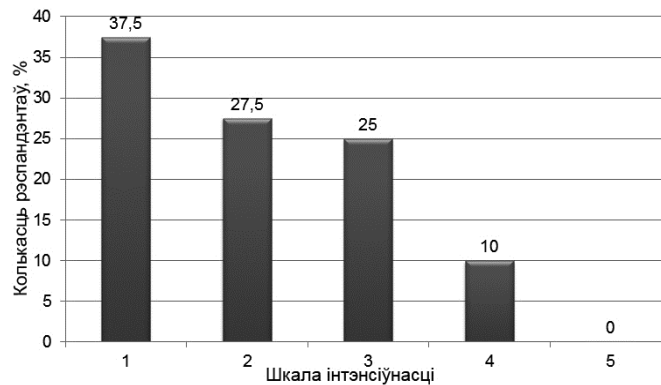
Мал. 3.8. Адказы на стымул “Я хачу, каб ты сказаў яму ўсю праўду”.



Мал. 3.9. Адказы на стымул “Сказаць усю праўду!”



Мал. 3.10. Адказы на стымул “Скажы яму ўсю праўду”.



Мал. 3.11. Адказы на стымул “Ты скажаш яму ўсю праўду”.

З а ў в а г а: На шкале інтэнсіўнасці лічба 1 адпавядае найбольш загаднаму і найменш ветліваму варыянту, 5 – найменш загаднаму і найбольш ветліваму.

Большасць рэспандэнтаў (62,5 %) як найбольш загадную выбралі фразу *Сказаць усю праўду!*, дзе ўжываецца інфінітыўная форма ў значэнні загаду. Другі па частотнасці адказ (52,5 % рэспандэнтаў) – сказ, дзе выкарыстоўваецца перфарматыўны дзеяслоў *загадваю*. Трэцяе месца (37,5 %) займае сказ, дзе ўжываецца дзеяслоў у будучай форме, *Ты скажаш яму праўду*. Калі скласці паказчыкі першых двух пунктаў шкалы (1 і 2), вынікі будуць выглядаць наступным чынам (% = колькасць рэспандэнтаў):

85 % – *Я загадваю табе сказаць яму ўсю праўду*.

82,5 % – *Сказаць усю праўду!*

65 % – *Ты скажаш яму ўсю праўду*.

17,5 % – *Я хачу, каб ты сказаў яму ўсю праўду*.

15 % – *Скажы яму ўсю праўду*.

Сказы, выкарыстаныя ў даследаванні, уяўляюць сабой розныя формы выказвання жадання моўцы, які звяртаецца да адрасата і хоча, каб той выканаў дзеянне, апісанае ў сказе.

Імператыўная форма, якая нібыта павінна ўспрымацца як найбольш загадны варыянт, такой не з’яўляецца, больш за тое, яна атрымала больш пунктаў па шкале як ветлівая форма, а не моцна загадная. Толькі 7,5 % рэспандэнтаў лічаць імператыў самым загадным. У падсумаваных выніках першай і другой пазіцый загадная форма займае апошняю пазіцыю, што сведчыць пра тое, што носьбіты мовы лічаць яе найменш загаднай дырэктыўнай формай на фоне іншых магчымых сродкаў выказвання загаду.

Самымі ветлівымі варыянтамі рэспандэнты палічылі сказы *Я хачу, каб ты сказаў яму ўсю праўду* (27,5 %), і *Скажы яму ўсю праўду* (30 %). Варта адзначыць, што сказ з аптатыўным дзеясловам *хацець* заняў больш высокі ранг на шкале загаднасці, чым імператыў. Гэта падказвае, што экспліцытна выказаны дзеяслоў жадання лічыцца менш ветлівым, чым імператыў.

Тры іншыя стратэгіі (мал. 3.6, 3.8, 3.10) таксама маюць падобныя абрысы: назіраецца ўстойлівая тэндэнцыя падзення ад пункта 1 да 5 (за выключ

чэннем *Сказаць усю праўду!*, дзе ў пункце 4 ёсць 0 % адказаў, а ў пункце 5 – 5 % адказаў). Адзіная фраза, якая не атрымала ніякіх адказаў ад рэспандэнтаў у пункце 5 на шкале, – гэта сказ з дзеясловам у форме будучага часу. Гэта азначае, што рэспандэнты не разглядаюць яго як ветлівы, але толькі як той, што мае моцны загадны імпульс. Тое ж самае назіраецца і ў англійскай мове, дзе ўжыванне будучага часу ў якасці імператыва, як правіла, перадае вельмі моцную і безапеляцыйную каманду, падкрэсліваючы аўтарытэт моўцы (*You will go to school today, young man!* ‘Ты пойдзеш сёння ў школу, малады чалавек!’) [130, р. 267].

Формы будучага часу бачацца ўдалым кандыдатам на ролю трансмітара мадальнага значэння з прычыны таго, што і імператывы, і форма будучага часу скіраваны ў будучыню і прадстаўляюць стан рэчаў, які яшчэ не быў выкананы, што надзяляе іх статусам патэнцыяльнасці. Нездарма некаторыя даследчыкі адносяць будучыню да катэгорыі ірэаліса [182, р. 48]. “Будучыня ніколі не бывае чыста часовым паняццем; яна абавязкова ўключае ў сябе элементы прагназавання ці іншыя звязаныя з гэтым мадальныя значэнні” [211, р. 677]. Сувязь паміж будучым часам і мадальнасцю прасочваецца і на дыяхранічным узроўні: у шэрагу моў марфемы будучага часу развіліся з мадальных слоў, як, напрыклад, у англійскай *will* або *shall* [182, р. 50].

Вяртаючыся да самых папулярных адказаў рэспандэнтаў (сказ, дзе сэнсавы дзеяслоў стаіць у форме інфінітыва), важна адзначыць, што дадзеная моўная стратэгія шырока выкарыстоўваецца ў ваенным дыскурсе розных тыпаў каманд і інструкцый у беларускай і іншых славянскіх мовах. Напрыклад, дырэктыўны інфінітыў прататыпна ўжываецца ў дзвюх функцыях у рускай мове (што актуальна і для беларускай): 1) як загад/ каманда або заклік. Гэта выкарыстанне інфінітыва з’яўляецца тыповым пры іерархічных стасунках (загадах афіцэра салдату, чалавека свайму сабаку або бацькоў свайму дзіцяці): *Джым, ляжаць! – строга скамандаваў Валошын. Сабака неахвотна адступіў і стаў побач*; 2) калі асоба застаецца неўдакладненай. У такіх выпадках выказванне мае характар агульнай заявы пра тое, як паводзіць сябе ў пэўнай сітуацыі, што тыпова для апісання рэцэптаў або агульных ўказанняў (*Старанна замяшаць цеста і тонка раскачаць*) [173, с. 441–442]. Акрамя таго, многія забараняльныя знакі ў беларускай мове ўтрымліваюць загадны інфінітыў: *Купацца забаронена; Не прыхінацца*.

Такая дырэктыўная стратэгія не характэрная для англійскай мовы і звычайна сказаны з дырэктыўным інфінітывам перакладаюцца імператывам або мадальнымі дзеясловамі *to be*, *should* і г. д. Што тычыцца магчымага тлумачэння таго, чаму інфінітыў успрымаецца як больш камандная стратэгія, А. Вяжбіцкая піша: “безасабовы інфінітыў быццам бы знішчае адрасата як асобу <...> ён мае на ўвазе, што адрасат не варты таго, каб да яго звярталіся як да асобы” [269, р. 36]. У вайсковым дыскурсе (у больш шырокім сэнсе дыскурсе загадаў і камандаў, якія прадугледжваюць строгую іерархічную

структуру) у беларускай мове ўжываецца інфінітыў, у англійскай мове – імператыў і таму разглядаецца носьбітамі як вельмі моцная дырэктыўная стратэгія. У беларускай мове інфінітыў пазбаўлены асабовых параметраў, у той час як форма загаднага ладу мае форму 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку і ўспрымаецца носьбітамі як тая, дзе асоба праяўлена. У англійскай мове формы інфінітыва і імператыва не адрозніваюцца. Гэта складае тыпалагічнае адрозненне беларускай і англійскай моў.

У англамоўнай частцы эксперымента прынялі ўдзел 30 носьбітаў англійскай мовы ва ўзросце ад 29 да 74 год, спецыялісты з пераважна гуманітарнай сферы (выкладчыкі, пісьменнікі), гендарная карэляцыя – 14 жанчын і 16 мужчын.

Рэспандэнтам было прапанавана праранжыраваць пяць сказаў:

a. *I order you to tell him the truth!* ‘Я загадваю табе сказаць яму праўду’.

b. *I want you to tell him the truth* ‘Я хачу, каб ты сказаў яму праўду’.

c. *Tell him the truth!* ‘Скажы яму праўду’.

d. *You will tell him the truth* ‘Ты скажаш яму праўду’.

e. *You should tell him the truth* ‘Табе варта сказаць яму праўду’.

Значэнне сказаў можна звесці да формулы ‘моўца А прымушае адрасат Б выканаць дзеянне’.

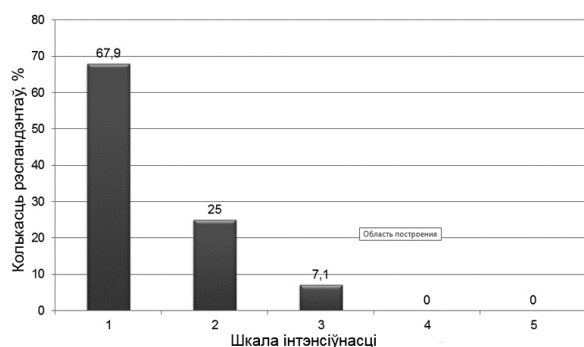
Сказы прадстаўляюць пяць розных дырэктыўных стратэгій. Сказ (a) утрымлівае перфарматыўны дзеяслоў *order* ‘загадваць’; у сказе (b) ужываецца аптатыўны дзеяслоў *want* ‘хацець’; у сказе (c) выкарыстоўваецца імператыўная форма сэнсавага дзеяслова; у сказе (d) сэнсавы дзеяслоў ужыты ў форме будучага часу (прычым форма будучага часу будзе пры дапамозе дзеяслова *will*, які ўтрымлівае семантыку мадальнага дзеяслова); у сказе (e) выкарыстоўваецца мадальны дзеяслоў *should*. Рэспандэнты атрымалі наступнае заданне: “Please, mark the following sentences from 1 to 5 as from the most commanding and least polite (point 1) to the least commanding and the most polite (point 5). Thank you” ‘Калі ласка, ацаніце наступныя пяць сказаў па шкале ад 1 да 5, як (1) найбольш загадны і найменш ветлівы да (5) найменш загадны і найбольш ветлівы. Дзякуй.’ Анкета мела наступны выгляд (мал. 3.11):

a. order you to tell him the truth.

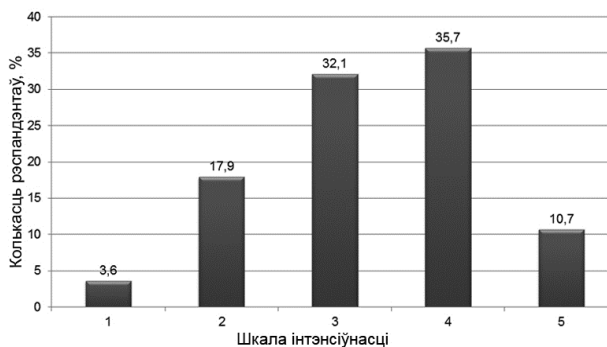
The extremely commanding tone, not a polite at all	1	2	3	4	5	Not a commanding tone at all, a very polite one
	☐	☐	☐	☐	☐	

Мал. 3.12. Прыклад анкеты для англамоўных носьбітаў

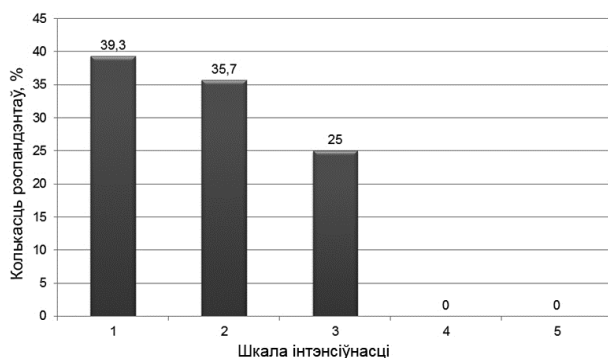
Вынікі апытання прадстаўленыя ў дыяграмах (мал. 3.12, 3.13, 3.14, 3.15, 3.16).



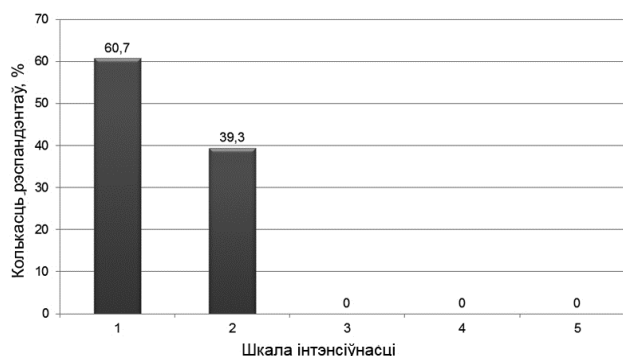
Мал. 3.13 Адказы на стымул
“I order you to tell him the truth!”



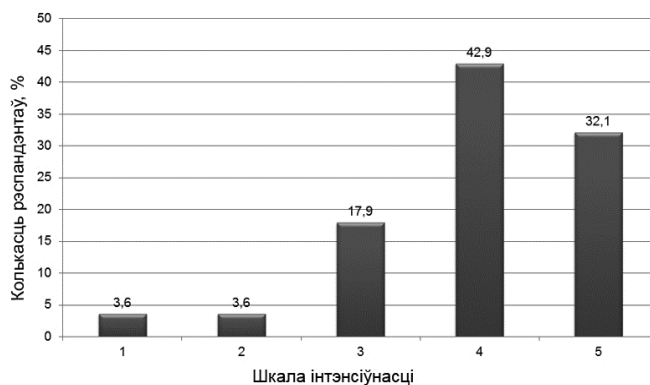
Мал. 3.14 Адказы на стымул
“I want you to tell him the truth”.



Мал. 3.15 Адказы на стымул
“Tell him the truth!”



Мал. 3.16 Адказы на стымул
“You will tell him the truth”.



Мал. 3.17 Адказы на стымул
“You should tell him the truth”.

З а ў в а г а : Лічба 1 на шкале інтэнсіўнасці адпавядае найбольш загаднаму і найменш ветліваму варыянту, 5 – найменш загаднаму і найбольш ветліваму.

Большасць рэспандэнтаў (67,9 %) прызналі найбольш загаднай і найменш ветлівай фразу *I order you to tell him the truth!*, дзе ўжыты перфарматыўны дзеяслоў загаду. Другі па частотнасці адказ (60,7 % рэспандэнтаў) – сказ, дзе ўжываецца дзеяслоў у будучай форме *You will tell him the truth*. Трэцяе месца (39,6 %) займае сказ з дзеясловам у імператыўнай форме *Tell him the truth!*

Калі скласці паказчыкі першых двух пунктаў шкалы (1 і 2), вынікі будуць выглядаць наступным чынам (% = колькасць рэспандэнтаў, якія прызналі наступныя фразы больш загаднымі ў парадку ўбывання):

100 % – *You will tell him the truth.*

92,9 % – *I order you to tell him the truth.*

75 % – *Tell him the truth!*

21,5 % – *I want you to tell him the truth.*

7,2 % – *You should tell him the truth.*

Самай загаднай і найменш ветлівай выступае фраза ў форме будучага часу. Падобная сітуацыя назіраецца і ў беларускай мове, дзе 65 % (першы і другі пункты шкалы разам) былі аддадзеныя сказу *Ты скажаш яму ўсю праўду*. Трэба ўлічваць, што ў англійскай мове дзеяслоў *will* можа ўспрымацца як той, што нясе мадальнае значэнне. Тройку лідараў, такім чынам, у дзвюх мовах прадстаўляюць сказы з перфарматыўным дзеясловам, дзеясловам у будучым часе (гэта ізаморфная рыса) і імператыўная форма для англійскай мовы і інфінітыў – для беларускай (аламорфная рыса).

Самымі ветлівымі варыянтамі рэспандэнты палічылі сказы *You should tell him the truth* (32,1 %) і *I want you to tell him the truth* (10,7 %).

Ніводнага пункта па шкале ветлівасці (4 і 5) не атрымалі сказы, якія ўвайшлі ў тройку лідараў загаднасці (*You will tell him the truth; I order you to tell him the truth; Tell him the truth!*). У беларускай мове такую сітуацыю назіраем толькі для сказа *Ты скажаш яму ўсю праўду*, усе іншыя варыянты мелі хоць нейкі адсотак адказаў, якія пацвярджалі, што могуць быць успрынятыя носьбітамі як менш загадныя і больш ветлівыя. Магчыма, такая сітуацыя сведчыць пра большую залежнасць беларускіх канструкцый ад кантэксту ці інтанацыі, калі яны могуць успрымацца больш ці менш загаднымі/ветлівымі. Згодна з дыяграмай (мал. 3.12) сказ з аптатыўным дзеясловам *want* носьбіты ўспрымаюць як больш загадны за сказ з мадальным дзеясловам *should*, калі ўласнае жаданне, выказанае прама да суразмоўцы, лічыцца менш ветлівым за стратэгію, калі моўца выказвае сваё бачанне сітуацыі праз апеляцыю да суразмоўцы, ужываючы мадальнасць парады (што яму/ёй варта рабіць).

Параўноўваючы дыяграмы аналагічных канструкцый у беларускай і англійскай мовах, адзначым, што найбольшы аламарфізм праяўляецца ў дыяграмах сказаў з імператыўнай формай (мал. 3.14, 3.9).

Для носьбітаў англійскай мовы імператыўная форма служыць даволі моцным маркерам загаднасці, у той час як для беларускамоўных суб'ектаў імператыў можа ўспрымацца як больш мяккая і ветлівая стратэгія выказвання загаду.

Дыяграмы (мал. 3.6 і 3.12; 3.7 і 3.13; 3.10 і 3.15) выяўляюць ізамарфізм у размеркаванні адказаў рэспандэнтаў беларускай і англійскай моў і сведчаць пра адносна аднолькавае ўспрыняцце моўных стратэгій, якія ўжываюцца для перадачы семантыкі загаднасці.

Мэтай эксперымента было выявіць, як носьбіты мовы ацэньваюць імператыўную семантыку, выражаную рознымі лінгвістычнымі формамі. Было даказана, што дырэктыўныя стратэгіі, такія як апавядальныя сказы (з дзеясловам у будучым часе), некаторыя перфарматыўныя дзеясловы са значэннем каманды/загаду, аптатыўныя дзеясловы і інфінітыў, прыдатны для выражэння загаднага значэння. Больш за тое, імператыўная форма ў беларускай мове атрымала самы нізкі паказчык на шкале “загаднасці” ў параўнанні з іншымі дырэктыўнымі стратэгіямі, што сведчыць аб тым, што носьбіты мовы ўспрымаюць іншыя формы як больш загадныя.

3.3.2. Функцыянаванне імператыўнай формы як фактар пашырэння яе семантыкі

Ужыванне імператыўных форм у функцыі іншых граматычных значэнняў – з’ява нярэдка, аднак маладаследаваная ў беларусістыцы і ў міжмоўным супастаўленні. Устанаўленне семантыкі імператыўных форм прадугледжвае не толькі практычнае апісанне азначанага феномена, але і тэарэтычнае праясненне кагнітыўных і канцэптуальных працэсаў, якія характарызуюць імператыўную семантыку і форму ў свядомасці носьбітаў беларускай і англійскай моў.

Для правядзення даследавання мы звярнуліся да найбольш частотных дзеясловаў беларускай і англійскай моў. Частотны слоўнік беларускай мовы складзены на аснове матэрыялу агульнай выбаркі ў аб’ёме 1 801 000 словаў ужыванняў з розных функцыянальных моўных сфер. У першую па частаце сотню ўвайшло 15 дзеясловаў (*быць, ісці, магчы, сказаць, пайсці, казаць, ведаць, даць, жыць, хацець, стаць, мець, гаварыць, бачыць, прыйсці*) [69, с. 9]. У першую сотню самых частотных англійскіх слоў уваходзіць 21 дзеяслоў: *be* ‘быць’, *have* ‘мець’, *do* ‘рабіць’, *say* ‘казаць’, *go* ‘ісці’, *will* (дапаможны дзеяслоў паказчык будучага часу/мадальны дзеяслоў), *can* ‘магчы’, *get* ‘атрымаць’, *would* (дапаможны дзеяслоў паказчык будучага часу/мадальны дзеяслоў), *take* ‘рабіць’, *know* ‘ведаць’, *think* ‘думаць’, *see* ‘бачыць’, *take* ‘браць’, *come* ‘прыйсці’, *could* ‘змагчы’, *want* ‘хацець’, *look* ‘глядзець’, *use* ‘выкарыстоўваць’, *find* ‘знайсці’, *give* ‘даць’ [157, р. 9–13].

Для аналізу былі ўзятыя наступныя пары дзеясловаў беларускай і англійскай моў: дзеяслоў руху (*ісці/прыйсці – to go/to come*), ментальны дзеяслоў (*ведаць – to know*), дзеяслоў маўлення (*казаць/сказаць – to say/to tell*). З нацыянальных карпусоў беларускай (Беларускі N-корпус) і англійскай (The British National Corpus) моў мы адабралі кантэксты з пазначанымі адзінкамі ў імператыўнай форме. Таксама для супастаўлення перакладаў вылучаных адзінак прымяняўся паралельны міжмоўны корпус ParaSol [266].

ісці/прыйсці – to go/to come

Аналізуючы асаблівасці функцыянавання адзінкі *ісці* ў імператыўнай форме, адзначым наступныя.

1. Характэрна ўжыванне лексем, якія пазначаюць кірунак руху, што звязана з семантыкай самога дзеяслова:

- а) прыбліжэнне (*да нас, сюды*);
- б) аддаленне (*адсюль, ад мяне, прэч, вон*);
- в) месца (*у школу, на балкон*);
- г) напрамак (*наперад, назад*);
- д) мэта (*на віно*).

2. Ужыванне лексем, якія пазначаюць спосаб дзеяння (*як я, смела*): *Адкінь усе свае страхі і смела ідзі наперад*.

3. Формы *ідзі/ідзіце* могуць ужывацца як асобныя сэнсавы дзеясловы, самастойна.

4. Ужыванне дзеяслова *ісці* ў імператыўнай форме ва ўстойлівых выразках (*у сраку, з Богам, у заклад, да д'ябла*).

5. Ужыванне зваротаў пры дзеяслове (*дзіцятка, сынку, дзед, Мар'я, браце, Міша, чалавеча*).

6. Ужыванне суб'екта другой асобы (*ты, вы, вы ўсе*). Сэнсавую нагрузку нясе месцазнаходжанне займенніка: пры прэпазіцыі *ты ідзі, вы ідзіце* асаблівасцю выступае наяўнасць часціцы *а*, а таксама тое, што часта ў іх утрымліваецца паведамленне пра тое, што будзе рабіць сам моўца, формула “ты рабі Х, а я буду рабіць У” (*Ты ідзі з усімі, а я збегаю; Вы ідзіце, а я пажыла ўжо, хоць мяне і заб'юць, буду я ўжо дома*). У постпазіцыі (*ідзі ты, ідзіце вы*) займеннік надае фразе канатацыю абурэння, лаянкі: *Разумееце, калі вы лічыце, што базіс – гэта станок, а чалавек, які яго зрабіў, – надбудова, то ідзіце вы да чорта!; Я такой суседцы скажу: а ідзі ты, Марфуша, лесам, каб я цябе ня бачыла*.

7. Дзеяслоў *ісці* выступае часткай складанага прэдыката (*ідзі паслухай, ідзі есці, ідзіце рыхтуйцеся*). У спалучэнні з іншымі дзеясловамі семантыка адзінкі *ісці* пачынае затухаць, падпадаючы пад працэсы граматыкалізацыі, напрыклад: *ідзі аспрэч што*.

8. Ужыванне ўзмацняльных лексем кшталту *лепш/лепей, неадкладна, зараз жа, ужо, хутчэй, жа, вунь*.

Форма *давайце ісці* таксама можа мець экспліцытна выражаны суб'ект (*усе разам*), напрыклад: “*Давайце ўсе разам ісці да гэтай мэты*”, – сказаў старшыня аблвыканкама.

Таксама фіксуецца форма імператыва сумеснага дзеяння *давайце будзем ісці*, якая мае аднесенасць да будучага часу: *Давайце будзем ісці разам, але ў той жа час я супраць рэвалюцыі*.

Экспліцытнае ўжыванне суб'екта, да якога звернуты імператыў, фіксуецца пры форме *хай/няхай ідзе*, напрыклад: *Тома сказала: ладна, і сябар твой хай ідзе да нас; Хай ідзе гэтая бяда бокам, – гаворыць гаспадыня дома, пакуль выратавальнікі прымацоўваюць апавяшчальнік на столі; Гаворка сёння хай ідзе выключна аб сферы ўжытку таго ці іншага правапісу; Але калі нехта памыліўся, трапіў у міліцыю не па закліку сэрца, няхай ён ідзе на іншую работу*.

Сярод асаблівасцей функцыянавання англійскай лексемы *to go* былі вылучаныя наступныя.

1. Ужыванне лексем, якія пазначаюць кірунак руху:

а) аддаленне (*away* ‘прэч’ *out* ‘па-за’) – *Oh, Dad, please, please go away* ‘Тата, калі ласка, сыдзі’; *Count your job well done, now go out and have some fun* ‘Лічы твая праца выканана, а цяпер ідзі і адпачні’;

б) напрамак (*to*) – *Go to the phone box outside the gate and phone the police* ‘Ідзі да тэлефона на вуліцы за варотамі і выклікай паліцыю’.

2. Ужыванне са зваротамі (*Go now, sister* ‘Ідзі цяпер, сястра’).

3. Ужыванне як часткі ўстойлівых выразаў (*Go into details* ‘Разгледзь падрабязней’).

4. Ужыванне з суб’ектам другой асобы (*you* ‘ты/вы’). Як і ў беларускай мове, у такіх сказах паведамляецца пра тое, што будзе рабіць сам моўца, “ты рабі Х, я буду рабіць У”: *I’ll stay, you go* ‘Я застануся, ты – ідзі’; *You go this way – I’ll go that way* ‘Ты ідзі гэтым шляхам, я пайду тым’.

5. Найбольш ужывальнай канструкцыяй выступае *go and do smth* ‘ідзі і зрабі нешта’: *Go and find him* ‘Ідзі і знайдзі яго’. Таксама фіксуецца варыянт без злучніка *and*: *Go seek him out; speak fair and bring the body into the chapel* ‘Ідзі адшукай яго; кажы шчыра і прынясі цела ў капліцу’.

Нягледзячы на тое, што ў англійскай мове таксама выкарыстоўваюцца прыназоўнікі з імператыўнай формай дзеяслова *to go* (*Now go without supper* ‘Цяпер ідзі без вячэры’), іх палітра досыць абмежаваная ў параўнанні з беларускай мовай. Разнастайнасць прыназоўнікаў, якія ўжываюцца з дзеясловам *ісці* ў беларускай мове, кампенсуецца ў англійскай выкарыстаннем іншых лексем: *Устань і ідзі на лёдзе.* – *Rise up, and walk on the ice*; *Ідзі ўніз па лесвіцы, ты, мяшэчак з касцямі!* – *Get downstairs, little bag of bones*; *Ідзі бліжэй да агню, Ноз, – сказала Шарлот.* – *“Come near the fire, Noah,” said Charlotte.*

У адрозненне ад беларускай мовы, словы, якія абазначаюць прыбліжэнне, не ўжываюцца з дзеясловам *to go*, таму што ў аб’ём англійскай лексемы не ўваходзіць семантыка набліжэння, для перадачы гэтага значэння выкарыстоўваюцца іншыя дзеясловы (*return, come* і інш.): *Ідзі да сваёй машыны.* – *You must return to your engine*; *Ідзі сюды, д’ябал, ану давай сюды! Чуеш?* – *Come here, you born devil! Come here! D’ye hear?*

Такім чынам, самай колькаснай у беларускай мове выступае форма адзіночнага ліку *ідзі*, другая па частотнасці – форма множнага ліку або ветлівая форма *ідзіце*. Найменш папулярнымі з’яўляюцца формы сумеснага дзеяння *давайце ісці* і *ідземце*.

Самым распаўсюджаным тыпам калакацыі імператыўнай формы адзінкі *ісці* выступае складаны прэдыкат V1+V2, дзе V1 – дзеяслоў *ісці*, V2 – іншы сэнсавы дзеяслоў. Такая сітуацыя можа разглядацца пачаткам працэсаў граматыкалізацыі ў беларускай мове для адзінкі *ісці*. Нягледзячы на тое, што імператыў у сваёй прататыпнай семантыцы звернуты ў будучыню, магчыма ўжыванне дадатковага маркера будучага часу для форм сумеснага дзеяння (*давайце будзем ісці*).

Як адзначае ў сваім даследаванні Х. Такахашы, дзеяслоў *to come* ужываецца больш метафарычна (52,6 %): *Come on now, there's no case that can't be settled* ‘Ды ладна, няма такой справы, якую немажліва разблытаць’, чым у прамым значэнні (47,4 %): *Dana? Come in here* ‘Дана? Заходзь’, у той час як дзеяслоў *to go* ужываецца збольшага ў прамым значэнні (77,7 %): *Don't go anywhere unless you tell me* ‘Не ідзі нікуды, пакуль не скажаш мне’, чым у пераносным (16,6 %): *If you think you need to explain it, go right ahead* ‘Калі ты думаеш, што табе трэба гэта патлумачыць, давай’ [251, р. 43–45]. Беларускі адпаведнік *прыйсці*, наадварот, выкарыстоўваецца выключна ў прамым значэнні. *Прыйдзіце развітацца і прынясіце грошы. Я ўжо заўтра паеду, бо тая рота, у якой я чыслюся, першай выязджае; Гэты твой секунданта, боўдур год пад сорок, усё плакаў і крычаў: “Матухна, прыйдзі сюды, паглядзь мяне па галоўцы”*. Гэта тлумачыцца розніцай у аб’ёмах семантыкі англійскіх і беларускіх дзеясловаў. Там, дзе ў англійскай мове ўжываецца адзін і той жа дзеяслоў (але з рознымі прыназоўнікамі ў постпазіцыі), у беларускай мове выкарыстоўваюцца розныя лексемы. Прасочым, як перадаецца дзеяслоў *to come* у імператыве на беларускую мову (табл. 3.10).

Табліца 3.10

Пераклады адзінкі *come* на беларускую мову

Каментарыі	Англійскі арыгінал	Пераклад на беларускую мову
Для перадачы <i>come back</i> ужываецца асобны дзеяслоў <i>вярнуцца</i> з такім жа значэннем у беларускай мове	<i>Mouse dear! Do come back again</i>	<i>Мышуля, любенькая! Вельмі прашу Вас, вярніцеся!</i>
Для перадачы адзінкі <i>come in</i> ужываецца асобны дзеяслоў <i>заходзіць</i> з такім жа значэннем у беларускай мове	<i>Oh, well, then, come in</i>	<i>Тады заходзь</i>
Англійская адзінка <i>come here</i> перадаецца больш шырокім па аб’ёме значэння дзеясловам <i>хадзіць</i> , які канкрэтызуецца прыслоўем <i>сюды</i>	<i>“Get up,” said O’Brien. “Come here”</i>	<i>– Устаньце, – загадаў О’Бразн. – Хадзіце сюды</i>
Імператыўная форма <i>come on</i> ужываецца ў прамым значэнні, заклікае суб’екта да руху, перакладаецца таксама дзеясловам руху <i>хадзіць</i>	<i>“Come on, then!” roared the Queen, and Alice joined the procession</i>	<i>– Дык хадзі сюды! Ё прараўла Каралева. Аліса далучылася да шэсця</i>
Імператыўная форма <i>come on</i> ужываецца метафарычна і функцыянуе як дыскурсіў, таму і ў перакладзе бачым выраз <i>ды ну</i> , які выступае кантэкстуальным адпаведнікам	<i>Oh, Fletch, come on. Think. If you are talking to me now, then obviously you didn't die, did you?</i>	<i>Ды ну, Флетч! Падумай сам. Калі ты цяпер са мной гаворыш, дык відаць, не памёр, хіба няпраўда?</i>

ведаць – to know

У беларускай мове ментальны дзеяслоў *ведаць* не часта ўжываецца ў імператыўнай форме, аднак ён фіксуецца ў розных кантэкстах і не вылучаецца стылістычнай маркіраванасцю: *Я хачу звярнуцца да ўкраінцаў. Ведайце, што я жадаю вам поспеху; Калі вы бачыце ў крамах зніжкі і акцыі, ведайце – гэта не ад добрага жыцця; Ты бяжыш, і табе баліць. Але ведай, іншаму чалавеку таксама баліць. У той час як у англійскай мове ўжыванне дзеяслова *to know* у імператыўнай форме абмежавана [163, р. 227], сустрэць яе можна ў рэлігійных тэкстах (Біблія), гістарычных творах і традыцыйнай паэзіі, дзе канатацыя пафасу і ўзвышанасці з’яўляецца натуральнай: *And know that if I had a choice... // I would choose one day with you* ‘І ведай, што калі б у мяне быў выбар... // я б абраў адзін дзень з табой’ (паэзія); *A beginning is a very delicate time. Know then that it is the year ten thousand and one* ‘Пачатак – вельмі складаны час. Тады ведайце, што гэта год дзесяць тысяч першы’ (фантастыка).*

У тых выпадках, калі *to know* выкарыстоўваецца ў імператыўнай форме без канатацый, ён са статычнага пераходзіць у дынамічны і атрымлівае значэнне ‘даведацца/спазнаць’, як у выразе *Know yourself* ‘спазнай сябе’ [193, р. 76].

Іншым прыкладам выкарыстання *to know* у імператыве выступае рэкламны дыкурс і дыкурс псіхалагічных трэнінгаў па самаразвіцці. Так, у назве дзяржаўнай праграмы па падтрымцы мясцовых фермераў бачым: *Yesterday, the USDA launched Know Your Farmer, Know Your Food* ‘Учора Міністэрства сельскай гаспадаркі ЗША запусціла праграму “Ведай свайго фермера, ведай сваю ежу”’. Або ў назве мабільнага прыкладання: *Know Your Future* ‘Даведайся/ведай сваю будучыню’. На сайце па асабістым росце псіхолагі раяць: *Know your value and don’t accept being treated in a way less than you deserve* ‘Ведайце сваю каштоўнасць і не згаджайцеся, каб з вамі абыходзіліся горш, чым вы таго заслугоўваеце’.

Звернемся да імператыўнай формы дзеяслова *ведаць* і вылучым наступныя заканамернасці функцыянавання.

1. Ужываецца са зваротамі: *Алег, ведайце, што вы не адзін.*
2. Ужываецца ў сказах, якія тычацца апісання прымхаў, народных прыкмет: *Казалі: калі ў лапцях часта развязваліся аборы, ведай, што цябе вельмі кахае жанчына і сумуе па табе; Убачыце мужчыну ў спадніцы – ведайце: перад вамі сапраўдны моднік.*
3. Утварае ўстойлівыя выразы, канструкцыі: *Ведай нашых; Толькі меру ведайце; Толькі ведай – круці рукаятку; Толькі і ведай, што гуляеш.*
4. Ужываецца ў імпліцытных умоўных сказах (*ведай я* = калі б я ведала): *Ведай я, хто гэты чалавек, я б яго, бачыць Бог, з-пад зямлі дастала.*
5. Ужываецца ў значэнні абвеснага ладу, замяняе будучы час: *Ці б я на рыбу не схадзіў? Злаві, а пасля не ведай, што з ёй рабіць.*

Такім чынам, некаторыя кантэксты, дзе ўжываецца імператыўная форма дзеяслова *ведаць*, не перадаюць семантыку загаднасці. Яны служаць транспазіцыйнымі выпадкамі, калі форма аднаго ладу ўжываецца ў значэнні іншага.

Пераклады адзінкі *ведай* з моўнага корпуса пацвярджаюць асаблівасці узуса і дадзеныя, сабраныя ў аднамоўных карпусах (табл. 3.11).

Табліца 3.11

Пераклады адзінкі *ведай* на англійскую мову

Каментарыі	Беларускі арыгінал	Пераклад на англійскую мову
Імператыў <i>ведай</i> перакладаецца пры дапамозе мадальнага выразу <i>I can tell you</i> ‘магу табе сказаць’	<i>Ну, хаця б сваім жыццём, – адказаў пракуратар, – ім самы час паклясціся, бо яно вісіць на валаску, ведай пра гэта!</i>	<i>“Well, let’s say, by your life”, the procurator replied. “It’s high time you swore by it, since it’s hanging by a hair; I can tell you”</i>
Імператыў <i>ведай</i> перакладаецца імператывам <i>know</i>	<i>Дык ведай жа, што не будзе табе з гэтага часу, першасвятар, спакою!</i>	<i>Know, then, that from now on. – High Priest, you will have no peace!</i>
Імператыў <i>ведай</i> перакладаецца пры дапамозе мадальнага дзеяслова <i>should</i> і сэнсавага дзеяслова <i>know</i>	<i>Ну што ж, я пайду, пайду, але ведай, што ты жорсткі чалавек!</i>	<i>Well, then I’ll go, I’ll go, but you should know that you are a cruel man!</i>

казаць/сказаць – to say/to tell

Адзінкі *казаць/сказаць*. Фактаграфічны матэрыял дазволіў вылучыць наступныя характарыстыкі. Форма закончанага трывання (*скажы, скажыце*) больш частотная за форму незакончанага трывання. Імператыўная форма дзеяслова *казаць/сказаць* ужываецца ў наступных выпадках.

1. Ва ўстойлівых выразах, якія функцыянуюць як дыскурсівы (*што ні кажы, як ні кажы, не кажы, скажы*): *Што ні кажы, а добра, калі дзеці нейкім чынам працягваюць справу бацькоў; Што ні скажыце, цяжка, вельмі цяжка даследаваць міжваенную гісторыю БССР; Як ні кажы, а адказнасць за бяспеку трэба выхоўваць строгімі мерамі; Адноўчы ён звярнуўся да суседа: “Ты ведаеш, Васіль, якое ў мяне гора?..” А той яму: “Не кажы, мая таксама нарадзіла...”; Якое, скажыце мне, начальства не любіць ездзіць за мяжу; А дзе, скажы, гарантыя, што ў момант свайго смяротнага ўкусу вушак не перажывае асалоды і ішасця.*

2. У складзе прыказак і прымавак: *Калі ўзяўся за гуж, то не кажы, што нядуж; Не кажы “гоп”, пакуль не пераскочыш.*

3. Са зваротамі: *Дык скажы, дзядок, што пісаць?; Скажы, пісьменнік, у цябе ёсць жонка?*

4. З суб’ектам другой асобы (*ты, вы*): *Я яе кахаю моцна, ты ёй не кажы, што я табе сказаў, раптам пакрыўдзіцца; Вы мне скажыце, вы скажыце.*

5. З маркерамі хуткасці выканання дзеяння (*зараз жа, хуценька, нарэшце*): *Кажы зараз жа, дзе ён жыве?; Ну, чаго ты хочаш, кажы хуценька, бо калі бабы, барані Божа, убачаць, дрэнна будзе і мне, і табе.*

6. З прамым аб’ектам V+N (*праўду, сваю волю, дзякуй*): *Кажыце кампліменты, смейцеся з яго жартаў, цалуйце ў вушка; Прызнавайся, кажы праўду, – наступала Макатуніха; Скажы-ж хоць слова.*

7. У асноўным для формы закончанага трывання характэрна наяўнасць маркера ветлівасці (калі ласка): *Скажыце, калі ласка, а з чаго складаецца прафесіяналізм.*

Прасочым, як адбываецца пераклад дзеяслова *сказаць* у імператыўнай форме на англійскую мову (табл. 3.12).

Табліца 3.12

Пераклады адзінкі *скажы/це* на англійскую мову

Каментарыі	Беларускі арыгінал	Пераклад на англійскую мову
Выкарыстаны прыём генералізацыі, калі адзінка з вузейшым значэннем <i>сказаць</i> замяняецца ў перакладзе адзінкай з шырэйшым аб’ёмам <i>be</i>	<i>Выбачайце, выбачайце, скажыце дакладней, – пачуўся над вухам у Івана Мікалаевіча ціхі і ветлівы голас, – скажыце, як гэта забіў?</i>	<i>Excuse me, excuse me, be more precise, ‘a soft and polite voice said over Ivan Mikalaevich’s ear, ‘tell me, what do you mean “killed”?’</i>
<i>Скажыце</i> функцыянуе як дыскурсіў у гэтым сказе, таму ў англійскай мове замяняецца на адпаведную лексему <i>actually</i>	<i>А чаму вас, скажыце, прывезлі да нас?</i>	<i>And why, actually, were you brought here?</i>
<i>Скажыце</i> перадаецца пры дапамозе лексемы <i>speak</i> , якой папярэднічае мадальны выраз <i>had better</i>	<i>Вы лепш шчыра скажыце</i>	<i>You’d better speak directly</i>
<i>Скажыце</i> перадаецца пры дапамозе лексемы <i>say</i> у імператыўнай форме	<i>Калі будуць пытацца мяне, скажы, што пайшла ў госці да Энанты</i>	<i>If anyone asks for me, say I went to visit Enanta</i>

Аналізуючы фактаграфічны матэрыял англійскага корпуса, мы заўважылі, што *to say* і *to tell* адрозніваюцца сваёй частотнасцю, калі ўжываюцца ў імператыўнай форме. Так, на 200 прыкладаў было вылучана 10 кантэкстаў ужывання дзеяслова *to say* ў імператыўнай форме, у той час як дзеяслова *to tell* – 110, што складае 5 і 55 % ужыванняў адпаведна.

Згодна з прататыпным фрэймам дзеяслова *to tell* яго базавае значэнне – ‘інфармаваць’ [234, р. 135], да таго ж, пры неабходным узгадванні адрасата, што дазваляе яму шырока функцыянаваць у імператыўнай форме. Дзеяслоў *to say* у сваім прататыпным фрэйме не ўтрымлівае абавязковага адрасата [162, р. 166], што ўплывае на яго абмежаваную колькасць ужыванняў у імператыве.

Асаблівасць выкарыстання *to say* ў імператыўнай форме ў тым, што ён фіксуецца на аб’екце паслання, які можа быць выражаны назоўнікам або даданым сказам: *Are you all right? Just say if you are and I’ll go away* ‘З табой усё добра? Проста скажы, што так, і я пайду’; *Say goodbye, for your wife’s sweet flesh goes off* ‘Скажы да пабачэння, бо цела тваёй жонкі хутка разляціцца на кавалкі’; *For chrissake, you said you love me. Say it* ‘Ды як так, ты казаў, што кахаеш мяне. Скажы гэта’.

Дзеяслоў *to tell* канцэнтруецца на адрасаце, што выражаецца ва ўжыванні прамога аб'екта непасрэдна пасля самога дзеяслова: *Tell my children we move north tomorrow, away from here* 'Скажы мам дзецям, што заўтра мы едзем на поўнач, падалей адсюль'; *Tell me the gossip, darling. How's school?* 'Раскажы мне, дарагі, што новага. Як там школа?'; *Tell them I said the water will be fixed, soon* 'Скажы ім, што я абяцаю, ваду хутка наладзяць'.

Варта адзначыць, што сустракаюцца выпадкі, калі імператыўная форма ўжываецца ў супрацьлеглым значэнні, г.зн., што моўца перасцерагае адрасат ад выканання дзеяння, а не заклікае да яго выканання, напрыклад: *Say that again, I'll knock your head off!* 'Скажы гэта яшчэ раз, і я табе галаву адкручу!'.

Нягледзячы на тое, што ўжыванне адрасата не з'яўляецца неабходным ці нават прэрэчыць у пэўным сэнсе імператыўнай семантыцы, у беларускай і англійскай мовах фіксуецца выпадкі, дзе суб'ект, да якога скіраваны маўленчы акт, эксплікуецца. Больш за тое, у беларускай мове пазіцыя *ты/вы* ўздзейнічае на канататыўны і структурны аспект выказвання, чаго не назіраецца ў англійскай мове. Для дзвюх моў характэрна ўжыванне зваротаў (імя, сацыяльнае становішча, гendarная або ўзроставая прыналежнасць). Адзін і той жа дзеяслоў можа ўжывацца для выказвання пажаданняў і праклёнаў (*idzi z Bogam, idzi ўсраку, go to hell, go with God*). Семантыка дзеяслова ўздзейнічае на яго магчымасць быць ужытым у форме загаднага ладу: у беларускай мове *ведайце* сустракаецца ў корпусе, хоць і не так часта, як іншыя частотныя дзеясловы, яго англійскі адпаведнік *to know* рэдка прымае форму імператыва і мае абмежаванні па стылі. Аналіз дзеясловаў паказаў, што ўсе яны могуць выкарыстоўваць імператыўную форму для перадачы неімператыўнай семантыкі. Па-першае, гэта ўстойлівыя выразы, якія функцыянуюць як дыскурсівы і сведчаць пра працэсы прагматыкалізацыі (*кажы, ведай, come on*), якія адбываюцца ў мове. Па-другое, граматыкалізацыя адзінак у форме імператыва, напрыклад, беларускае *idzi*, якое адыгрывае хутчэй ролю маркера будучага часу, чым звычайнага сэнсавага дзеяслова (*idzi* зрабі/рабі нешта). Па-трэцяе, імператыўная форма можа ўжывацца як даданы ўмовы (*ведай я* = 'калі б я ведала'), часам з процілеглым значэннем (*say it again and I will...* = 'калі ты скажаш гэта зноў, то я...'), што фіксуецца ў абедзвюх мовах. Асаблівасць беларускай мовы – ужыванне імператыўнай формы як формы будучага часу. Імператыў, як і даданы умовы, як і будучы час адносяцца да ірэальных сітуацый, што робіць магчымым іх транспазіцыю.

Пры аналізе перакладаў выяўляюцца асаблівасці перадачы як граматычнага, так і лексічнага значэння адзінак. Адна і тая ж лексема англійскай мовы з прыназоўнікамі перадаецца рознымі асобнымі адзінкамі беларускай мовы. Беларускі імператыў перакладаецца на англійскую мову не толькі формай загаднага ладу, але і мадальнымі дзеясловамі і выразамі (*had better, can, may, should*). Пры выкарыстанні імператываў-дыскурсіваў ужываюцца адпаведнікі, якія выражаюць семантыку, а не форму, бо часта функцыянаванне дыскурсіваў не супадае ў даследаваных мовах (*скажыце* → *actually*; *come on* → *ды ну*).

3.3.3. Кагнітыўна-маўленчыя тактыкі субзоны імператыўнасці

Нягледзячы на вялікую колькасць прац “многія аспекты тыпалогіі імператыва яшчэ патрабуюць даследавання як у тыпалагічным аспекце, так і ў асобных мовах” [34, с. 282], шэраг семантычных падтыпаў імператываў застаецца малаапісаным ці не апісаным зусім. Нагадаем, што пры пабудове рэфармацыйнай мадальнасці ў субзоне імператыўнасці мы вылучылі наступныя тактыкі: *імператыў*, *юсіў*, *гартатыў*, *аблігатыў*, *пермісіў*, *прахібітыў*, *прэвентыў*. Разнавіднасцямі імператыва выступаюць формы гартатыва і юсіва. Лінгвісты па-рознаму ўжываюць дадзеныя тэрміны. Мы замацоўваем за імі наступныя дэфініцыі.

3.3.3.1. Юсівы, гартатывы і аблігатывы

Ю с і ў – імператыў, звернуты да трэцяй асобы, які выражае ўскосную каўзацыю. Асноўнай формай, замацаванай за гэтым значэннем, выступае канструкцыя з *хай/няхай* у беларускай мове, у англійскай – дзеяслоў *let* і форма Subjunctive I: *Пазваню Смаляку, няхай прышле машыну; Let him do it. Everybody leave the room.* Трэцяя асоба, да якой звяртаецца моўца, можа быць як адушаўлёнай, так і неадушаўлёнай: *Гэта перспектыва, якая патрабуе далейшага і больш глыбокага асэнсавання, таму хай яна будзе тэмай для наступнай размовы; Let the music play.*

Г а р т а т ы ў – варыянт імператыва, пры якім моўца ўключае сябе ў адрасаты і выканаўцы дзеяння. Гартатыў можна назваць імператывам сумеснага дзеяння. Асноўнай формай выражэння ў беларускай мове выступаюць аналітычная канструкцыя з *давай(це)* і сінтэтычная форма сумеснага дзеяння з-канчаткамі *-ем* (*-эм*, *-ам*), *-ім* (*-ым*) і *-ма*: *Хадзем у карчму, вып’ем вінца! Браткі! Гуляйма!; Давай падсілкуемся, дружа.* У англійскай мове выкарыстоўваецца канструкцыя з *let’s*: *Let’s go watch TV in the family room; Let’s briefly discuss that possibility.*

А б л і г а т ы ў – тактыка, пры якой моўца паведамляе адрасату (чым і каўзуе яго) тое, што адрасат павінен выканаць у адпаведнасці з грамадскімі або асабістымі патрабаваннямі. У англійскай мове размяжоўваюць моцныя аблігатывы, якія перадаюцца пры дапамозе адзінак *must* і *have to*, і слабыя, якія выражаюцца праз *should* [171, р. 119]. У беларускай мове аналагамі англійскіх мадальных дзеясловаў выступаюць сітуацыі з лексемамі, семантыка якіх пазначае выкананне дзеяння як непазбежна абавязковага і не зусім абавязковага: *І дзе б ні вучыўся К. Семяновіч, яму немінуха давялося выслухаць такі курс.* Прыслоўе *немінуха* ўказвае на тое, што пазбегнуць курса было немагчыма. Параўнаем два сказы: *Яму трэба прыйсці, але ён не прыйдзе.* – *Яму давядзецца прыйсці, але ён не прыйдзе.* Другі сказ немагчымы з прычыны семантыкі дзеяслова *давесціся* ‘стаць непазбежным, здарыцца ў сувязі з якімі-н. абставінамі’.

Асноўнымі характарыстыкамі аблігатываў выступаюць абавязковасць выканання дзеяння (якая можа быць рознай па інтэнсіўнасці), наяўнасць

адрасата (іншы чалавек або сам моўца), каўзатар дзеяння (хоць моўца выступае тым, хто агучвае дзеянне, якое неабходна выканаць, гэта не значыць, што загад сыходзіць або залежыць ад яго самога).

У беларускай мове былі вылучаныя наступныя канструкцыі, якія перадаюць семантыку аблігатыва.

- Канструкцыі з дзеясловам *даводзіцца*: *А працу давядзеца табе змяніць; Давядзеца расстраляць гэтых бунтароў, выступаючых супроць Германіі.*

- Канструкцыі з прэдыкатам *трэба*: *Ведаеш, сястра, трэба табе вярнуцца ў Ніўкі, там абжывацца; Не трэба табе нікуды ехаць.*

- Канструкцыі з дзеясловам *мусіць*: *Ты мусіш зрабіць гэта тэрмінова; Партрэт патрэбны паслязаўтра; Мусіш прызнацца, каханку. Гавары, што здарылася?*

- Канструкцыі з прэдыкатам *быць павінным*: *Мама, ты павінна пайсці на сход!; Ты павінна дажыць. Ён не дажыў, а ты павінна.*

- Канструкцыі з прэдыкатам *быць абавязаным*: *Ты абавязаны дбаць пра здароўе; Ты абавязаны напісаць усё, што помніш пра яго.*

- Перфарматыўны дзеяслоў *загадваць*: *Загадваю караблю падрыхтавацца да атакі; Старшыня! Загадваю вярнуцца! – крычыць палкоўнік; Я загадваю замоўкнуць! Буду страляць.*

- Імператыў: *Ану, спыняй балбатню! – загадваю я кулямётчыку; Добра, плыві! – загадваю я; “Для лепшае пэўнасці ідзі да яго на службу”, – загадаў мне пан ваявода.*

- Інфінітыў: *Стой! Спыніць паніку! Я загадваю! Даць вольна! – загадаў маёр.*

- Бездзеяслоўныя канструкцыі: *Яшчэ адзін дубль буйным планам, – загадаў рэжысёр-пастаноўшчык; Афіцэры, наперад! – загадаў па-нямецку.*

- Канструкцыі з прэдыкатам *варта*: *Вам, малады чалавек, варта было адпачыць; Не варта абуджаць у сэрцы тое, што перагарэла, адышло.*

- Канструкцыі з прэдыкатам *неабходна*: *Заработная плата – асноўная крыніца даходу насельніцтва, і яе памер неабходна павялічваць; Неабходна вырашаць праблему ўтылізацыі.*

У англійскай мове былі вылучаныя наступныя канструкцыі перадачы маўленчай тактыкі аблігатыва.

- Імператыў: *“Keep it there, so you don’t bleed out,” Cora ordered then tilted her head to the side.*

- Канструкцыі з дзеясловам *should*: *You should not try to drive and use sign language at the same time; You should make your application at least 24 hours in advance of travel.*

- Канструкцыі з дзеясловам *ought to*: *You ought to email Mike and say thanks for the nice present he bought you; You ought to vote.*

- Канструкцыі з дзеясловам *supposed to*: *You are not supposed to talk loudly in a library.*

- Канструкцыі з дзеясловам *must*: *You must hand in your homework on Tuesday or your mark will be zero.*

- Канструкцыі з дзеясловам *have to*: *You have to write! It's a class assignment.*

- Канструкцыі з дзеясловам *to be to*: *You are to be here at 5.*

- Канструкцыі з дзеясловам *order*: *I order you out!*

- Канструкцыі з дзеясловам *will*: *Will you be quiet!*

Сярод асаблівасцей ужывання англійскіх дзеясловаў аблігатыўнай тактыкі адзначым важнасць крыніцы каўзацыі дзеяння. Так, дзеясловы ў парах *must* і *have to*, *should* (*ought*) і *supposed to* адрозніваюцца параметрам каўзатара, хто нясе адказнасць за выказаную каўзацыю. У выпадках з *must* і *should* – гэта адказнасць моўцы, у выпадках *have to* і *supposed to* – адказнасць з моўцы знятая [227, р. 75]. Дзеяслоў *have to* ўжываецца, калі выбару няма, дзеяслоў *ought* – для выражэння рэкамендацый і парад.

3.3.3.2. Прахібітывы

П р а х і б і т ы ў – тактыка, пры якой моўца забараняе адрасату выконваць дзеянне.

У беларускай мове мы вылучылі наступныя канструкцыі.

- Канструкцыі з прэдыкатам *не смей(це)*, які выражае строгую забарону што-н. рабіць. 1. Адмоўная імператыўная форма: *Не смей абражаць Ірэну!; Не смейце больш рабіць гэтага; Не смей плакаць.* 2. Форма пытання: *Як смееш ты, сабака, псаваць гаспадарскае дабро?; Як ты смееш так казаць пра прынцэсу?.* 3. Канструкцыя з часціцай *каб*: *Глядзі, каб не смеў, хаме, нікому пра сваіх паноў дрэнна гаварыць; Каб ты не смеў мне да самага вечара з печы злазіць.*

- Канструкцыі з дзеясловам *забараняць/забаронена*: *З сённяшняга дня я забараняю правядзенне такіх пляцяжоў у краіне; Я забараняю табе так размаўляць са мной.*

- Канструкцыі з *не дазваляць/не дазволена*: *Тут я пан! І не дазволю нікому зь сябе насмяхацца; Прэч адсюль! Нікога не дазволена ўпускаць!.*

- Канструкцыі з *нельга*: *Каця, нельга так казаць пра жаніха сваёй сястры; Я ж сказаў, раз і назаўсёды. Марусі нельга ў спартовыя паходы!.*

- Канструкцыі з *не можна*: *Але так рана не можна туды ісці – людзі пабачаць; Прыціскаць мігрантаў не можна – гэта фашызм.*

У англійскай мове мы вылучылі наступныя канструкцыі.

- Канструкцыі з *be not allowed to*: *Sorry, you are not allowed to access this page.*

- Адмоўны імператыў: *Don't smoke!*

- Канструкцыі з *be not to*: *You're not to smoke.*

- Канструкцыі з *be prohibited*: *In school, you are prohibited from leaving the premises before the end of the school day.*

- Канструкцыі з *be forbidden to*: *You are forbidden to stay out after midnight unless you ask permission!.*

- Канструкцыі з *not be permitted to*: *You are not permitted to view this conversation.*

- Канструкцыі з *cannot*: *You can't park here, sir.*
- Канструкцыі з *must not*: *You mustn't speak when the teacher is speaking.*
- Канструкцыі з *may not*: *You may not stay here.*
- Канструкцыі з *don't you dare*: *Don't you dare speak to me like that!*

Выразы *not be allowed to*, *not be permitted to*, *be forbidden to* звязаны з афіцыйнай забаронай, якая датычыць правіл і не залежыць ад моўцы. Для выражэння асабістай забароны выкарыстоўваецца мадальны дзеяслоў *may not* або *must not*.

3.3.3.3. Пермісівы і прэвентывы

П е р м і с і ў – тактыка, пры якой моўца дазваляе адрасату выканаць пэўнае дзеянне. Пры гэтым відавочная іерархія, бо для прадстаўлення дазволу моўца павінен быць вышэйшым па статусе за адрасата або мець неабходныя для таго паўнамоцтвы.

У беларускай мове былі вылучаныя наступныя канструкцыі.

- Канструкцыі з дзеясловам *дазваляць*: *Я дазваляю вам нічога не пісаць; 14247, узлёт дазваляю! – адказвае авіядыспетчар.*
- Канструкцыі з *магчы* (можна/можаш): *Усё, можаш далей працаваць, – дазволіў Кузьміч аратаму.*
- Канструкцыі з імператывам: *Ну, што рот разявіў? Рэж давай, – паблажліва дазволіў Яўгенавіч.*

У англійскай мове былі вылучаныя наступныя канструкцыі.

- Канструкцыі з *to be permitted to*: *You are permitted to drive in this state for a period of 90 days.*
- Канструкцыі з *to be allowed to*: *Children are allowed to visit this library.*
- Канструкцыі з *can*: *Can we keep it? – Yes, you can.*
- Канструкцыі з *may*: *You may go home now, if you like.*

П р э в е н т ы ў – тактыка, пры якой моўца паведамляе адрасату пра небяспеку, бо не хоча, каб яна адбылася. У беларускай мове былі вылучаныя наступныя канструкцыі.

- Канструкцыі з адмоўным імператывам (часта яму папярэднічае выраз *глядзі толькі*): *Глядзі толькі не перастарайся!; Глядзі толькі не ўзнясіся зрана; Толькі-ж не праваронь, рот разінуўшы, бо іншыя дзяўчат пабяруць.*
- Канструкцыі з *глядзі* + дзеяслоў у будучым часе: *Глядзі, даходзішся да сваіх кандыдатаў, што і вяртацца не будзе куды; Глядзі – захварэеш. Лепш хутчэй вяртайся ў еўрапейскія шыроты.*
- Канструкцыі з прэдыкатамі *быць асцярожным, уважлівым, пільным* (асцярожна, увага): *Будзь асцярожна, калі ў каго на далоні няма лініі сэрца – гэта дэманаід; Снадары вадзіцелі! Асцярожна! Тут вужы перапаўзаюць дарогу. Спыніся, перачакай; Увага! – гукнуў Дзежка. – Тут нам заставацца цяпер нельга; Будзьце ўважлівымі, бо вас могуць ашукаць; Таму будзьце пільнымі на вуліцы: вільготнае ветранае надвор'е садзейнічае абмаражэнням.*

У англійскай мове вылучаны наступныя канструкцыі.

- Канструкцыі з мадальным дзеясловам *should*: *You should limit the amount of salt you eat to no more than 6g a day.*
- Канструкцыі з прэдыкатамі *had better*: *You'd better see a doctor.*
- Канструкцыі тыпу *Maybe you might not want to drive in the rain.*
- Канструкцыі з *be careful, beware, be attentive*: *Be careful to avoid walking on, or tripping over, electric cables; Beware of loose carpet and slippery steps; Beware someone could be spying on your activities; Please, be attentive while filling in all obligatory fields.*
- Канструкцыі з дзеясловам *mind*: *Mind you don't fall!; It's slippery, so mind where you're walking!; Mind your head – the ceiling's a bit low.*
- Канструкцыі з *watch out, look out*: *Watch out for workmen who say they need access to your home to check something; Look out! You almost hit that cat!.*

3.3.3.4. Інтэр'ектывы

Знаходзячыся на перыферыі тыповых граматычных класаў і валодаючы размытай і залежнай ад кантэксту семантыкай, інтэр'ектывы ўтвараюць асаблівы клас, складанасць і нявызначанасць якога спараджае актыўнасць навуковай думкі і разгортвае новыя магчымыя ракурсы і падыходы да лінгвістычных адзінак. Выклічнікі выступаюць тым феноменам, які, сярод іншага, выяўляе вастрыню семантыка-прагматычнага падзелу, калі значэнне прысутнічае як такое і не залежыць (або залежыць не цалкам) ад кантэксту, і калі значэнне з'яўляецца вынікам ужывання адзінкі ў пэўным кантэксце. “Аспекты мовы, якія кантэкстуальна звязаныя, з'яўляюцца не пытаннем значэння, але ўжывання/узуса” [220, р. 76]. А. Вяжбіцкая адзначае, што выклічнікі моўна рэлевантныя і базуюцца на “культурна-спецыфічных умоўнасцях, а не на ўніверсальных законах прыроды або прынамсі на камбінацыі гэтых феноменаў” [269, р. 286].

Згодна з вызначэннем, да выклічнікаў адносяць словы, якія фактычна служаць сігналамі пачуццяў і волевыяўленняў чалавека, не называючы іх: *угу, гайда, каравул, ах, вох, авохці мне, кыш*. [33, с. 528]. У беларускім акадэмічным падыходзе да выклічнікаў адзначаюцца наступныя рысы:

- яны не называюць пачуццяў і волевыяўленняў, а служаць іх сігналамі;
- іх значэнне раскрываецца ў кантэксце або/і пры дапамозе інтанацыі (*Ой, якая прыгажосць!* – замілаванне, радасць; *Ой, ты ўжо прыйшоў?! –* нечаканая падзея);
- яны не маюць намінацыйнага значэння;
- яны не выконваюць у сказе ролі членаў сказа і службовай ролі;
- яны нязменныя, марфемна непадзельныя;
- ім не ўласцівыя марфалагічныя катэгорыі [13, с. 208].

Нягледзячы на той факт, што выклічнікі не маюць намінацыйнага значэння і не выконваюць ні сінтаксічную, ні службовую ролі, яны фіксуюцца лексікаграфічнымі крыніцамі, дзе атрымліваюць адпаведнае тлумачэнне. Некаторыя аўтары прапануюць трактаваць семантыку інтэр'ектываў як працэсуальную, а не канцэптуальную. “Адзінкі з працэсуальным значэннем

пазначаюць нешта пра кантэкст, якім выказванні з гэтымі адзінкамі мусяць быць апрацаваныя. Яны скіроўваюць слухача да задуманых кантэкстуальных эфектаў і такім чынам змяншаюць высілкі, неабходныя для апрацоўкі дыскурсу” [141, р. 104]. Такім чынам, выклічнікі ў нечым набліжаюцца да дэяктычных знакаў у семантычным плане.

У акадэмічных граматыках беларускай мовы фіксуецца некалькі класіфікацый, большасць з якіх падзяляе выклічнікі паводле

- 1) значэння/семантыкі;
- 2) структуры/спосабу ўтварэння;
- 3) паходжання [13, с. 208].

Для нашага даследавання рэлевантным выступае с е м а н т ы ч н ы крытэры, таму спынімся падрабязней на разглядзе гэтай групы.

Граматыка беларускай мовы за 1962 г. вылучае дзве асноўныя групы: *эмацыянальныя* выклічнікі і выклічнікі *волевыяўлення* [33, с. 530], называючы першую групу буйнейшай і падзяляючы яе на дзве падгрупы: тую, што ўключае пачуцці моўцы (страх, захапленне, абурэнне, недавер і інш.), і тую, што падае ацэнку. Заўважаецца, што пачуцці і ацэнка могуць быць станоўчымі і адмоўнымі. На аснове гэтага прапануюцца 4 падгрупы выклічнікаў, якія выражаюць

- а) пачуццё радасці і станоўчую ацэнку факта;
- б) цяжкія перажыванні і адмоўную ацэнку факта;
- в) адмоўную характарыстыку з’яў;
- г) адносіны да сваёй або чужой думкі [33, с. 531].

На наш погляд, такая класіфікацыя носіць даволі суб’ектыўны характар і не карэлюе з апісанымі вышэй тэарэтычнымі палажэннямі. Падгрупа (в) не мае “візаві” з процілеглым значэннем. Падгрупа (г) базуецца на аб’екце, у дачыненні да якога выказваюцца адносіны, прычым не відавочна, чым выклікана вылучэнне менавіта гэтай групы аб’екта (думка), а не іншай, напрыклад, дзеянне.

Выклічнікі *волевыяўлення* (пабуджальна-валявыя) характарызуюцца большай канкрэтнасцю значэння, меншай мнагазначнасцю і адноснай інтанацыйнай беднасцю і падзяляюцца на выклічнікі

1) закліку, вокліку, звароту, запрашэння (*гэй! э!*), падзывання хатніх жывёл (*ціп-ціп*);

2) загаду, забароны, якія могуць абазначаць

- патрабаванне маўчаць (*цыц, ша*);
- загад спыніць або працягваць дзеянне (*стоп, марш, майна*);
- пабуджэнне жывёл да дзеяння (*тпру, апсік, ату*);

3) прывітання, ветлівасці, падзякі (*дабрана, калі ласка*) [33, с. 532].

Граматыка беларускай мовы за 1985 г. прыводзіць наступную класіфікацыю.

1. Эмацыянальныя выклічнікі – выражаюць пачуцці і эмацыянальную ацэнку:

- 1) станоўчая ацэнка, захапленне, радасць і інш. (*брава, ура, эх*);
- 2) адмоўная ацэнка, асуджэнне і г.д. (*на табе, цьфу*);

2. Волевыяўленчыя выклічнікі – выражаюць валявыя імкненні асобы ў адносінах да чалавека/жывых істот:

- 1) просьба, загад спыніць ці пачаць дзеянне;
- 2) патрабаванне цішыні, увагі;
- 3) просьба ратунку;
- 4) падкліканне ці адгон жывёл (*кось-кось, апсік*).

3. Выклічнікі этыкету – служаць для выражэння прывітання, развітання, падзякі, прабачэння, ветлівага звароту (*здароў, дзякуй, прабачце*) [13, с. 208–209].

Волевыяўленчыя выклічнікі ў класіфікацыі беларускага даследчыка П. Шубы размяркоўваюцца наступным чынам. Выклічнікі,

1) якія служаць для звяртання ўвагі суразмоўцы (выклічнікі-заклікі): *гэй, аў, гвалт, ратуйце*;

2) якія выражаюць патрабаванне захоўваць цішыню, прыпыніць размову, якое-небудзь дзеянне: *цсс! Цыц!*;

3) якія выражаюць загад, каманду: *марш, стоп*;

4) якія дапамагаюць рэгуляваць намаганні пры калектыўнай працы (выклічнікі-выгукі): *яшчэ раз!*;

5) якія заспакойваюць, закалыхваюць дзіця: *баю-бай*;

6) якімі ўздзейнічаюць на паводзіны жывёл: *но, кусі, ату* [119, с. 314].

Будуючы функцыянальна-семантычнае і марфалагічнае поле, Г. Зур ставіць апелятыўна-пабуджальныя і імператыўныя інтэр’ектывы на перыферыю ядра [42, с. 242, 247], што зноў жа дэманструе неадназначнасць у разглядзе выклічнікаў, то бок, якія з іх лічыць прататыпнымі, а якія – маргінальнымі. Але з той прычыны, што аўтарка не прыводзіць прыкладаў і не дае вызначэнняў, якія інтэр’ектывы выступаюць пад тэрмінам *імператыўныя* і *апеляцыйна-пабуджальныя*, а якія атрымліваюць назву *эмацыйныя*, цяжка меркаваць пра заканамернасць такога падзелу. Таксама ўзнікае пытанне, чаму выражэнне эмоцыі лічыцца больш прататыпнай характарыстыкай за апеляцыйно ці пабуджэнне.

Такім чынам, у беларускім мовазнаўстве волевыяўленчыя выклічнікі фіксуюцца пад назвай *імператыўныя, пабуджальна-валявыя і апеляцыйна-пабуджальныя*.

У замежным мовазнаўстве падыходы да разгляду інтэр’ектываў таксама адзначаны неаднастайнасцю. Паводле ментальнага стану/дзеяння А. Вяжбіцкая вылучае эмацыйныя (маюць у сваім значэнні кампанент ‘я адчуваю’), валітыўныя (маюць у сваім значэнні кампанент ‘я хачу нешта’ і не маюць кампанента ‘я адчуваю’) і кагнітыўныя (‘я думаю нешта’ або ‘я ведаю нешта’). Аднак такі падзел не можа лічыцца строгім з прычыны цеснай семантычнай сувязі паміж выклічнікамі розных тыпаў [269, р. 291]. Валітыўныя выклічнікі даследчыца прапануе падзяляць на 2 асноўныя класы.

1. Невялікі клас выклічнікаў, якія скіраваныя да жывёл і маюць формулу “я хачу, каб нешта падышоў да мяне”. Адрозненні палягаюць толькі ў адрасаце.

2. Большы клас выклічнікаў, якія скіраваныя да чалавека і маюць абагуленую формулу “я (не) хачу, каб нешта гэта зрабіў зараз”, дзе можна вылучыць наступныя падтыпы:

- “я хачу цішыні”;

- “я не хачу, каб нехта быў тут”;
- “я хачу, каб нехта скочыў”;
- пабуджэнне ;
- камунікацыя на адлегласці;
- “я даю нешта камусьці” [269, р. 293].

На аснове камунікатыўнай функцыі і значэння, якое яны выражаюць, Ф. Амека вылучае наступныя групы выклічнікаў.

- Экспрэсіўныя (сюды ўключаюцца эмацыйныя і кагнітыўныя), якія факусуецца на стане моўцы: *Yuk! Wow!*

- Канатыўныя, якія акцэнтуюцца на жаданнях моўцы. Яны скіраваныя на прыцягненне ўвагі суразмоўцы або патрабуюць дзеяння ці адказу ад кагосьці на жаданні моўцы. Падзыванні жывёл таксама адносяцца сюды.

- Фатычныя выклічнікі, якія служаць для ўсталявання кантакту: *mhm, uh-huh, yeah* [136, р.113] .

Пры разглядзе выклічнікаў праблемным бачыцца пытанне гукапераймальных слоў, хаця ў беларускай традыцыі падыход даволі адназначны і не праблематызуецца, “ад выклічнікаў трэба адрозніваць гукапераймальныя словы” [13, с. 209]. А. Вяжбіцкая адзначае, аднак, што польскае *hor* можа ўжывацца апісальна, як слова, якое прадстаўляе скок, і як пабуджэнне каго-небудзь да скоку [269, р. 209].

Большасць прааналізаваных класіфікацый размяжоўваюць эмацыйныя/экспрэсіўныя і валітыўныя/канатыўныя выклічнікі. Фатычныя, або формулы этыкету, не заўсёды вылучаюцца ў асобную групу.

Семантычна інтэр’ектывы – гэта выражэнні ментальнага стану моўцы або яго стаўлення, пачуццяў да сітуацыі, яны арыентаваныя на першую асобу, цяперашні час і набліжаюцца па сваёй функцыі да сказа. Прагматычна выклічнікі кантэкстуальна звязаныя і выражаюць стаўленне моўцы або камунікатыўныя інтэнцыі, якія стасуюцца з адпаведным дыскурсам.

Мы адабралі волевыяўленчыя выклічнікі, што служаць для выражэння каўзацыі дзеяння адрасата, і размеркавалі на групы ў залежнасці ад характару дзеяння і адносін моўцы да дзеяння, якое ён каўзіруе, наступным чынам. Выклічнікі са значэннем

- фазавасці дзеяння (пачатак або спыненне дзеяння): *годзе, баста, амба, стой, усё, до, гайда, марш, тпру*;

- падзывання (людзей і жывёл), звяртання ўвагі: *гэй, о-го-го, цып-цып, го, гэй, кіц-кіц, кось-кось*;

- ‘праганяць’: *далоў, прэч, вон, акыш, апсік, кыш, псік, фіць*;

- перарывання дзеяння (загад маўчаць): *ша, ні гу-гу, тсс, цыц, ш-ш*;

- ‘выканаць пэўнае дзеянне’: *бай-бай, ату, майна, віра, біс, каравул, палундра, ну, плі, цур, цюга*;

- выказвання пажаданняў (этыкетныя формулы): *дзякуй, дабранаць, бог-помач, дабрыдзень, даруйце*;

У англійскай мове выклічнікі былі размеркаваныя наступным чынам. Выклічнікі са значэннем

- фазавасці дзеяння (пачатак або спыненне дзеяння): *whoa, avast, full stop*;

- падзывання (людзей і жывёл), звяртання ўвагі: *yoo-hoo, halloo, hey, hoy, ahoy, ahem*;

- ‘праганяць’: *shoo, off with*;

- перарывання вербальнага дзеяння (загад маўчаць): *shush, sh, hush, hist, mum*;

- ‘выканаць пэўнае дзеянне’: *yoicks, tallyho, rock-a-bye, heave ho, heads up, haw, gee, giddap, bis*;

- выказвання пажаданняў (этыкетныя формулы): *farewell, goodbye, hail, hello, pardon, cheerio, so long, welcome, sorry*.

Такім чынам, асноўнае значэнне волевыяўленчых выклічнікаў можна прадставіць формулай: “S хоча, каб Aдр неадкладна (не) выканаў пэўнае дзеянне”. Асаблівасці кроскультурнай прагматыкі праяўляюцца ў несупадзенні адзінак, якія выкарыстоўваюцца для перадачы таго ці іншага значэння (напрыклад, у беларускай мове больш разнастайны спектр выклічнікаў, звернутых да свойскіх жывёл, у англійскай мове шмат каманд з паляўнічай сферы, звернутых да сабак), а таксама ў несупадзенні аб’ёма значэння прадстаўленых элементаў поля. Так, англійскае *psst* служыць для прыцягнення ўвагі і азначае, што моўца хоча нешта паведаміць адрасату і такім чынам, каб гэтага не чулі іншыя: *Psst – want to know a secret?* Беларускі выклічнік *тсс* служыць для перадачы значэння ‘захоўваць цішыню’: *Аклікнула яго, а Міша ў адказ з-за спіны шэптам: “Мама, тсс... , я – тут. Гэта Ілья імправізуе”*.

Імператывы і інтэр’ектывы адносяцца да розных граматычных катэгорый, аднак маюць агульныя рысы (напрыклад, волевыяўленчыя выклічнікі і імператывы звернуты да адрасата з мэтай выканаць нейкае дзеянне), якія прыводзяць да транскатэгарызацыі пэўных складнікаў. Тыповым тут выступае шлях граматыкалізацыі ад імператыва да выклічніка, адваротны працэс – з’ява нашмат радзейшая [249, с. 314]. Апісаныя намі выпадкі прагматыкалізацыі імператывных форм дзеясловаў могуць разглядацца як прыклады транскатэгарызацыі і пераходу ад імператыва да інтэр’ектыва: *Бач! Каго я сустрэў; Глядзіце, не спазніцеся*. Адваротныя выпадкі, калі выклічнік пачынае фігураваць як дзеяслоў, значна радзейшыя, напрыклад, *годзе загараць*, дзе *годзе* сінанімічна дзеяслову *хопіць* і ўтварае з ім адну дзеяслоўную групу. Паміж імі нельга паставіць знак прыпынку, як у выпадках з іншымі выклічнікамі.

3.4. Субзона інтэнцыянальнасці ў беларускай і англійскай мовах

3.4.1. Семантыка і прагматыка субзоны інтэнцыянальнасці ў беларускай і англійскай мовах

Інтэнцыянальнасць у філасофіі – гэта актыўнасць свядомасці, скіраваная на ўсталяванне сувязей з навакольным светам. У лінгвістыку паняцце інтэнцыянальнасці прыйшло з работамі Дж. Сёрля, які размяжоўвае інтэнцыю і інтэнцыянальнасць. Першае выступае сінонімам намеру і разам з жаданнем, страхам, надзеяй, верай складае адну з форм інтэнцыянальнасці [94, с. 98].

“Інтэнцыянальнасць не варта атаясамліваць з намерамі, гэта вымярэнне, што ляжыць у іх аснове. Гэта сама здольнасць чалавека мець намеры” [71, с. 124]. Р. Мэй лічыць, што інтэнцыянальнасць з’яўляецца ключом да праблемы жадання і волі. Яна пачынаецца як эпістэمالогія, спосаб спазнання рэальнасці [71, с. 125], што адбываецца за кошт праяўлення інтэнцыі, тое, як чалавек разумее сусвет, залежыць ад яго намераў. Інтэнцыянальнасць, па Э. Гусерлю, выступае значным атрыбутам свядомасці [159, р. 500].

Знаходзячыся ў інтэнцыянальным стане, індывід прадчувае/чакае будучыню ў святле пэўнай мэты [216, р. 15]. Яе надыход можа бачыцца індывідам як той, што кантралюецца ім, і ён, адпаведна, можа на яго ўплываць, і як той, што непадуладны яго волі. Так, Дж. Гуэрон вылучае два тыпы каўзальнасці: інтэнцыянальную і метафізічную. Першая тычыцца сітуацыі, калі суб’ект (чалавек) мае намер увесці змены ў аб’ект. Другая прыводзіцца ў дзеянне законамі, якія кіруюць парадкам у сусвеце без удзелу волі чалавека [181, р. 151, 153].

У сістэме народнага ўяўлення (наіўнай карціне свету)¹, апісанай Р. Д’андрадэ, жаданні і намеры належаць да розных феноменаў: можна мець жаданне, але не намервацца нічога зрабіць для яго ажыццяўлення. Аб’екты жадання і намеру ляжаць у будучыні, але ў намеры прысутнічае элемент рашэння дзейнічаць. Пры пэўных умовах жаданні могуць стаць намерамі. Намер, як і жаданне, звязаны з эпістэمالогіяй, бо залежыць ад ведаў і меркаванняў, ад таго, што суб’ект мысліць як пажаданае ці неабходнае, да чаго імкнецца [216, р. 17]. Аднак у адрозненне ад перакананняў, намер, як і жаданне, не бывае слухным ці няслухным (true, false), ён можа быць спраўджаным ці няспраўджаным [242, р. 37]. Для таго, каб сфармаваўся намер, індывід павінен папярэдне зрабіць выбар на карысць таго ці іншага дзеяння. Такім чынам, для сітуацыі намеру неабходны розум, воля і наяўнасць выбару. Пасля таго, як Р. Дэкарт увёў у навуковую парадыгму раздзяленне рацыянальнага і эмацыянальнага, доўгі час эмоцыі, жаданні лічыліся тым, што замянае рацыянальнаму выбару. Аднак апошнія даследаванні даводзяць, што падчас прыняцця рашэння эмоцыі або ацэнка жыццёва неабходны. А. Дамасіа даказвае, што без удзелу эмоцый немажліва зрабіць выбар. Пацыенты, у якіх пашкоджана частка галаўнога мозга, што адказвае за эмоцыі, не могуць прыняць рашэння і зрабіць выбар [155, р. 172]. Намер, такім чынам, робіцца вынікам прыняцця рашэння, у якім задзейнічаныя розум, воля і эмоцыі.

“Аналіз інтэнцыйных і волевых дзеянняў фундаментальна важны для разгляду сацыяльных інтэракцый любога тыпу” [192, р. 243]. Напрыклад, эксперыментальна было пацверджана, што выказванні, якія ўтрымліваюць інтэнцыйныя адзінкі, лепш запамінаюцца [108, с. 349]. Гэта можна патлумачыць вядомым у псіхалогіі эфектам Зейгарнік, калі незавершаныя

¹ Згодна з Д’андрадэ, наіўная карціна свету паўночных амерыканцаў складаецца з шэрага розных ментальных працэсаў і станаў, уключаючы успрыманні (perceptions), веды/меркаванні (beliefs/knowledge), адчуванні/эмоцыі (feelings/emotions), жаданні (desires/wishes), намеры/інтэнцыі (intentions), рашучасць, волю, самакантроль (resolution, will, self control) [153, р. 115–116].

дзеянні запамінаюцца лепш за завершаныя. Намеры – гэта яшчэ нявыкананыя дзеянні, таму яны запамінаюцца лепш. Звычайна намер знікае з выкананнем дзеяння, на якое ён быў скіраваны.

У прагматыцы маўленчыя акты, звязаныя з намерам, адносяцца да *камісіваў*, “прамаўляючы камісіў, моўца намерваецца (спрабуе) прыстасаваць свет да таго, што ён/яна прамовілі” [135, р. 32]. Камісівы найпрост звязаныя з намерам. Пры іх дапамозе моўца абавязвае сябе да пэўнага дзеяння ў будучым. Сярод камісіваў аўтары вылучаюць: абяцанне (promise), прапанову (offer), клятву (vow), зарок (pledge), пагрозу (threat), паруку (guarantee) і інш. [133, р. 25–26; 256, р. 53]. З той прычыны, што камісівы ўключаюць у сябе абвясчэнне намеру (інтэнцыі) [138, р. 150–151], мы прылічваем іх да субзоны інтэнцыянальнасці. Характарыстыкамі для інтэнцыйнага дзеяння выступаюць: адушаўлёнасць суб’екта, актыўнае дзеянне ў прэдыкаце, супадзенне суб’екта і аб’екта намеру, скіраванасць у будучыню і немагчымасць ужывання ў прошлым часе.

3.4.2. Кагнітыўна-маўленчыя тактыкі субзоны інтэнцыянальнасці

3.4.2.1. Інтэнцыятывы

Інтэнцыятыву, або намер, – гэта жаданне, замысел зрабіць што-небудзь. Формула: “S намерваецца X”. Лексічна значэнне дзеяння, якое моўца намерваецца выканаць, у беларускай мове перадаецца наступнымі прэдыкатамі: *намервацца, мерыцца, думаць, меркаваць, мецца, меціцца, меціць, цэліцца, нацэльвацца, парывацца, памыкацца, збірацца, рашаць, планаваць, праектаваць, замахвацца* [54, с. 271]; *імкнуцца, мкнуцца, памыкацца, хінуцца, цягнуцца, перціся, прэгчыся, тужыцца, няцца, рвацца, парывацца, рваць, лезці са скур* [54, с. 207]; *наважыцца, надумацца, мець на мэце, рабіць спробы, планаваць*.

Ментальныя прэдыкаты *думаць, уздумаць* у пэўных кантэкстах прымаюць ролю інтэнцыянальнага дзеяслова: *Якраз у гэты час разнесліся чуткі, што немцы думаюць аднаўляць чыгунку; Пах мёду кружыў Мішку галаву, і ён не думаў адступаць, не паспытаўшы салодкага; Што ты думаеш рабіць сёння? – спытаў у Славіка Косця. А. Падучава прылічае такія выпадкі да рэгулярнай шматзначнасці, тып “меркаванне – намер”* [74, с. 307]. Найбольш частотным тыпам сказа, дзе *думаць* ужываецца ў значэнні інтэнцыянальнага дзеяслова, выступае пытанне: *Кім ты думаеш быць як вырасцеш?; І што ты думаеш з ім рабіць?; Што ты думаеш гэтым выйграць?; Кажы хутчэй, каго ты думаеш запрасіць?*.

Другой частотнай канструкцыяй з’яўляецца выраз *і не думаць рабіць* нешта: *Мяцеліца і не думала сунімацца; Хрыстос і не думаў увязвацца ў гэтае агульнае бязладдзе. Часта, калі моўца ўжывае думаць як інтэнцыянальны дзеяслоў, то апісвае сітуацыі шкадавання або не самыя пажаданыя дзеянні: І думаў жа з’ехаць на кватэру ў гэтым горадзе. Эх-ха... – уздыхнуў сябрук; А я спадзявалася, нават будавала планы. Думала ўзняць цябе на вышыню. Эх, усе вы аднолькавыя; Ты вельмі памыляешся, калі думаеш жыць у нас спакойна і весела.*

Паказальна, што ў беларускай мове прысутнічае дзеяслоў *перадумаць* у значэнні ‘падумаўшы, змяніць намер’: *Хацеў зайсці да знаёмага, але пера-*

думаў; Ён сапраўды знайшоў дзеда Кастрата ў клубе, але біцца з ім пера-думаў, а таксама дзеяслоў уздумаць у значэнні ‘нечакана, раптам захацець ці вырашыць што-н. зрабіць’: *Не ўздумайце ехаць без мяне!*; *Каго ты ўздумаў ашукаць?*

У англійскай мове дзеясловы *intend, to be willing, to mean, to plan, to offer, to contemplate, to try, to decide, to propose, to think* лексічна перадаюць значэнне дзеяння, якое моўца намерваецца выканаць. Дзеяслоў *to mean* менш фармальны за *to intend* і часцей ужываецца ў штодзённых размовах, калі намер моўцы сумнеўны або слабы, а таксама, калі ёсць жаданне запэўніць, што намер быў добрым, у адказ на дзеянне, якое аказалася небенефактыўным для адрасата: *I’m sure he meant well. I meant no harm – I only meant to help.* У значэнні ‘намервацца зрабіць нешта’ *to mean* можа ўжывацца ў форме працяглага аспекту: *I’ve been meaning to phone you for weeks.*

Дзеяслоў *to aim* нефармальны па стылістыцы, але ўказвае на пэўную мэту і ўключае намаганні, якія прыкладаюцца для яе дасягнення: *I aim to succeed.* Дзеяслоў *to plan* больш вызначаны за *to intend* і мае на ўвазе пэўныя крокі для рэалізацыі задуманага [184, p. 331].

У залежнасці ад характару дзеяння (апісанне сітуацыі ці дзеяння), якое ідзе следам за прэдыкатам, успрымаецца і сам прэдыкат. Дзеяслоў *decide*, калі ўжываецца з даданым сказам (*that-clause*), значыць ‘come to believe’ (*John decided that it was cloudy = ‘John came to believe that it was cloudy’*). Калі пасля яго ідзе інфінітыўная канструкцыя, то *decide* значыць ‘come to intend’ (*John decided to leave = ‘John came to intend to leave’*) [192, p. 253].

Дзеяслоў *to think* у значэнні намеру (як і ў значэнні ‘думаць’) можа ўжывацца ў форме Present Continuous: *I’m thinking of giving up my job; What are you thinking about?* У значэнні ‘меркаваць’ дзеяслоў *to think* не ўжываецца ў форме Present Continuous.

Інтэнцыя канцэптуальна звязана з будучыняй, што прасочваецца ў сувязі форм будучага часу і прэдыкатаў з семантыкай намеру. У даведніках па англійскай граматыцы адзначаецца, што калі гаворка ідзе пра запланаванае дзеянне, замест формы будучага часу (*will*) ужываецца форма Present Continuous або канструкцыя *to be going to*: *What are you doing this evening?* Форма *will* ужываецца, калі будучыня або сітуацыя прадказваецца моўцам: *The plate is hot, if you touch it you will burn yourself* [215, p. 44]. У выразе *to be going to* відавочна прасочваецца канцэптуальная метафара “час – гэта рух”.

Пытальныя сказы з інтэнцыянальнай семантыкай (напрыклад, *Are you going to tidy your room?* ‘Ты збіраешся прыбіраць свой пакой’) лічацца менш ветлівымі па прычыне пэўнага сумнення моўцы наконт таго, што дзеянне будзе выканана [130, p. 260].

На наш погляд, у беларускай мове аналітычная форма будучага часу можа перадаваць дадатковае мадальнае адценне значэння волевыяўлення: *Дык вось, вы, не буду хаваць, знаходзіцеся ў псіхіятрычнай лякарні, я, Браніслаў Антонавіч, галоўны лекар addзялення. Буду ў дадзеным выпадку не перадае значэння будучага дзеяння, а, прагматыкалізуючыся ў дыскурсіўны маркер, служыць для выражэння камунікатыўнай стратэгіі шчырасці. Другі раз*

няхай *Прося гарбатая цябе столькі чакае. А я не буду*. Моўца адмаўляецца чакаць адрасата і ў форме *не буду* счытваецца нежаданне і намер не рабіць пэўнага дзеяння. У англійскай мове дапаможны дзеяслоў *will* першапачаткова адносіўся да волевыяўлення, таму нават сёння аддзяліць сему кампанента жадання, волі суб'екта і сему будучыні часта бачыцца немагчымым. Так, да значэння будучыні прымешваюцца іншыя семантычныя адценні намеру (*He will kill you*), абяцання (*We'll give you a nice present for your birthday*), загаду (*Will you shut up!*), прапановы (*Who will have some lemonade*) і інш. З гэтай прычыны некаторыя даследчыкі кажуць пра той факт, што выраз *to be going to* ўжываецца, калі ёсць неабходнасць перадачы значэння будучыні без дамешку семы хацення, у той час як дзеясловы *to want, to mean, to intent* замяшчаюць *will*, калі ёсць патрэба перадачы значэння жадання, намеру і г.д. [183, p. 23, 39].

3.4.2.2. Менасівы

Менасівы, або пагроза, – гэта абяцанне зрабіць зло, непрыемнасць [100, с. 406]. Формула: “S пагражае Addr зрабіць непрыемнае для Addr”. Для выяўлення кантэкстаў маўленчай стратэгіі пагрозы мы адбіралі тыя, дзе ў словах аўтара сустракаліся прэдыкаты: *пагражаць, гразіць, гразіцца; страшыць*. Намі былі вылучаны наступныя групы.

- Канструкцыя “не рабі X, бо (або) я зраблю Y”: *Не ўздумайце жартаваць, – папярэдзіў перш-наперш гаспадыню, – бо тады я і праўда стану бязлітасны*.

- Канструкцыя “я Addr_{dat} дам/пакажу”: – *Вырасну, дык я табе дам! – пагражаю я яму; Сціснуўшы зубы ад злосці, ён у думках пагражаў ёй: – Чакай, я табе яшчэ пакажу! Ты яшчэ пазнаеш мяне... Я табе пакажу, як дзеда ў манюкі залічваць! Выразы я табе пакажу і я табе дам праходзяць працэс прагматыкалізацыі, бо лексічнае значэнне дзеясловаў зацямяецца, яны выкарыстоўваюцца як эмацыйныя паказчыкі незадаволенасці моўцы, як пагроза. У той жа час яны працягваюць функцыянаваць і як поўналексічныя прэдыкаты. Параўнаем: (1) *А ну марш капаць! Я табе пакажу брындаць усю ноч!*; (1а) *Пакуль татка спіць, я табе пакажу мой кветнік*; (2) *А лепш не марнуй часу, я табе дам якога мыла з парфумай. Жанчыны такому заўсёды радыя*; (2а) *Куды? Куды скачаш? Я табе дам удзіраць!**

- Дзеяслоў у форме будучага часу (простая і складаная формы): *Ведаеце, я жаліцца на санітараў буду, – панура пагражае фельчар; Я яму як урэжу! – гразіўся ён; “Я цябе заб’ю, калі ты нешта ў інтэрнэт напішаш пра мяне!” – гразіцца нам на развітанне тая самая Ганна. Выразу можа папярэднічаць імператыў з семантыкай загаду: – *Замоўкні! Я загадваю замоўкнуць! Буду страляць, – гразіўся Косьцікаў, тупаючы на ўзбочыне ля машыны*.*

- Канструкцыя “будзеш у мяне рабіць X”: *Будзеш у мяне ў гразі валяцца, якдохлы пёс, бандыцкая твая морда! – страшна пагражаў ён; На ланцуг пасаджу! Сырую рэпу будзеш у мяне жэрці! Сука, падла, будзеш у мяне зямлю грызці*.

• Імператыўная канструкцыя “рабі X, а то як зраблю Y”: “Ану, варушыся, а то як дзвіну!” – злосна прагырчаў мужчынскі голас; Уцякайце ад мяне, а то як схалю стул, дык усіх вас біць пачну.

• “Імператыў + інакш/іначай я зраблю X”: Вярні мне Грыгора Андрэвіча, інакш я з цябе генеральскія пагоны разам з лампасамі зьдзяру.

• Канвенцыйныя формулы: Я табе пакажу, дзе ракі зімуюць!; Ты мяне напамніш; Ты пашкадуеш (вы пашкадуеце); Я за сябе не адказваю: “Калі ты зараз торгнешся і скажаш нешта не так, я за сябе не адказваю”; Маўчаць, я каму сказаў! Ні слова больш, інакш я за сябе не адказваю.

У англійскай мове былі вылучаны наступныя канструкцыі маўленчай стратэгіі пагрозы.

• Канструкцыі з дзеясловам у форме будучага часу: *I'll be back, he threatened.*

• Канструкцыі з *to be going to*: *I'm gonna kill everyone March 5; I'm going to get you for lying in court, you fat bitch.*

• Умоўныя канструкцыі: *“If you come here again I will call the police and have you arrested for disturbing my work”, she threatened.*

• Канструкцыі з квазіімператывам: *Talk and I'll shoot Max.*

• Канструкцыі *had better*: *“I'm Pestilence,” his sister says, then warns him, “You better not call me ‘retard’ again”; You'd better help me or you will be in trouble.*

• Канвенцыйныя формулы: *Your money or your life!; You'll pay for this!; This better be good, or else!.*

Асноўнымі характарыстыкамі менасіваў выступаюць: наяўнасць дзеясловаў гвалту, нанясення шкоды (*забіць, парэзаць* і г.д.), лаянкавыя словы, скіраванасць на будучыню, інтэнцыянальнасць, агентыўнасць, адрасаванасць пагрозы, часта ўмоўная канструкцыя. Менасівы маюць высокую ступень канвенцыйнасці і амаль ніколі не выкарыстоўваюць уласныя перфарматывы. Асаблівасць менасіваў у тым, што прэдыкаты з семантыкай пагрозы выступаюць квазіперфарматывамі і іх непасрэднае ўжыванне ў маўленчым акце будзе адпавядаць перфарматыўнаму самагубству. Таму іх ужыванне абмежавана кантэкстамі, якія апісваюць сітуацыю пагрозы, а не ўдзельнічаюць у ёй: *Ясь пажаліўся, што змушаны нейкі час жыць у лесе, бо пан Бувевіч пагражаў застрэліць Інсургента.*

Мы размяжоўваем папярэджанні як пагрозы і папярэджанні як прэвентывы (якія размяшчаюцца ў субZONE імператыўнасці), калі моўца паведамляе адрасату пра небяспеку, бо хоча, каб яна не адбылася. Папярэджанні, калі яны датычацца наўмысных з боку моўцы негатыўных наступстваў для адрасата, можна таксама аднесці да менасіваў: *Stay out of my way. This is your last warning; Папярэджваю, не чапляйся да яе! Інакш, я за сябе не адказваю; І не падыходзьце, іначай, папярэджваю вас, ніводзін шляхціц не атрымае такой абразы дзеяннем, як вы ад мяне.* Наступны прыклад нельга кваліфікаваць як пагрозу, гэта паведамленне, мэтай якога з'яўляецца праінфармаваць адрасата: *Прыходзьце, але папярэджваю, што будзе толькі кураціна і рыба.*

3.4.2.3. Прамісівы

Прамісіў, або абяцанне, – гэта добраахвотнае абавязацельства зрабіць што-н., скіярджэнне, скіраванае да адрасата, што моўца выканае або не выканае пэўнае дзеянне [133, р. 25–26]. У абяцанні прысутнічае элемент запэўнівання, моўца не абавязкова хоча выконваць дзеянне, але ён/яна абяцаюць зрабіць гэта, бо ведаюць, што адрасат хоча, каб моўца яго выканаў. Моўца па пэўнай прычыне хоча задаволіць адрасата і таму пагаджаецца на выкананне дзеяння.

Да лексічных адзінак, што выражаюць семантыку прамісіва ў беларускай мове, адносяцца: *абяцаць, даваць слова, даваць зарок, гарантаваць, ручацца, запэўніваць, абавязваць, прысягаць, клясціся*; у англійскай мове – *promise, pledge, vow, swear, vouch for, guarantee, affirm, agree, assure, commit, declare, ensure*. “*Не дазнаецца! Клянуся!*”; *Я прысягаю, што не выпушчу з рук зброі да тых пор, пакуль ня будзе ўстаноўлены поўны спакой і бяспека ў нашых сёлах і гарадох; I swear to you, Gabriel, I never meant to hurt anyone; I assure you I know quite enough.*

Да канструкцый, якія перадаюць прамісіўную ілакуцыю, адносім наступныя, вылучаныя з корпуса тэкстаў.

- Формы будучага часу (аналітычная і сінтэтычная): *То я ўвечары прыйду да вас, – паабяцала яна. Ды прыдзем, прыдзем, – паабяцала Мальвіна; Больш не буду карыстацца паслугамі гэтай крамы*, – абяцала пераважная большасць.

- Згода з папярэднім выказваннем і дубляванне яго: *Але з памінак – сюды. Ні дзевяцін, ні саракавінаў. Згодная?* – “Добра, – абяцала яна. – З памінак адразу дамоў!”

- Сінтэтычная форма сумеснага дзеяння: *Аддамо!* – паабяцаў Толя.

З корпуса тэкстаў былі вылучаны канструкцыі, якія перадаюць прамісіўную ілакуцыю ў англійскай мове.

- Канструкцыі з дзеясловам у форме будучага часу: “*Don’t worry, I’ll get you a taxi,*” *he promised; Redmond received many messages of sympathy and he answered them all last night when he promised: “I will run again. My goal is, as it always was, to win an Olympic medal”.*

- Канструкцыі з дапаможным мадальным дзеясловам *shall*: “*I shall try to remember,*” *she promised them.*

- Канструкцыі з *to be going to*: “*I’m going to make him hate you,*” *she promised.*

- Згода з папярэднім выказваннем у форме кароткага адказу, які дублюе слова пытання або выкарыстоўвае дапаможны дзеяслоў: “*Don’t go to sleep.*” “*I won’t,*” *she promised; “Did you really feel nothing?” “Really,*” *she promised.*

Структурна-лексічная мяжа паміж прамісівам і менасівам даволі тонкая, і часам толькі кантэкст дапамагае вызначыць тып маўленчай тактыкі. Розніца ў прататыпнай сітуацыі палягае ў тым, што выкананне дзеяння з’яўляецца бенефактыўным для адрасата прамісіва. Пры менасівах выкананне дзеяння з’яўляецца шкодным/небяспечным для адрасата. Як прамісівы, так і менасівы могуць быць умоўнымі па сваёй структуры (S абяцае выканаць X толькі пры ўмове што Y), г.зн., што ў выказванні прагаворваецца ўмова, пры якой будзе або не будзе ажыццёўлена пэўнае дзеянне.

- Прамісіў: зрабі X і S ўзнагародзіць A з Y – *If you help me with my homework, then I will lend you my bike.*
- Менасіў: зрабі X і S пакарае A з Y – *If anything happens to my business, I will kill you.*

3.4.2.4. Афертывы

Афертыў – вербалізаванае жаданне, намер моўцы выканаць дзеянне на карысць адрасата [178, р. 324]. Ён можа разглядацца як умоўнае абяцанне (conditional promise), бо для яго ажыццяўлення моўцу неабходная згода адрасата. Прапанова звязана з няпэўнасцю, таму часта яна вербалізуецца праз пытанні: *Would you like a cup of tea?*; *Я магу вам дапамагчы?*.

Семантыка афертываў перадаецца ў беларускай мове лексэмамі *прапаноўваць, ахвяраваць, даваць, даваць прапазіцыі, вызывацца, брацца добраахвотна*; у англійскай – *offer, propose, volunteer, grant, give*. *Прапаную пайсці ў заклад! Выйграе я ахвярую на добрачыннасць, у тым ліку аўтамабіль; Тады Іван Пуліхаў добраахвотна вызваўся выканаць прысуд; Паслухаўшы ўсю такую размову, я падаў прапазіцыю: свае рэчы перакладваю на другі воз, а яны няхай застаюцца тут да раніцы ці да палудня – як хочуць; I propose a toast to the Queen; I rashly volunteered to be a contestant.*

Для выяўлення канструкцый, якія ўжываюцца для перадачы афертываў, мы адабралі кантэксты, дзе ў словах аўтара сустракаліся прэдыкаты з семантыкай прапановы выканаць дзеянне, і размеркавалі іх па наступных групах.

- Пабочнае слова *можжа* + V: “*Можжа, абгонім яго? – прапанаваў шафёр Валодзька; – Можжа, галыштук пачапіць? – прапанаваў Вова Ігнацюк, што зайшоў да іх пазычыць прас; – Можжа, з ім пазнаёміцца, – прапанаваў Міколка.*

- Канструкцыя *добра было б*: “*Добра было б знайсці ветэрана Вялікай Айчыннай вайны і ўзяць над ім шэфства, – нясмела прапанаваў Міколка.*

- Канструкцыя *а што калі*: “*А што, калі лазерным промнем?.. – нібы прачытаўшы думкі Сушкевіча, прапанаваў Слукаў. Менавіта тады я яшчэ прапанаваў Анатолю: “А што, калі зладзіць супольную творчую вечарыну”.*

- Аналітычная форма сумеснага дзеяння: *Пан, смеючыся, прапанаваў мне: “Ну то давай, пане мілы, разам пашукаем”; Давай будзем гуляць у вяселле! – прапанаваў нехта з нас, і “вяселле” пачалося; Давайце знаёміцца.*

- Сінтэтычная форма сумеснага дзеяння: *Ну, вып’ем за Марусю, – прапанаваў Анатоль. – Зойдзем у кафэ! – прапанаваў Аленцы; А рэшту птушкам addамо, – прапанавала Каця.*

- Форма будучага часу: “*Я падвязу вас, – прапанаваў Дуброўскі; Я раскажу вам аповяд, – прапанаваў Мікола.*

- Канвенцыйныя этыкетныя формулы (з дзеясловамі *прасіць, запрашаць*): *Міласці просім, княжа, у госці, – прапанаваў Завейка; Прашу, панове, адведаць наліўкі, – прапанаваў Бароўскі; Калі вы жадаеце пазнаёміцца з маім братам, я запрашаю вас заўтра ў госці да нас”, – не верачы, што дзяўчына прыме яго запрашэнне, прапанаваў Георгій.*

• Імператыў з дадатковымі элементамі, што змякчаюць катэгарычнасць: – *Пі. Хочаш? – прапанаваў Міця; А ідзі лепей ты з намі, – прапанавала Яніна; Закусвайце, калі ласка, пан камандант, – прапанавала Ніна.*

У англійскай мове мы адабралі кантэксты з прэдыкатамі прапановы выканаць дзеянне ў словах аўтара і вылучылі наступныя групы.

• Канструкцыі з імператывам: *“Come on, swim with me,” she offered.*

• Канструкцыі з дзеясловам у будучым часе ў сказах, ускладненых пытаннем або ветлівай умовай: *“I’ll show you your room if you like,” she offered; “I’ll bring some more straw up to you, shall I?” she offered.*

• Канструкцыі з *let*: *“Let’s go and have a beer,” she offered; “Let me wear it, Mrs Freer!” she suggested.*

• Канструкцыі з мадальным дзеясловам *can/could*: *“I can drive,” she offered; “We can go back to Rose Cottage, and I’ll make coffee,” she offered; “Perhaps you can make another batch when we see him coming down from the moor-edge,” she suggested to her mother; “Maybe we could light a fire,” she suggested.*

• Пытальныя канструкцыі: *“I have a little mead, if the lady would care for it?” she offered; “Why don’t you walk home along the beck?” she suggested; “How about we do it?” she suggested. “Whisky?” she suggested lightly; “Shall I tell the band you’re ill?” she suggested.*

Такім чынам, для субзоны інтэнцыянальнасці, мы выявілі наступныя заканамернасці. Самым распаўсюджаным варыянтам перадачы значэння абяцання выканаць дзеянне выступае выкарыстанне форм будучага часу для дзвюх моў, тое ж датычыць і менасіваў, для маніфестацыі якіх моўцы ўжываюць выразы ў форме будучага часу, прычым вялікая частка з іх мае канвенцыянальны характар.

Цяжкасці ў апісанні складнікаў субзоны інтэнцыянальнасці палягаюць у тым, што яны гетарагенныя па сінтаксічнай будове, рэдка за тактыкай замацавана пэўная форма, якая, у сваю чаргу, аманімічная і поліфункцыянальная. Менавіта таму пры вызначэнні тактыкі вырашальную ролю адыгрываюць кантэкст сітуацыі і семантыка атачальных адзінак.

3.5. Субзоны рэфармацыйнай мадальнасці беларускай мовы ў супастаўленні з субзонамі англійскай мовы

Супастаўленне кагнітыўна-маўленчых тактык субзоны аптатыўнасці паказала, што ў дзвюх даследаваных мовах імпрэкатывы і дэзідэратывы адзначаны высокай ступенню канвенцыянальнасці і сітуацыйнасці. Злопажаданні і пажаданні дабра шмат у чым захавалі рысы функцыянавання мовы ў больш старажытны перыяд і ілюструюць асаблівасці іх ужывання носбітамі моўных структур у дачыненні да рэальнасці. Важна адзначыць, што імпрэкатывы і дэзідэратывы прадугледжваюць выкарыстанне адных і тых жа канструкцый для перадачы супрацьлеглых значэнняў у беларускай і англійскай мовах (табл. 3.13 і 3.14).

Табліца 3.13

Перадача імпрэкацыўнага і дэзідэратыўнага
значэнняў у беларускай мове

Тып канструкцыі	Тактыка	
	імпрэкацыў	дэзідэратыў
Канструкцыя з <i>каб</i>	+	+
Канструкцыя з <i>хай/няхай</i>	+	+
Імператыў	+	+
Бездзеяслоўная канструкцыя	+	+
Пытальная канструкцыя	+	-
Канструкцыя з аптытаўным дзеясловам у ролі перфарматыва	-	+
Канструкцыя <i>леці Х чым У</i>	+	-
Канструкцыя <i>дай бог</i>	-	+
Канструкцыя з прыназоўнікам <i>за</i>	-	+

Табліца 3.14

Перадача імпрэкацыўнага і дэзідэратыўнага
значэнняў у англійскай мове

Тып канструкцыі	Тактыка	
	імпрэкацыў	дэзідэратыў
Канструкцыя з <i>may</i>	+	+
Бездзеяслоўная канструкцыя	+	+
Імператыў	+	+
Канструкцыя з Subjunctive I	+	+
Канструкцыя з аптытаўным дзеясловам у ролі перфарматыва	-	+
Канструкцыя з <i>here is to</i>	-	+

Як у беларускай, так і англійскай мове ўжываюцца бездзеяслоўныя канструкцыі і форма імператыва для перадачы значэння імпрэкацыва і дэзідэратыва.

Тымітывы і сператывы разглядаліся разам з прычыны іх анталагічнай сувязі. Вылучаныя канструкцыі не кваліфікуюцца як спецыялізаваныя сродкі перадачы значэнняў баязні ці надзеі, бо яны могуць актуалізаваць іншыя значэнні ў залежнасці ад маўленчай сітуацыі і кантэксту. У табл. 3.15 прадстаўлены асноўныя канструкцыі для выражэння тымітыўнай і сператыўнай семантыкі ў дзвюх мовах.

Пры ўжыванні сператываў у англійскай мове прасочваецца ўплыў невербальных дзеянняў для прыцягнення поспеху/удачы (*fingers crossed, touch wood*), чаго не назіраецца ў беларускай мове. У той жа час выраз *што людзі скажуць* ілюструе важнасць знешняй ацэнкі сацыумам дзеянняў індывіда для беларускай лінгвакультуры.

Табліца 3.15

Перадача тымітыўнай і сператыўнай семантыкі
у беларускай і англійскай мовах

Беларуская мова		Англійская мова	
Тактыка			
Тымітывы	Сператывы	Тымітывы	Сператывы
• <i>як бы не</i> • <i>чаго лепшага</i> • <i>чаго добрага</i> • <i>так (таго) і глядзі (чакай)</i> • <i>не дай бог/божа</i> • <i>як бы чаго не выйшла (не здарылася)</i> • <i>толькі б не (хоць бы не)</i> • <i>а то яшчэ</i> • <i>не + інф.+ б</i> • <i>не хапала яшчэ</i> • <i>а што калі</i> • <i>няўжо</i> • <i>што людзі скажуць</i>	• <i>толькі б</i> • <i>бог дасць</i> • <i>дай божа</i> • <i>мо + дзеясл. у буд.ч.</i> • <i>хоць бы</i> • <i>(не) ставіць крыж</i>	• <i>lest</i> • <i>fear that</i> • <i>so that no</i> • <i>not that</i> • <i>god (heaven) forbid</i>	• <i>fingers crossed</i> • <i>look forward to</i> • <i>hopefully</i> • <i>if smb is lucky</i> • <i>touch wood knock (on) wood</i> • <i>oh, that+ Subjunctive II</i> • <i>had better</i>

Прататыпным у семантыцы тактык субзоны імператыўнасці выступае веданне моўцы пра магчымасць адрасата выканаць дзеянне або наяўнасць у адрасата кантролю над яго выкананнем. Нельга загадваць або прасіць выканаць тое, на што адрасат няздольны (напрыклад, нельга сказаць *не расці*, бо фактар росту не залежыць ад індывіда).

У англійскай мове моцныя і слабыя аблігатывы маркіруюцца праз ужыванне пэўнага мадальнага дзеяслова: *should, have to, must*. У беларускай мове для перадачы значэння інтэнсіўнасці аблігатыва выкарыстоўваюцца лексемы, семантыка якіх утрымлівае неабходны элемент, напрыклад, *даводзіцца*, што ўключае кампанент 'непазбежнасць' у сваім тлумачэнні, або дадатковыя лексічныя сродкі (прыслоўі – *немінуча*). У табл. 3.16 прадстаўлены асноўныя канструкцыі перадачы аблігатыўнай семантыкі ў беларускай і англійскай мовах.

Табліца 3.16

Перадача аблігатыўнай семантыкі
ў беларускай і англійскай мовах

Аблігатыў	
Беларуская мова	Англійская мова
• Імператыў • Інфінітыў • Бездзеяслоўныя канструкцыі • Канструкцыі з дзеясловам <i>даводзіцца</i> • Канструкцыі з прэдыкатам <i>трэба</i>	• Імператыў • Канструкцыі з дзеясловам <i>should</i> • Канструкцыі з дзеясловам <i>ought to</i> • Канструкцыі з дзеясловам <i>supposed to</i> • Канструкцыі з дзеясловам <i>must</i>

Беларуская мова	Англійская мова
• Канструкцыі з дзеясловам <i>мусіць</i> • Канструкцыі з прэдыкатам <i>быць павінным</i> • Канструкцыі з прэдыкатам <i>быць абавязаным</i> • Перфарматыўны дзеяслоў <i>загадваць</i> • Канструкцыі з прэдыкатам <i>варта</i> • Канструкцыі з прэдыкатам <i>неабходна</i>	• Канструкцыі з дзеясловам <i>have to</i> • Канструкцыі з дзеясловам <i>to be to</i> • Канструкцыі з дзеясловам <i>order</i> • Канструкцыі з дзеясловам <i>will</i> у форме квазіпытання

Семантыка забароны дзеяння выражаецца ў прахібітывах. Гэта тактыка, якая прадугледжвае выкарыстанне канструкцый з адпаведнымі лексэмамі. Як бачна з табл. 3.17, у англійскай мове колькасць канструкцый большая з прычыны наяўнасці мадальных дзеясловаў.

Табліца 3.17

Перадача прахібітыўнай семантыкі
ў беларускай і англійскай мовах

Прахібітыў	
Беларуская мова	Англійская мова
• Канструкцыі з прэдыкатам <i>не смей(це)</i> • Канструкцыі з дзеясловам <i>забараняць, забаронена</i> • Канструкцыі з <i>не дазваляць, недазволена</i> • Канструкцыі з <i>нельга</i> • Канструкцыі з <i>не можна</i>	• Канструкцыі з <i>be not allowed to</i> • Адмоўны імператыў • Канструкцыі з <i>be not to</i> • Канструкцыі з <i>be prohibited</i> • Канструкцыі з <i>be forbidden to</i> • Канструкцыі з <i>not be permitted to</i> • Канструкцыі з <i>cannot</i> • Канструкцыі з <i>must not</i> • Канструкцыі з <i>may not</i> • Канструкцыі з <i>don't you dare</i>

Для выказвання дазволу беларускія і англійскія носьбіты ўжываюць падобныя канструкцыі (табл. 3.18).

Табліца 3.18

Перадача пермісіўнай семантыкі
ў беларускай і англійскай мовах

Пермісіў	
Беларуская мова	Англійская мова
• Канструкцыі з дзеясловам <i>дазваляць</i> • Канструкцыі з <i>магчы (можна/можаш)</i> • Канструкцыі з імператывам	• Канструкцыі з <i>to be permitted to</i> • Канструкцыі з <i>to be allowed to</i> • Канструкцыі з <i>can</i> • Канструкцыі з <i>may</i>

У канструкцыях, тыповых для перадачы значэння перасцярогі, прасочваецца адпаведнасць у беларускай і англійскай мовах (табл. 3.19).

Перадача прэвентыўнай семантыкі
ў беларускай і англійскай мовах

Прэвентыў	
Беларуская мова	Англійская мова
• Канструкцыі з адмоўным імператывам (часта яму папярэднічае выраз <i>глядзі толькі</i>) • Канструкцыі з <i>глядзі</i> + дзеяслоў у будучым часе • Канструкцыі з прэдыкатамі <i>быць асцярожным, уважлівым, пільным</i> (<i>асцярожна, увага</i>)	• Канструкцыі з мадальным дзеясловам <i>should</i> • Канструкцыі з прэдыкатамі <i>had better</i> • Канструкцыі з <i>watch out, look out</i> • Канструкцыі тыпу: <i>Maybe you might not want to do smth</i> • Канструкцыі з <i>be careful, beware, be attentive</i> • Канструкцыі з дзеясловам <i>mind</i>

Большасць канструкцый менасіўнай семантыкі ў беларускай мове ўтрымліваюць імператывы, у той час як англійскай – іншыя сродкі (табл. 3.20). Агульным для моў даследавання выступае параметр біпрапазіцыйнасці, складзены ў адпаведнасці з каўзальным прынцыпам (калі А, то Б), калі моўца актуалізуе магчымыя наступствы для адрасата, пры ўмове, што той (не) выканае яго патрабаванняў.

Табліца 3.20

Перадача менасіўнай семантыкі
ў беларускай і англійскай мовах

Менасівы	
Беларуская мова	Англійская мова
• Канструкцыя “не рабі X, бо (або) я зраблю Y” • Канструкцыя “я Addr_{dat} дам/накажу” • Дзеяслоў у форме будучага часу (простая і складаная формы) • Канструкцыя “будзеш у мяне рабіць X” • Імператыўная канструкцыя “рабі X, а то як зраблю Y” • Імператыў + <i>інакш\іначай</i> я зраблю X • Канвенцыйныя формулы: <i>Ты мяне напамніш</i>	• Умоўныя канструкцыі (if X then Y) • Канструкцыі з квазіімператывам (do X and I/you will Y) • Канструкцыі з дзеясловам у форме будучага часу • Канструкцыі з <i>to be going to</i> • Канструкцыі <i>had better</i> • Канвенцыйныя формулы: <i>Your money or your life!</i>

Агульнай рысай для беларускай і англійскай моў у выкарыстанні прамісіваў (табл. 3.21) выступае наяўнасць механізмаў, пры дапамозе якіх моўца спрабуе супакоіць або запэўніць адрасата ў тым, што дзеянне будзе выкананае, напрыклад, фраза *do not worry* або рэдуплікацыя *прыдзем, прыдзем*.

Перадача прамісіўнай семантыкі
ў беларускай і англійскай мовах

Прамісівы	
Беларуская мова	Англійская мова
• Формы будучага часу (аналітычная і сінтэтычная) • Згода з папярэднім выказваннем і дубляванне яго • Сінтэтычная форма сумеснага дзеяння	• Канструкцыі з дзеясловам у форме будучага часу • Канструкцыі з <i>to be going to</i> • Згода з папярэднім выказваннем ў форме кароткага адказу, які дублюе слова пытання або выкарыстоўвае дапаможны дзеяслоў • Канструкцыі з дапаможным мадальным дзеясловам <i>shall</i>

Прапануючы дзеянне, моўца жадае запэўніць адрасата ў бенефактыўнасці гэтага дзеяння для адрасата (*добра было б*). Моўца таксама выкарыстоўвае формы сумеснага дзеяння (*давай, let*), што з кагнітыўнага пункту гледжання тлумачыцца як спроба зняць магчымую трывогу, раздзяліўшы адказнасць за дзеянне. Імператывы змякчаюцца маркерамі ветлівасці, самай частотнай сінтаксічнай формай з'яўляецца пытанне, што тыпова для дзвюх моў даследавання (табл. 3.22).

Табліца 3.22

Перадача афертыўнай семантыкі
ў беларускай і англійскай мовах

Беларуская мова	Англійская мова
• Пабочнае слова <i>можа</i> + V • Канструкцыя <i>добра было б</i> • Канструкцыя <i>а што калі</i> • Аналітычная форма сумеснага дзеяння • Сінтэтычная форма сумеснага дзеяння • Форма будучага часу • Канвенцыйныя этыкетныя формулы (з дзеясловамі <i>прасіць, запрашаць</i>) • Імператывы з дадатковымі элементамі, што змякчаюць катэгарычнасць (маркер ветлівасці <i>калі ласка</i>)	• Канструкцыі з мадальным дзеясловам <i>can/could</i> • Канструкцыі з <i>let</i> • Непрамае ідыяматычнае пытанне <i>How about</i> • Пытальныя канструкцыі: <i>Why don't you; shall I</i>; намінальныя пытанні (<i>an apple?</i>) • Канструкцыі з дзеясловам у будучым часе ў сказах, ускладненых пытаннем або ветлівай умовай • Канструкцыі з імператывам, якому папярэднічаюць элементы змякчэння (<i>come on</i>)

Такім чынам, пацыентыўная арыентацыя канструкцый з аблігатыўнай семантыкай праяўляецца ў беларускай мове ў такіх выразах, як *мне/табе трэба, давядзецца, варта, неабходна*. У той жа час прысутнічаюць і агентыўныя канструкцыі кшталту *я мушу, павінна, абавязаная*. У англійскай мове толькі адна пацыентыўная канструкцыя – *you are supposed to*, астатнія мадэлі прадстаўлены мадальнымі дзеясловамі з агентыўнай арыентацыяй: *I must*,

should, ought to і г.д. Пры гэтым на выбар адзінкі ўздзейнічае тып каўзацыі: сыходзіць загад ад знешняга фактара або прадыхаваны ўнутранымі перакананнямі. У дадатак, наяўнасць пацыентыўных і агентыўных канструкцый увязвае кантроль і каўзацыю. Так, А. Вяжбіцкая піша пра сувязь пацыентыўных канструкцый і меншай кантраляванасці дзеяння або, прынамсі, мыслення пра дзеянне як тое, што не кантралюецца моўцам. У беларускай мове адзінкі *мушу* і *павінен* належаць да канструкцый з агентыўнай арыентацыяй, але аналіз кантэкстаў іх ужывання прыводзіць нас да высновы, што яны розняцца па ўспрыняцці і ўжыванні. *Мушу* сустракаецца ў кантэкстах, якія апісваюць сітуацыі, дзе патрабуецца выкананне дзеяння ад моўцы з прычын знешніх абставін. *Я сам ведаю, што гэта несправядліва і непатрэбна, але я мушу рабіць так, бо маю баявы загад; Мушу ехаць у гэтыя гарады, бо прыеду ў Менск на кароткі тэрмін; Я мушу наведваць такія ўстановы, бо гэта мая работа; Выязджаючы на вуліцу Школьную, я пастойна мушу зварочваць, бо насустрач на маёй паласе кампідосіць які-небудзь трактар; Даруйце, не ўмею пісаць некролагі, але мушу напісаць, бо такіх людзей у Беларусі адзінкі.* Адзінка *павінен* больш звязана з унутранымі перакананнямі, выкліканымі пачуццём адказнасці або маралі (правільнасці, як павінна быць): *У свае 45 гадоў я павінна думаць пра здароўе і знешні выгляд, бо я застаюся жанчынай; Я павінна атрымаць добрую адукацыю, бо ў адваротным выпадку не змагу знайсці працу; Слухае паўстанне павінна быць у школьнай праграме, бо гэта адзін з камянёў у муры незалежнай гісторыі Беларусі.*

Ужыванне імператыва ў англійскай мове ў дырэктывах апроч за прамыя загады абмежавана. Замест яго перавага аддаецца непрамым пытанням, мадальным дзеясловам і ўмоўным канструкцыям, што складае лінгвакультурную асаблівасць англамоўнай культуры, выкліканую традыцыяй паважлівага стаўлення да індывідуальнасці асобы, яе правоў і аўтаноміі. У беларускай мове інфінітыў ужываецца як найбольш абязлічаная дырэктыўная форма каўзацыі, чаго не назіраецца ў англійскай.

Вывады па главе 3

У трэцяй главе былі даследаваны семантычныя і лінгвапрагматычныя працэсы ў адносінах да мадальнасці волевыяўлення, распрацаваны фокус лінгвапрагматычных стратэгій і тактык мадальнасці волевыяўлення.

У выказваннях з волевыяўленчай семантыкай асноўным з'яўляецца кампанент пераўтварэння, таму для абазначэння семантычнага рэпертуару мадальных значэнняў, якія характарызуюць моўныя сітуацыі, скіраваныя на змену рэчаіснасці шляхам прыцягнення альтэрнатыўных (паралельных/магчымых) сусветаў пры задзейнічанні волі суб'ектаў, уведзіцца тэрмін *рэфармацыйная мадальнасць*. Яна распадаецца на тры субзоны: субзона аптатыўнасці з прататыпам жадання, субзона імператыўнасці з загадам у якасці прататыпа і субзона інтэнцыянальнасці, дзе прататыпам з'яўляецца намер. У кожнай субзоне вылучаюцца семантычныя падтыпы, або кагнітыўна-маўленчыя тактыкі.

Разгляд субзон рэфармацыйнай мадальнасці грунтаваўся на выяўленні і апісанні семантычнага ядра кожнай з іх. Так, субзона аптатыўнасці прадстаўлена семантыкай жадання, якое ў беларускай і англійскай мовах, з’яўляецца паняццем абстрактным і падлягае працэсам метафарызацыі. Падпадаючы пад рэіфікацыю, яно робіцца мажлівым для ўсведамлення. Пабудаваныя структурныя класіфікацыі і дыстрыбутыўныя мадэлі адлюстроўваюць тыпалагічныя асаблівасці вивучаемых моў. Семантычныя зоны, вылучаныя на падставе аналізу спалучальнасці лексем *жаданне* і *desire*, дазволілі ўстанавіць, што жаданне ў свядомасці беларускамоўных і англамоўных суб’ектаў канцэптуалізуецца як жывая істота (чалавек), якую можна запрасіць або якая можа прыйсці сама; як фізічны аб’ект, які валодае каштоўнасцю і ўласцівасцямі матэрыяльнай субстанцыі. Кагнітыўная матрыца жадання – увасабленне праз прыродныя феномены (агонь, вада, паветра). У той жа час у кожнай з моў прысутнічаюць унікальныя зоны, што ствараюць нацыянальную спецыфіку кагніцыі і вербалізацыі жадання. Прынцып бінарнай апазіцыі чалавечага мыслення праяўляецца ў дыхатамічнасці вылучаных зон атрыбутаваў, у межах якіх функцыянуюць лексемы *жаданне* і *desire*.

Адметнай рысай метафарызацыі жадання ў спалучэнні з лексэмамі *жыццё/жыць* у беларускай мове стала сувязь з вадой/агнём, у спалучэнні з лексэмамі *to live/life* ў англійскай – з дзеясловамі руху. Агульным у метафарызацыі жадання жыць для дзвюх моў выступіў вялікі аб’ём і памер.

Выяўленай заканамернасцю стала розніца ў спалучальнасці лексем *воля* і *will* са словамі з экзистэнцыяльнай семантыкай *смерць*, *паміраць*. Воля ў беларускім кантэксце “жаданне жыць – жаданне памерці” адыгрывае ролю трыгера, які скіроўвае вектар жадання да жыцця, што праяўляецца ў лексічнай забароне сумеснага ўжывання слоў *воля* і *смерць* і высокай частотнасці спалучэнняў *воля* і *жыццё*. Воля ў беларускай і англійскай мовах метафарызуецца як прадмет, які з высокай частотнасцю губляецца ці адбіраецца, дадаткова ў беларускай мове фіксуецца месцазнаходжанне волі ў целе чалавека (у вачах, руках і інш.), чаго не назіраецца ў англійскай мове.

Шматграннасць аптатыўнай семантыкі праяўляецца ў шэрагу канструкцый, вылучаных падчас аналізу, якія, у сваю чаргу, дадаюць ёй значэнне памежных катэгорый (неабходнасці, імператыўнасці, ветлівасці, шкадавання). Адзначым, што тэрміналагічнае пытанне абазначэння мадальнасці жадання застаецца да канца нявырашаным.

Праведзены асацыятыўны эксперымент дапамог устанавіць, што англамоўныя суб’екты ў якасці бліжэйшага сіноніма *want* разглядаюць лексему *desire*; лексема *wish* звязваецца з лексэмамі *dream* і *hope*. Носьбіты англійскай мовы асацыююць жаданне (*wish*) з казачнымі персанажамі, народнымі прыкметамі, забабонамі, чаго не назіраецца сярод беларускамоўных суб’ектаў, якія прадэманстравалі значна большую колькасць індывідуальных асацыятаў на стымулы з семантычнага поля аптатыўнасці. Ізамарфізм асацыятаў праявіўся ў тым, што носьбіты беларускай і англійскай моў называюць сярод аб’ектаў жадання патрэбы як базавыя, так і больш высокага парадку.

Кагнітыўна-прагматычныя тактыкі субзоны аптатыўнасці прадстаўлены аптатывамі, імпрэкатывамі, дэзідэратывамі, тымітывамі і сператывамі. Імпрэкатывы і дэзідэратывы ў беларускай і англійскай мовах структурна і сітуацыйна канвенцыяналізаваны. Тымітывы ў параўнанні са сператывамі нагружаны больш эмацыянальна (страх з’яўляецца адной з базавых чалавечых эмоцый; надзея імкнецца да ментальнай сферы), што тлумачыць выкарыстанне не толькі лексічных прэдыкатаў (*баяцца, хвалявацца, пераймацца* і г.д.), але і іншых прагматычных сродкаў для перадачы тымітыўнай семантыкі. У той жа час анталагічная ўзаемасувязь надзеі і страху, прататыпаў тымітываў і сператываў, знаходзіць сваё пацвярджэнне ў моўнай структуры: адны і тыя ж выразы могуць выкарыстоўвацца для тымітываў і сператываў.

Падчас даследавання субзоны імператыўнасці былі выяўлены дыскурсівы, утвораныя ад імператыўных форм дзеясловаў беларускай і англійскай моў, якія прайшлі працэс прагматыкалізацыі. Беларускія і англійскія формы імператыва супастаўляліся ў аспекце асіметрыі планаў іх зместу і выражэння. Былі прааналізаваны дырэктыўныя маўленчыя акты ў сферы волевыяўлення, устаноўлены і сістэматызаваны іх асноўныя лінгвапрагматычныя тактыкі ў беларускай і англійскай мовах.

Праведзены лінгвістычны эксперымент дазволіў выявіць, як носбіты моў ацэньваюць імператыўную семантыку, выражаную рознымі дырэктыўнымі тактыкамі. Было даказана, што дырэктыўныя стратэгіі, такія як апавядальныя сказы (з дзеясловам у форме будучага часу), некаторыя перфарматыўныя дзеясловы са значэннем каманды/загаду, аптатыўныя дзеясловы і інфінітыў, прыдатны для выражэння загаднага значэння. Імператыўная форма ў беларускай мове атрымала самы нізкі паказчык на шкале “загаднасці” ў параўнанні з іншымі дырэктыўнымі стратэгіямі.

Аналіз частотных дзеясловаў беларускай і англійскай моў паказаў, што ўсе яны могуць выкарыстоўваць імператыўную форму для перадачы неімператыўнай семантыкі. Працэсы прагматыкалізацыі ствараюць шэраг дыскурсіваў, якія функцыянуюць як устойлівыя выразы (*кажы, ведай, come on*). Працэсы граматыкалізацыі пазбаўляюць лексемы ў форме імператыва іх першаснага лексічнага і граматычнага значэння, надаючы новае граматычнае значэнне, напрыклад, *ідзі*, які адыгрывае ролю маркера будучага часу (*ідзі* зрабі/рабі нешта). Імператыўная форма можа ўжывацца як даданы ўмовы (*ведай я* = ‘калі б я ведала’), часам з процілеглым значэннем (*say it again and I will* = ‘калі ты скажаш гэта зноў, то я’), што фіксуецца ў дзвюх даследаваных мовах. Асаблівасцю беларускай мовы выступае транспацізыйнае выкарыстанне імператыўнай формы як формы будучага часу. Імператыў, даданы умовы і будучы час адносяцца да ірэальных сітуацый, што робіць магчымым іх транспаціцыю.

Пры перакладзе імператываў-дыскурсіваў ужываюцца адпаведнікі, якія перадаюць семантыку, а не форму, бо часта функцыянаванне дыскурсіваў не супадае ў даследаваных мовах (*скажыце* → *actually*; *come on* → *ды ну*).

Кагнітыўна-маўленчыя тактыкі субзоны імператыўнасці прадстаўлены такімі адзінкамі, як імператыў, юсіў, гартатыў, аблігатыў, прахібітыў, пермісіў, прэвентыў. Імператыў, юсіў і гартатыў прадугледжваюць выкарыстанне граматычных сродкаў для перадачы свайго значэння, у той час як аблігатыў,

прахібітыў пермісіў і прэвентыў – лексіка-граматычных. Асаблівасцю англійскай мовы з’яўляецца ўказанне крыніцы каўзацыі, якая маркіруецца ў выказванні праз ужыванне пэўнай адзінкі (*should* = неабходнасць выканання дзеяння сыходзіць ад моўцы; *supposed to* = моўца выступае толькі транслятарам ідэі, а не рэальнай крыніцай каўзацыі).

Агульныя рысы імператываў і волевыяўленчых інтэр’ектываў датычна каўзацыі адрасата выканаць дзеянне праяўляюцца ў іх транскатэгарызацыі. Аналіз волевыяўленчых выклічнікаў дазволіў раскласіфікаваць іх у залежнасці ад характару дзеяння і адносін моўцы да дзеяння, якое каўзіруецца, і ўстанавіць асаблівасці кроскультурнай прагматыкі.

Намер выступае семантычным ядром субзоны інтэнцыянальнасці, якая ўключае ў сябе інтэнцыятывы, менасівы, прамісівы і афертывы. Мадыфікацыя асноўных сродкаў перадачы волевыяўленчага значэння адбываецца ў залежнасці ад характару тактыкі і яе прататыпнай сітуацыі. Так, ужываючы імператывы ў прамісівах і афертывах, моўца імкнецца змякчыць загаднасць формы праз маркеры ветлівасці.

Праведзены супастаўляльны аналіз кагнітыўна-маўленчых тактык субзон рэфармацыйнай мадальнасці выявіў агульныя і нацыянальна-спецыфічныя характарыстыкі сродкаў іх маніфестацыі і функцыянавання ў мовах даследавання.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Паняцце волі ўваходзіць у сферу найўнай этыкі і эмоцый, якія функцыянуюць як складнікі адной вялікай сістэмы – чалавека. Воля належыць да моўных адзінак з абстрактным значэннем, асэнсаванне і вербалізацыя якой робяцца магчымымі праз працэсы метафарызацыі.

Аналіз кантэкстаў з адзінкамі *воля* і *will* з пункту гледжання лексіка-семантычнай і сінтаксічнай спалучальнасці дазволіў устанавіць асаблівасці, рэlevantныя для дзвюх моў супастаўлення: воля мысліцца па аналогіі з фізічнай сілай, органам (сістэмай кшталту мускулатуры), што можна развіць практыкаваннямі. Слабая воля або яе адсутнасць успрымаецца як недахоп, загана, хвароба; яе наяўнасць – гэта дар, каштоўнасць, пазбаўленне якой вядзе да непажаданых наступстваў. Семантычнае атачэнне, зафіксаванае ў беларускай і англійскай мовах, пацвярджаюць размяшчэнне волі паміж розумам/свядомасцю і жаданнямі/эмоцыямі. Воля чалавека і лёс мысляцца як антаганісты, у залежнасці ад светапогляду/сітуацыі індывід разглядае волю як тое, што можа дапамагчы яму супрацьстаяць фатуму, або прымае прадвызначанасць лёсу і нязначнасць уласнай волі. Семантыка дзеяслоўнай лексікі дэманструе наяўнасць уладных іерархічных стасункаў паміж воляй і чалавекам: воля можа выступаць знешняй сілай, якая ўладарыць над чалавекам, або чалавек падпарадкоўвае волю, утаймоўвае яе.

Спецыфіка волі ў мовах даследавання праяўляецца ў наступным: персаніфікацыя волі ў беларускай мове ідзе па такіх лініях адушаўлення, як магчымасць дыхаць, рухацца, адчуваць эмоцыі (*быць запалоханай, прыдушанай, паралізаванай*). У англійскай мове персаніфікацыя звязана ў першую чаргу з дзеясловамі руху (*to leave, to come between*). У беларускай мове вылучаецца асобная група абставін (*лёс, жыццё* і інш.), якія ўздзейнічаюць на волю і сведчаць пра большы фаталізм і некантраляванасць у дачыненні да волі ў параўнанні з англійскай мовай, дзе спецыфічнымі выступілі семантычныя зоны атрыбутываў, якія абазначаюць зрок, рэальнасць, розум/свядомасць, падзел на людзей і звяроў. У беларускай мове такімі ўнікальнымі зонамі сталі зоны памеру, маўлення, напрамку, трываласці, ёмістасці. Фіксуецца розніца ў вербалізацыі падзелу волі на *ўласную* і *чужую* ў беларускай мове, і на *collective* і *individual* – у англійскай, што сведчыць пра важнасць такіх апазіцый у адпаведных моўных культурах.

Адсутнасць выбару або кантролю з боку моўцы/выканаўцы выступае ключавым параметрам у семантыцы некантраляваных дзеянняў. Было ўстаноўлена, што семантыка наўмыснасці і ненаўмыснасці ў беларускай і англійскай мовах выражаецца збольшага лексічна, пры дапамозе прыслоўяў з адпаведным значэннем. У беларускай мове маркерамі ненаўмыснасці дзеяння і выключэння з яго кампанента волі выступаюць прыслоўі: *міжволі, мімаволі, мімавольна, паняволі, нехаця, неадвольна, выпадкова, незнарок, ненаўмысна, знянацку, неспадзявана, нечакана, раптам, няўрокам, прыпадкам, вымушана*; у англійскай мове – прыслоўі: *involuntarily, unwillingly, willy-nilly, reluctantly, adversely, against one's will, unwittingly, unintentionally, automatically, unknow-*

ingly, coincidentally. Да маркераў валітыўнасці, якія пазначаюць наўмыснасць дзеяння, былі аднесены лексемы: *адвольна, знарок, наўмысна, самавольна, сумысна, самохаць, свядома, па добрай волі, з намерам, умысля*; у англійскай мове – *voluntarily, willingly, willfully, at will, intentionally, purposefully, deliberately, wittingly, consciously*.

Аналіз кантэкстаў дазволіў устанавіць наступныя заканамернасці ўжывання маркераў наўмыснасці і ненаўмыснасці дзеяння ў беларускай і англійскай мовах.

Альтэрнатыўныя спалучэнні выступаюць самай частотнай структурай, з якой ужываюцца маркеры валітыўнасці/невалітыўнасці ў беларускай і англійскай мовах (*наўмысна ці несвядома, wittingly or unwittingly*). Успрыманне волі як велічыні градуальнай адлюстроўваецца ў спалучэнні маркераў інтэнсіўнасці і валітыўнасці (*зусім, абсалютна, almost, rather*). Суседства маркераў няўпэўненасці (*нібы, мабыць, perhaps*) з маркерамі невалітыўнасці ставіць пад сумнеў ісціннасць ненаўмыснага дзеяння, у той час як ужыванне маркераў няўпэўненасці з маркерамі валітыўнасці можа быць выклікана прагматыкай: неабходнасцю прадэманстраваць ветлівасць, калі моўца не можа адкрыта заяўляць пра “наўмыснасць” дзеянняў іншага чалавека.

Інгерэнтнасць кантролю праяўляецца ў сумесным выкарыстанні маркераў невалітыўнасці з дзеясловамі, якія абазначаюць дзеянні, патэнцыйна падкантрольныя суб’екту, але над якімі суб’ект згубіў кантроль (праяўленне эмоцый, маторыка частак цела); з мадальнымі прэдыкатамі загаднасці або прымусу. Дзеясловы выбару (*выбраць, to choose*) могуць функцыянаваць толькі з маркерамі валітыўнасці, бо семантыка кантролю выступае складнікам іх лексічнага значэння. Вылучаныя характарыстыкі тыповыя для беларускай і англійскай моў.

Тэрмін *ірэальнасць* акумулюе ў сабе сітуацыі, што апісваюць гіпатэтычныя, патэнцыяльныя і ўмоўныя дзеянні. У спектры гэтых падзей існуе градацыя, полюсамі якой выступаюць сітуацыі патэнцыяльнасці і контрфактычнасці. Мадальнасць належыць да катэгорый высокай ступені абстракцыі, чыя семантычная шчыльнасць даволі недыскрэтная, прычым вычлененыя складнікі валодаюць гібрыдным з памежнымі элементамі характарам. Вывучэнне асноўных сучасных і традыцыйных падыходаў да мадальнасці дазволіла праясніць праблематычнасць яе падзелу на эпістэмічную і дэантычную. Разнастайнасць і няпэўнасць у вызначэнні волі як такой, наяўнасць блізкароднасных паняццяў (жаданне, намер, імкненне і г.д.), што разам з воляй выкарыстоўваюцца пры тлумачэнні катэгарыяльнага значэння гэтага тыпу мадальнасці, неадназначнасць або немагчымасць устанаўлення носьбіта волі (моўца, этычныя нормы, інстытуцыя і г.д.) сведчаць пра неабходнасць увядзення новага тэрміна для пазначэння зоны мадальнасці, сэнсавым ядром якой выступае волевыяўленне. Намі быў распрацаваны і ўведзены аўтарскі тэрмін *рэфармацыйная мадальнасць* (ад лац. *reformatio* ‘пераўтварэнне’) для абазначэння семантычнага рэпертуару мадальных значэнняў, якія характарызуюць моўныя сітуацыі, скіраваныя на змену рэчаіснасці шляхам увядзення альтэрнатыўных (паралельных/магчымых) сусветаў. Аснову вызначэння рэфар-

мацыйнай мадальнасці складае параметр наяўнасці/адсутнасці магчымых/альтэрнатыўных сусветаў і аптатыўна-валявы складальнік для пераўтварэння існага стану рэчаў у той, што апісваецца ў прапазіцыі.

Мадальнасць выступае спосабам, пры дапамозе якога моўца бачыць пераход з пункта А ў пункт Б. Рэальнасць, дзе існуе моўца (пункт А), і альтэрнатыўная рэальнасць (пункт Б), што маніфестуецца ў выказванні, злучаюцца рэфармацыйнай мадальнасцю. Пераход з пункта А ў пункт Б адбываецца за кошт увядзення “мадальных” шляхоў, якія адпавядаюць субзонам рэфармацыйнай мадальнасці: субзона аптатыўнасці, прататыпам чаго выступае жаданне; субзона імператыўнасці з загадам у якасці прататыпа і субзона інтэнцыянальнасці, дзе прататыпам з’яўляецца намер. У кожнай субзоне вылучаюцца семантычныя падтыпы, якія адпавядаюць суадносным кагнітыўна-маўленчым тактыкам. У субзоне аптатыўнасці былі выяўлены: аптатыў (агульнае жаданне, S хоча (каб) X); імпрэкатыў (S хоча (каб) нешта кепскае X, праклён); тымітыў (S баіцца (што) X); сператыў (S спадзяецца (што) X); дэзідэратыў (S хоча (каб) нешта добрае X, пажаданне). Субзона імператыўнасці прадстаўлена падтыпамі: імператыў (агульны загад, S загадвае X); аблігатыў (S прымушае X); пермісіў (S дазваляе X); юсіў (S загадвае S_{з-ас.} зрабіць X); гартатыў (S загадвае S_{2-ас.} зрабіць X разам); прахібітыў (S забараняе X); прэвентыў (S папярэджвае, каб не X). Субзона інтэнцыянальнасці ахоплівае наступныя падтыпы: інтэнцыятыў (S намерваецца X); менасіў (S пагражае X); прамісіў (S абяцае X); афертыў (S прапануе X).

Кагнітыўна-семантычны аналіз дазволіў устанавіць прататыпныя сітуацыі субзон рэфармацыйнай мадальнасці.

Параметрамі прататыпнай сітуацыі імператыўнасці выступаюць:

- моўца, які разглядае дзеянне, выказанае ў прапазіцыі як тое, што адрасат можа выканаць;
- кантроль за выкананнем дзеяння, што знаходзіцца ў адрасата;
- актуалізацыя рэальнага свету, які падлягае змяненню, і свету альтэрнатыўнага, што бачыцца моўцу больш актуальным за свет рэальны;
- дасягальнасць альтэрнатыўнага свету пры ўмове, што адрасат выканае дзеянне, выказанае моўцам;
- разгляд альтэрнатыўнага свету моўцам як патэнцыяльнага і г.д.

Прататыпная сітуацыя аптатыўнага выказвання:

- моўца разглядае выкананне дзеяння ў прапазіцыі як жаданае/бенефактыўнае для сябе;
- у выказванні актуалізуецца свет рэальны, які падлягае змяненню, і свет альтэрнатыўны, як той, што бачыцца моўцу лепшым за свет рэальны;
- кантроль за сітуацыяй можа быць знешнім або ўнутраным і залежыць ад кантэксту;
- альтэрнатыўны свет разглядаецца моўцам як контрфактычны або як патэнцыйны.

Прататыпная сітуацыя інтэнцыянальнага выказвання:

- моўца разглядае дзеянне, выказанае ў прапазіцыі, як тое, што ён можа выканаць;

- у выказванні актуалізуецца свет рэальны, які падлягае змяненню, і свет альтэрнатыўны, як той, што бачыцца моўцу больш актуальным за свет рэальны;
- альтэрнатыўны свет разглядаецца моўцам як патэнцыйны;
- кантроль за выкананнем дзеяння мысліцца як той, што знаходзіцца ў моўцы;
- моўца дапускае магчымасць таго, што дзеянне можа быць невыканана.

У працэсе прагматыкалізацыі лексема мяняе свой статус: яе лексічнае і граматычнае значэнні зацямяюцца новай прагматычнай функцыяй, адбываецца пераход да прагматычнага маркера. Было ўстаноўлена, што імператыўная форма дзеясловаў з пэўнай семантыкай служыць імпарцёрам дыскурсіваў. Гэта дзеясловы групы візуальнага ўспрымання (*глядзі, look*), слыхавога ўспрымання (*слухай, listen*), ментальных прэдыкатаў (*ведай, know*), прэдыкаты перадачы і атрымання (*вазьмі, take, давай, let*), кшталту (*чакаць, wait*). Такім чынам, да дыскурсіваў мы адносім адзінкі імператыўных форм, якія не толькі губляюць імператыўнае значэнне, але і адчуваюць на сабе размыванне лексічнага значэння, асноўнай функцыяй якіх выступае рэгуляванне і канстытуыванне дыскурсу.

Прагматыкалізацыя суправаджаецца наступнымі працэсамі, якія былі выяўленыя ў дачыненні да даследаваных дзеясловаў:

1) дэсемантызацыя – размыванне і аслабленне лексічнага значэння (напрыклад, дыкуріў *глядзі* – моўца не просіць/не загадвае адрасату “зірнуць/паглядзець” на нешта, а хоча прыцягнуць яго увагу);

2) стварэнне паралельнай парадэгмы – у новым значэнні адзінка можа прымаць іншае кіраванне і спалучальнасць (*глядзі мне, глядзі там*);

3) развіццё некалькіх функцый, тыповых для дыскурсіўных маркераў, – а) выражэнне ўласнай рэакцыі ці стаўлення да папярэдняга ці будучага дыскурсу (перасцярога); б) ініцыяванне тэмы/ідэі, прыцягванне ўвагі слухача; в) выражэнне эмоцыі неадабрэння, раздражнення і інш.; г) загад да разгляду сітуацыі/падумаць над нечым і г.д.

Крослінгвістычнае супастаўленне перакладаў імператываў-дыскурсіваў выявіла несупадзенні ў іх функцыянаванні ў беларускай і англійскай мовах, што адлюстравана ў выбары адпаведнікаў, якія перадаюць семантыку дыскурсіва, а не яго форму (*скажыце* → *actually*; *come on* → *ды ну*).

Праведзены лінгвістычны эксперымент дазволіў устанавіць, што формы інфінітыва і будучага часу канцэптуалізуюцца носьбітамі беларускай мовы як загадныя ў большай ступені ў параўнанні з імператыўнай формай, што тлумачыцца несупадзеннем прататыпных сітуацый у святасці моўцы. Сітуацыя інфінітыва не мае асобы, у адрозненне ад імператыва. Безасабовая каўзацыя мысліцца як грубая і няветлівая, бо цалкам “абязлічвае” адрасата. Форма будучага часу ўспрымаецца як канстатацыя факта выканання дзеяння ў будучым, дзе для адрасата няма манеўру адмовіць. Імператыў прадугледжвае толькі тое, што адрасат можа выканаць дзеянне, але ў ёй застаецца зазор на невыкананне. Сітуацыя будучага часу ў святасці носьбітаў англійскай мовы таксама маркіруецца як больш загадная, што, аднак, тлумачыцца не

толькі несупадзеннем прататыпных сітуацый, але і семантыкай формы будучага часу, утворанай пры дапамозе дзеяслова *will*, этымалагічна нагружанага дадатковымі адценнямі значэнняў загаду і прадпісання. Супадзенне форм інфінітыва і імператыва не стварае кагнітыўнага дысанансу, што выключае інфінітыў з дырэктыўных тактык англійскай мовы.

Кагнітыўна-маўленчыя тактыкі субзон рэфармацыйнай мадальнасці праяўляюць аламорфныя і ізаморфныя рысы маніфестацыі і функцыянавання ў беларускай і англійскай мовах. Імператыўная форма канцэптуалізуецца як больш загадная ў англійскай мове, таму з'яўляецца менш лабільнай у параўнанні з беларускай. Замест яе ў англійскай мове перавага аддаецца непрамым пытанням, мадальным дзеясловам і ўмоўным канструкцыям. Інфінітыў ужываецца як адна з дырэктыўных стратэгій у беларускай мове, што нетыпова для англійскай. Крыніца каўзацыі дзеяння маркіруецца праз лексічныя і граматычныя сродкі (пацыентыўная і агентыўная арыентацыя канструкцый, выбар лексем: *мушу – павінен, must – have to*). Важнасць знешняй сацыяльнай ацэнкі прасочваецца ў беларускай мове (выраз *што людзі скажуць*), у англійскай мове назіраецца перанос невербальных “магічных” дзеянняў у маўленне (*touch wood, fingers crossed*).

Выяўленыя тактыкі дэманструюць асаблівасці тыпалагічнага характару, якія ў сукупнасці ствараюць прататыпны партрэт семантычнай зоны волевыяўлення. Прыналежнасць тактык да макразоны ірэальнасці дыктуе выкарыстанне пэўных рэсурсаў актуалізацыі значэнняў аптатыўнасці, імператыўнасці і інтэнцыянальнасці, якія маюць дыфузны характар, што і тлумачыць перасячэнне сродкаў іх выражэння і выклікае *поліфункцыянальнасць*, якая грунтуецца на прынцыпе эканомнасці і кагнітыўных механізмах метафарызацыі/метанімізацыі. Кантэкст сітуацыі, лексічнае атачэнне і сінтаксічныя асаблівасці служаць дэтэрмінантамі пры выяўленні тыпу кагнітыўна-маўленчай тактыкі. *Сугесцыўнасць* праяўляецца ў жаданні моўцы паўздзейнічаць на адрасат для каўзацыі пэўнага дзеяння. Менасівы, імпрэкатывы, афертывы ў беларускай і англійскай мовах выкарыстоўваюць *біпрапазіцыйнасць* як спосаб уздзеяння на адрасата шляхам ілюстрацыі ўласных дзеянняў у сувязі з дзеяннямі адрасата. Біпрапазіцыйнасць можа стварацца па прынцыпе прычына-выніковай сувязі (калі ты зробіш X то я зраблю Y) і па прынцыпе паралелізма (ты зрабіў мне X, хай і з табой адбудзецца X). Механізм *канвенцыянальнасці*, пры якім значэнні адзінак, што ўваходзяць у канструкцыі, губляюць уласную семантыку і падпарадкоўваюцца семантыцы адпаведнай кагнітыўна-маўленчай тактыкі, фіксуецца ў дэзідэратывах, менасівах, імпрэкатывах, тымітывах.

ЛІТАРАТУРА

1. *Августин, А.* О свободе воли / А. Августин // Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского средневековья: в 2 т. / под ред. С. С. Неретиной. – СПб. : Изд-во Рус. христианского гуманитар. ин-та, 2001. – Т.1. – 539 с.
2. *Аксамітаў, А.* Прыказкі і прымаўкі: Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, катэдральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст. / А. Аксамітаў. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 320 с.
3. *Апресян, Ю. Д.* Избранные труды : в 2 т. / Ю. Д. Апресян. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Языки рус. культуры : Вост. лит., 1995. – Т. 2 : Интегральное описание языка и системная лексикография. – 767 с.
4. *Апресян, Ю. Д.* О семантических правилах / Ю. Д. Апресян // Болгарская русистика [Электронный ресурс]. – 2005. – № 3/4. – С. 3–12. – Режим доступа : <http://open.slavica.org/index.php/bulrus/article/viewFile/44/44>. – Дата доступа : 24.04.2008.
5. *Арендт, Х.* Жизнь ума / Х. Арендт; пер. с англ. А. В. Говорунова. – СПб. : Наука, 2013. – 517 с.
6. *Аристотель.* Метафизика / Аристотель // Соч.: в 4 т. – М. : Мысль, 1975. – Т. 1 : Метафизика. О душе / ред. В.Ф. Асмус. – С. 63–368.
7. *Арутюнова, Н. Д.* Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – 896 с.
8. *Аувера, Й. ван дер.* От оптатива и конъюнктива к ирреалису / Й. ван дер Аувера, Э. Схаллей // Исследования по теории грамматики / Ин-т языкознания РАН. – М., 2004. – Вып. 3 : Ирреалис и ирреальность / ред.: Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, А. Ю. Урманчиева. – С. 75–87.
9. *Балли, Ш.* Язык и жизнь : пер. с фр. / Ш. Балли. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 230 с.
10. *Баранов, А. Н.* Путеводитель по дискурсивным словам русского языка / А. Н. Баранов, В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина. – М. : Помовский и партнеры, 1993. – 205 с.
11. *Бархударов, Л. С.* Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода / Л. С. Бархударов. – 2-е изд. – М. : ЛКИ, 2008. – 240 с.
12. *Бачериков, Н. Е.* Клиническая психиатрия / Н. Е. Бачериков [и др.]; под ред. проф. Н. Е. Бачерикова. – Киев. : Здоровья, 1989. – 512 с.
13. *Беларуская граматыка: у 2 ч.* – Мінск, 1985. – Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – 431 с.
14. *Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс].* – Рэжым доступу : <http://bnkorporus.info>. – Дата доступу : 2015–2018.
15. *Белоусова, В. В.* Доминанты поля оптативной модальности в современном чешском языке (на фоне русского языка) / В. В. Белоусова // Язык, сознание, коммуникация : сб. ст. / Моск. гос. ун-т. – М., 2000. – Вып. 15 / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – С. 71–76.
16. *Богин, Г. И.* Начальные уровни развития языковой личности школьника как формат для определения успешности его филологической подготовки: пособие для методиста и учителя/ Г. И. Богин // Hermeneutics in Russia [Электронный ресурс]. – Iss. 1, vol. 3, 1999. – Режим доступа : <http://www.tversu.ru/Science/Hermeneutics/1999-1/1999-1-28.pdf>. – Дата доступа : 10.04.2018.
17. *Бондарко, А. В.* Реальность/ирреальность и потенциальность / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Ин-т языкознания АН СССР; редкол.: А. В. Бондарко (отв. ред.) [и др.]. – Л., 1990. – С. 72–79.

18. *Бондарко, А. В.* Модальность: вступительные замечания / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Ин-т языкознания АН СССР; редкол.: А. В. Бондарко (отв. ред.) [и др.]. – Л., 1990. – С. 59–66.
19. *Булыка, А. М.* Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 2: М–Я. – 736 с.
20. *Вандриес, Ж.* Язык: лингвистическое введение в историю : пер. с фр. / Ж. Вандриес. – М. : Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
21. *Вежбицкая, А.* Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая ; пер. с англ. А. Д. Шмелева ; под ред. Т. В. Булыгиной. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – XII, 777 с.
22. *Виноградов, В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове: учеб. пособие / В. В. Виноградов. – 3-е изд. – М. : Высш. шк., 1986. – 639 с.
23. *Выготский, Л. С.* Мышление и речь: психологические исследования / Л. С. Выготский. – М. ; Л. : Гос. учеб.-пед. изд-во, 1934. – 352 с.
24. *Выготский, Л. С.* Психология / Л. С. Выготский. – М. : Эксмо-пресс, 2000. – 1008 с.
25. *Выслоўі / склад, сістэматызацыя тэкстаў, уступ. артыкул і камент. М. Я. Грынблата; рэд. А. С. Фядосік.* – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.
26. *Гак, В. Г.* Сопоставительная прагматика / В. Г. Гак // Филологические науки. – 1992. – № 3. – С. 78–90.
27. *Гак, В. Г.* Сопоставительное изучение языков и лингвистическая типология / В. Г. Гак // Русский язык за рубежом. – 1974. – №3. – С. 52–57.
28. *Гак, В. Г.* Транспозиция / В. Г. Гак // Языкознание : большой энцикл. словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е (репр.) изд. – М. : Большая Рос. энцикл., 1998. – С. 519.
29. *Гак, В. Г.* Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Школа «Языки рус. культуры», 1998. – 768 с.
30. *Гапеева, В. М.* Семантычная катэгорыя аптатыўнасці: лексічныя і граматычныя сродкі яе выражэння ў беларускай і англійскай мовах: дыс. канд. філал. навук: 10.02.20 / В. М. Гапеева. – Мінск, 2012. – 145 л.
31. *Глухов, В. П.* Основы психолингвистики : учеб. пособие для студентов педвузов / В. П. Глухов. – М. : АСТ : Астрель, 2005. – 351 с.
32. *Горлатов, А. М.* Лингвистическая прагматика – теоретический и практический аспекты / А. М. Горлатов. – Минск : МГЛУ, 1996. – 15 с.
33. *Граматыка беларускай мовы: у 2 т.* – Мінск : Акад. навук БССР, 1962. – Т. 1. – 535 с.
34. *Гусев, В. Ю.* Типология императива / В. Ю. Гусев. – М. : Языки слав. культуры, 2013. – 336 с.
35. *Державина, Е. И.* История группы глаголов с общим значением “делать” в русском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. И. Державина. – М., 1984. – 168 с.
36. *Джеймс, У.* Психология / У. Джеймс; под ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
37. *Добрушина, Н. Р.* Грамматические формы и конструкции со значением опасения и предостережения / Н. Р. Добрушина // Вопр. языкознания. – 2006. – № 2. – С. 28–67.
38. *Есперсен, О.* Философия грамматики / О. Есперсен. – М. : Изда-во иностр. лит., 1958. – 400 с.
39. *Зализняк, А. А.* Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния / А. А. Зализняк // Otto Sagner. – Мюнхен, 1992. – 201 с.
40. *Замовы / уклад., сістэматызацыя тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г. А. Барташэвіч; рэдкал.: А. С. Фядосік [і інш.].* – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 597 с.
41. *Зеленщиков, А. В.* Пропозиция и модальность / А. В. Зеленщиков. – 2-е изд., доп. – М. : Либроком, 2010. – 216 с.

42. Зур, Г. Інтэр'ектыўныя выказванні беларускай мовы ў аспекце тэорыі поля / Г. Зур // Acta Albaruthenica. – Warszawa, 2013. – Т. 13. – С. 235–248.
43. Зябкіна, І. Б. Нарушения волевой регуляции деятельности у больных шизофренией и психопатических личностей / И. Б. Зябкіна // Вопр. психологии. – 1995. – № 5. – С. 116–128.
44. Ивин, А. А. Логика : учеб. пособие / А. А. Ивин. – 3-е изд. – М. ; Берлин : Директ-Медиа, 2015. – 318 с.
45. Ивин, А. А. Объективность / А. А. Ивин // Философия : энцикл. словарь / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – С. 596–599.
46. Ильин, Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2009. – 368 с.
47. Исаченко, А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология / А. В. Исаченко. – 2-е изд., испр. – М. : Языки слав. культуры, 2003. – 867 с.
48. Иссерс, О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – М. : URSS ; ЛКИ, 2008. – 288 с.
49. Казарян, В. П. Тенденции в исследовании времени / В. П. Казарян; Ин-т исследований природы времени [Электронный ресурс]. – 2013. – Режим доступа : http://www.chronos.msu.ru/old/RREPORTS/kazaryan_tendentsii.html. – Дата доступа : 11.08.2015.
50. Кант, И. Лекции по этике / И. Кант. – М. : Республика, 2000. – 431 с.
51. Кант, И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1963–1966. – Т. 3 / под общ. ред. В.Ф. Асмуса. – 1964. – 799 с.
52. Кёрквуд, Г. У. Перевод как основа контрастивного лингвистического анализа / Г. У. Кёрквуд // Новое в зарубежной лингвистике : сб. ст. – М., 1989. – Вып. 25 : Контрастивная лингвистика / редкол.: В. А. Звегинцев (пред.) [и др.]. – С. 341–349.
53. Клименко, А. П. Лексическая системность и ее психолингвистическое изучение / А. П. Клименко. – Минск : МГПИ, 1974. – 108 с.
54. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка ; пад рэд. М. К. Клышкі. – Мінск : Выш. шк., 1976. – 592 с.
55. Князев, Ю. П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе / Ю. П. Князев. – М. : Языки слав. культур, 2007. – 704 с.
56. Комиссаров, В. Н. Теория перевода: Лингвистические аспекты : учебник для ин-тов и ф-тов иностр. яз. / В. Н. Комиссаров. – М. : Высш. шк., 1990. – 250 с.
57. Конюшкевич, М. И. Проклятия в речевом поведении белорусов / М. И. Конюшкевич // Etnolingwistyka: Problemy języka i kultury. – Lublin, 2001. – Т. 13. – С. 155–168.
58. Копотев, М. В. Введение в корпусную лингвистику: учеб. пособие для студентов филол. и лингв. специальностей ун-тов / М. В. Копотев. – Прага : Animedia Company, 2014. – 230 с.
59. Корди, Е. Е. Оптативность / Е. Е. Корди // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Ин-т языкознания АН СССР; редкол.: А. В. Бондарко (отв. ред.) [и др.]. – Л., 1990. – С. 170–184.
60. Кузьмина, Н. А. Современный русский язык. Лексикология: теория, тренинг, контроль : учеб. пособие / Н. А. Кузьмина. – 2-е изд., испр. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2010. – 336 с.
61. Лазарук, М. А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў : дапаможнік для настаўніка / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. – Мінск : Нар. асвета, 1983. – 191 с.
62. Лайонз, Дж. Лингвистическая семантика : Введение / Дж. Лайонз ; пер. с англ. В. В. Морозова и И. Б. Шатуновского; под общ. ред. И. Б. Шатуновского. – М. : Языки слав. культуры, 2003. – 400 с.

63. *Лакофф, Дж.* Метафора и война: система метафор для оправдания войны в заливе / Дж. Лакофф // Современная политическая лингвистика: учеб. пособие / Урал. гос. пед. ун-т ; под ред. Э. В. Будаева, А. П. Чудинова – Екатеринбург, 2006. – С. 59–71.
64. *Левицкий, С. А.* Трагедия свободы: избранные произведения / С. А. Левицкий. – М. : Астрель, 2008. – 990 с.
65. *Лепешаў, І. Я* Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
66. *Лепешаў, І. Я.* Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.
67. *Локк, Дж.* Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк // Сочинения: в 3 т. / под ред. И. С. Нарского. – М. : Мысль, 1985. – Т. 1. – 623 с.
68. *Ляпон, М. В.* Модальность / М. В. Ляпон // Языкознание : большой энцикл. слов. / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е (репр.) изд. – М. : Большая Рос. энцикл., 1998. – 685 с.
69. *Мажэйка, Н. С.* Частотны слоўнік беларускай мовы : А–Я / Н. С. Мажэйка. – Мінск : Зоркі гор, 2006. – 658 с.
70. *Моррис, Ч. У.* Основания теории знаков / Ч. У. Моррис // Семиотика: сб. переводов / под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Радуга, 1982. – С. 37–89.
71. *Мэй, Р.* Любовь и воля / Р. Мэй. – М. : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 1997. – 384 с.
72. *Нагорная, А. В.* Вербальная репрезентация интероцептивных ощущений в современном английском языке: дис. ... д-ра филол. наук 10.02.04 / А. В. Нагорная. – М., 2015. – 460 л.
73. *Никифоров, А. И.* Сказка, ее бытование и носители / А. И. Никифоров // Русская народная сказка / сост. О. И. Капица. – М. ; Л. : Гиз, 1930. – 783 с.
74. *Падучева, Е. В.* Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки слав. культуры, 2004. – 609 с.
75. *Паўлоўская, Н. Ю.* Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове / Н. Ю. Паўлоўская. – Мінск : МДЛУ, 2001. – 206 с.
76. *Паўлоўская, Н. Ю.* Аптатыўная мадальнасць у сучаснай беларускай мове / Н. Ю. Паўлоўская // Вопросы функциональной грамматики : сб. науч. тр. / Гродн. гос. ун-т. – Гродно, 2001. – Вып. 4 / отв. ред. М. И. Конюшкевич. – С. 104–114.
77. *Павловская, Н. Ю.* Модальность с позиций лингвопрагматики: Карповские научные чтения: сб. науч. ст. / редкол.: А. И. Головня (отв. ред.) [и др.]. – Минск : ИВЦ Минфина, 2016. – Вып. 10: в 2 ч. – Ч. 1. – С. 47–51.
78. *Пашкевіч, В.* Ангельска-беларускі слоўнік = English-Belarusian Dictionary / В. Пашкевіч ; пад рэд. С. Шупы. – Мінск : З. Колас, 2006. – 1010 с.
79. *Піваварчык, Т. А.* Бог і людзі як фактар трэціх асоб у персаналізацыйнай структуры беларускіх маўленчаэтыкетных сітуацый / Т. А. Піваварчык // Весн. ГрДУ імя Янкі Купалы. Сер. 1. Гісторыя. – 2000. – № 3(5). – С. 139–145.
80. *Платон,* Сочинения: в 4 т.: пер. с древнегреч. / Платон; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. – СПб. : Изд-во СПбГУ ; Изд-во Олега Абышко, 2006. – Т. 1. – 632 с.
81. *Плотнікаў, Б. А.* Беларуская мова: лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск : Интерпрессервис : Кн. дом, 2003. – 671 с.
82. *Плунгян, В. А.* Введение в грамматическую семантику : Грамматические значения и грамматические системы языков мира / В. А. Плунгян. – М. : РГТУ, 2011. – 672 с.
83. *Плунгян, В. А.* Предисловие / В. А. Плунгян // Исследования по теории грамматики. – М., 2004. – Вып. 3 : Ирреалис и ирреальность / ред.: Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, А. Ю. Урманчиева. – С. 9–27.
84. *Плунгян, В. А.* Общая морфология: введение в проблематику / В. А. Плунгян. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.

85. Пособие для подготовки к экзаменам по английскому языку для иностранцев = Test of English as a foreign language Preparation Guide / сост. М. А. Пайк, М. Э. Муньюс. – М. : Поликоп : Маркетинг-XXI, 1991. – 482 с.
86. *Пропп, В. Я.* Морфология «волшебной» сказки / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 1998. – 512 с.
87. *Пропп, В. Я.* Русская сказка / В. Я. Пропп. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 336 с.
88. *Прыгодзіч, М. Р.* Старабеларускі лексікон: Падручны перакладны слоўнік / М. Р. Прыгодзіч, Г. К. Ціванова. – Мінск : Беларус. выд-ва тав-а “Хата”, 1997. – 175 с.
89. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 560 с.
90. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 2. – 616 с.
91. *Санько, З.* Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Санько. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 245 с.
92. Сацыяльна-бытавыя казкі / рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 520 с.
93. *Селиверстова, О. Н.* Труды по семантике / О. Н. Селиверстова. – М. : Языки слав. культуры, 2004. – 959 с.
94. *Сёрль, Д. Р.* Природа интенциональных состояний / Д. Р. Сёрль // Философия, логика, язык: пер с англ. и нем. / сост. и предисл. В. В. Петрова; общ. ред. Д. П. Горского и В. В. Петрова. – М. : Прогресс, 1987. – С. 96–126.
95. Слоўнік лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў / склад. М. В. Абабурка, Т. А. Казімірская, В. М. Саўчанка. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2012. – 284 с.
96. *Спиноза, Б.* Этика / Б. Спиноза; пер. В. И. Модестов. – Минск : Харвест; М. : АСТ, 2001. – 336 с.
97. *Супрун, А. Е.* Языки мира: Славянские языки / А. Е. Супрун, С. С. Скорвид; Ин-т языкознания РАН; ред. кол.: А. М. Молдован [и др.]. – М : Academia, 2005. – С. 12–28.
98. *Суша, Т.* Англійска-беларускі слоўнік / Т. Суша. – Мінск : Выш. шк., 2013. – 765 с.
99. *Суша, Т. Н.* Контрастивная лексикология и двуязычная лексикография / Т. Н. Суша // Слово в языке и речи : сб. ст. / Мин. гос. лингв. ун-т ; под ред. И. И. Токаревой. – Минск, 2000. – С. 29–32.
100. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / Ін-т мовазнаўства НАН Беларусі; пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : Беларус. энцыкл., 2005. – 784 с.
101. *Ульянов, У. Е.* Психолінгвистика: латышско-русский ассоциативный словарь / У. Е. Ульянов. – Рига : Улей, 1999. – 280 с.
102. *Урысон, Е. В.* Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике / Е. В. Урысон. – М. : Языки слав. культуры, 2003. – 224 с.
103. Философский словарь. Логика, психология, этика, эстетика и история. – М. : Directmedia, 2014. – 355 с.
104. *Фрейд, З.* Введение в психоанализ / З. Фрейд; подгот. изд. М. Г. Ярошевской. – М. : Наука, 1995. – 455 с.
105. *Фромм, Э.* Человек для себя: Иметь или быть? / Э. Фромм; пер. с англ. Л. А. Чернышевой [и др.]. – Минск : Ильин, 1997. – 415 с.
106. *Ханина, О. В.* Дезидератив и реальность / О. В. Ханина // Исследования по теории грамматики / Ин-т языкознания РАН. – М., 2004. – Вып. 3 : Ирреалис и ирреальность / ред.: Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, А. Ю. Урманчиева. – С. 414–429.
107. *Харрис, С.* Свобода воли, которой не существует / С. Харрис – М. : Альпина Паблишер, 2015. – 112 с.

108. *Хекхаузен, Х.* Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
109. *Храковский, В. С.* Русский язык в зеркале типологии: новации в императивной парадигме / В. С. Храковский // Русский язык в научном освещении – М. : Языки слав. культуры, 2002. – № 2 (4). – 319 с.
110. *Цітова А. І.* Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы / А. І. Цітова. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1981. – 142 с.
111. Чарадзеіныя казкі: у 2 ч. / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі; склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч; рэд. выд. В. К. Бандарчык. – 2-е выд., выпр. і дапрац. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – Ч. 1. – 639 с.
112. Чарадзеіныя казкі: у 2 ч. / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі; склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч; рэд. выд. В. К. Бандарчык – 2-е выд., выпр. і дапрац. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – Ч. 2. – 691 с.
113. Чалавек і грамадства : энцыкл. давед. / У. Л. Абушэнка [і інш.] ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1998. – 285 с.
114. *Чугунова, С. А.* Ландшафт времени в различных культурах / С. А. Чугунова // Изв. РГПУ им. А. И. Герцена. – 2008. – №75. – С. 57–64.
115. *Шведаў, С. М.* Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск : Сучаснае слова, 2004. – 480 с.
116. *Швейцер, А. Д.* Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1988. – 215 с.
117. *Шмелев, А. Д.* Русская языковая модель мира: материалы к словарю / А. Д. Шмелев – М. : Языки слав. культуры, 2002. – 224 с.
118. *Шопенгауэр, А.* Мир как воля и представление / А. Шопенгауэр. – Минск : Литература, 1998. – 1408 с.
119. *Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 334 с.
120. *Шуба, П. П.* Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 167 с.
121. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 14 т. / Ін-т мовазнаўства НАН Беларусі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978–2017. – Т. 2 / А. Я. Міхневіч [і інш.] ; рэд. В. У. Мартынаў. – 1980. – 344 с.
122. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 14 т. / Ін-т мовазнаўства НАН Беларусі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978–2017. – Т. 4 / В. Д. Лабко [і інш.] ; рэд. В. У. Мартынаў. – 1988. – 327 с.
123. *Юм, Д.* Трактат о человеческой природе / Д. Юм. – М. : Канон, 1995. – 416 с.
124. *Юсупов, У. К.* Проблемы сопоставительной лингвистики / У. К. Юсупов. – Ташкент : Изд-во «Фан» УзССР, 1980. – 136 с.
125. *Янкоўскі, Ф.* Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1968. – 451 с.
126. *Янович, Е. И.* Текстовая структура и формуляр белорусских народных проклятий / Е. И. Янович // Язык и этнический менталитет: сб. науч.тр. – Петрозаводск, 1995. – С. 55–60.
127. *Ярошук, Н. З.* Логика: учебник для социологических факультетов и гуманитарных специальностей / Н. З. Ярошук. – М. : Волтерс Клувер, 2011. – 248 с.
128. *A Dictionary of American Proverbs* / ed. W. Mieder. – Oxford : Oxford Univ. Press, USA, 1992. – 710 p.
129. *Aijmer, K.* English discourse particles : evidence from a corpus / K. Aijmer. – Amsterdam : John Benjamins, 2002. – 299 p.

130. *Aikhenvald, A. Y.* Imperatives and commands / A. Y. Aikhenvald. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2010. – xx + 500 p.
131. *Aikhenvald, A. Y.* Sentence types / A. Y. Aikhenvald // The Oxford Handbook of Modality and Mood / ed.: J. Nuyts, J. van der Auwera. – Oxford, 2016. – P. 141–165.
132. *Ainslie, G.* Thought Experiments that Explore Where Controlled Experiments Can't: the example of will / G. Ainslie // Distributed Cognition and the Will: Individual volition and social context / ed.: D. Ross [et al.]. – Cambridge, 2007. – P. 169–196.
133. *Al-Bantany, N. F.* The Use of Commissive Speech Acts and Its Politeness Implication: a Case of Banten Gubernatorial Candidate Debate / N. F. Al-Bantany // Passage. – 2013. – Vol. 1, No. 2. – P. 21–34.
134. *Albrecht, J.* Grundlagen der Übersetzungsforschung : in 2 Bd. / J. Albrecht. – Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2004–2005. – Bd. 2 : Übersetzung und Linguistik. – 2005. – 313 S.
135. *Allott, N.* Key Terms in Pragmatics / N. Allott. – London : Continuum, 2010. – 251 p.
136. *Ameka, F.* Interjections: the universal yet neglected part of speech / F. Ameka // Journal of Pragmatics. – 1992. – Vol.18, No. 2/3. – P. 101–118.
137. *Angelo, D.* Beware bambai – lest it be apprehensive / D. Angelo, E. Schultze-Berndt // Loss and Renewal: Australian languages since contact / ed.: E. F. Meakins, C. O'Shannessy. – Berlin, 2016. – P. 255–296.
138. *Austin, J. L.* How to do things with words / J. L. Austin. – London : Oxford Univ. Press, 1962. – 174 p.
139. *Auwera, J. van der.* The History of Modality and Mood / J. van der Auwera, A. Z. Aguilar // Oxford Handbook of Mood and Modality / ed.: J. Nuyts, J. van der Auwera. – Oxford, 2016. – P. 9–31.
140. *Auwera, J. van der.* Had better, 'd better and better: diachronic and transatlantic variation / J. van der Auwera, D. Noël, A. van Linden // English modality: core, periphery and evidentiality / ed.: J. I. Marín-Arese [et al.]. – Berlin, 2013. – P. 119–154.
141. *Bezuidenhout, A.* Procedural Meaning and the Semantics / Pragmatics Interface / A. Bezuidenhout // The Semantics/Pragmatics Distinction / ed. C. Bianchi. – Stanford, 2004. – P. 101–131.
142. *Boroditsky, L.* How Language Construct Time / L. Boroditsky // Space, Time and Number in the Brain: Searching for the Foundations of Mathematical Thought / ed.: S. Dehaene, E. Brannon. – London, 2001. – P. 333–342.
143. *Brinton, L. J.* The comment clause in English: Syntactic origins and pragmatic development / L. J. Brinton. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2008. – 300 p.
144. *Brinton, L. J.* Lexicalization and Language Change / L. J. Brinton, E. C. Traugott. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2005. – xii, 207 p.
145. *Brinton, L. J.* Pragmatic Markers in English: Grammaticalization and Discourse Functions / L. J. Brinton. – Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 1996. – 412 p.
146. *Bybee, J. L.* The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world / J. L. Bybee, R. D. Perkins, W. Pagliuca. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1994. – xxii, 398 p.
147. *Bybee, J. L.* Introduction / J. L. Bybee, S. Fleischman // Modality in grammar and discourse / ed.: J. L. Bybee, S. Fleischman. – Amsterdam, 1995. – P. 1–15.
148. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary* / ed. C. McIntosh. – 4th ed. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2008. – xiv, 1844 p.
149. *Cambridge International Dictionary of Idioms* : over 7 000 idioms / ed.: A. Butterworth [et al.]. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1998. – 604 p.
150. *Canale, M.* Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing / M. Canale, M. Swain // Appl. Ling. – 1980. – Vol. 1, № 1. – P. 1–47.

151. Collins English dictionary / ed.: G. A. Wilkes, W. A. Krebs. – 5th ed. – Glasgow : HarperCollins Publ., 2000. – 1785 p.
152. *Croft, W.* Cognitive Linguistics / W. Croft, D. A. Cruse. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2004. – 356 p.
153. *D'Andrade, R. G.* A Folk Model of the Mind / R. G. D'andrade // Cultural Models in Language and Thought / ed.: D. Holland, N. Quinn. – Cambridge. –1987. – P. 112–150.
154. *D'Andrade, R. G.* Cognitive Anthropology / R. G. D'Andrade // New Direction in Psychological Anthropology / ed.: Th. Schwartz, G. M. White, C. A. Lutz. – Cambridge, 1994. – P. 47–58.
155. *Damasio, A. R.* Descartes' Error: Emotion, Reason and Human Brain / A. R. Damasio. – London : Picador, 1994. – 312 p.
156. *Davidson-Nielsen, N.* Tense and mood in English: a comparison with Danish / N. Davidson-Nielsen. – Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 1990. – 224 p.
157. *Davies, M.* A Frequency Dictionary of Contemporary American English: Word Sketches, Collocates and Thematic List / M. Davies, D. Gardner. – London ; N. Y. : Routledge, 2013. – 368 p.
158. *Davis, H.* 'Out of Control' marking as circumstantial modality in St'át'im-cets / H. Davis, L. Matthewson, H. Rullmann // Cross-linguistic semantics of tense, aspect, and modality / ed.: L. Hogeweg, H. de Hoop, A. L. Malchukov. – Philadelphia, 2009. – P. 205–244.
159. Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon / ed. B. Cassin [et.al.]. – Princeton : Princeton Univ. Press, 2014. – 1344 p.
160. *Dijk, van T.* Discourse and knowledge : a sociocognitive approach / T. van Dijk. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2014. – 409 p.
161. *Dilman, I.* An historical and philosophical introduction / I. Dilman. – London ; N. Y. : Routledge, 1999. – 284 p.
162. *Dirven, R.* The scene of linguistic action and its perspectivization by speak, talk, say and tell / R. Dirven, L. Goossens, Y. Putseys. – Amsterdam : J. Benjamins, 1982. – 186 p.
163. *Dixon, R. M. W.* A semantic approach to English grammar / R. M. W. Dixon. – 2nd ed. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2005. – xvi, 543 p.
164. *Dixon, R. M. W.* Basic linguistic theory : in 3 vol. / R. M. W. Dixon. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2010–2012. – Vol. 3 : Further grammatical topics. – 2012. – xx, 547 p.
165. *Dobrushina, N.* The optative [Electronic resource] / N. Dobrushina, J. van der Auwera, V. Goussev // The world atlas of language structures online. – Mode of access : <http://wals.info/feature/description/73>. – Date of access : 28.09.2018.
166. *Double, R.* Metaphilosophy and free will / R. Double. – N. Y. : Oxford Univ. Press, 1996. – 192 p.
167. *Downing, A.* English grammar : a univ. course / A. Downing, P. Locke. – 2nd ed. – London : Routledge, 2006. – 610 p.
168. *Ehrlich, S.* Coercing Gender: Language in Sexual Assault Adjudication Processes / S. Ehrlich // The Handbook of Language and Gender / ed.: J. Holmes, M. Meyerhoff. – Malden. 2008. – P. 645–670.
169. *Ervin-Tripp, S. M.* Is Sybil There? The structure of some American English directives / S. M. Ervin-Tripp // Lang. in Soc. – 1976. – Vol. 5, No. 1. – P. 25–66.
170. *Fillmore, C.* Frames and the Semantics of Understanding / C. Fillmore // Quaderni di Semantica. – 1985. – Vol. 4, No. 5. – P. 222–254.
171. *Fintel, K.* How to Say Outght in Foreign: The composition of weak necessity modals / K. Fintel, S. Iatridou // Time and Modality / ed.: J. Gueron, J. Lecarme. – N.Y., 2008. – P. 115–141.

172. *Forrester, J. W.* Why You Should / J. W. Forrester // Pragmatics Critical Concept : in 6 vol. / ed. A. Kasher. – London [etc.], 1998. – Vol. 2 : Speech act theory and particular speech. – P. 426–444.
173. *Fortuin, E. L. J.* Polysemy or monosemy: Interpretation of the imperative and dative-infinitive construction in Russian : Doc. Dis. / E. L. J. Fortuin. – Amsterdam, 2000. – 522 p.
174. *Frawley, W.* Linguistic semantics / W. Frawley. – Hillsdale : Erlbaum, 1992. – 533 p.
175. *Frede, M.* A Free Will: Origins of the Notion in Ancient Thought / M. Frede. – Berkley : Univ. of California Press, 2011. – 224 p.
176. *Galton, F.* Psychometric Experiments / F. Galton // Brain. – 1879–1880. – Vol. 2. – P. 149–162.
177. *Gass, S.* Speech acts across cultures: challenges to communication in a second language / S. M. Gass, J. Neu – Berlin : De Gruyter Mouton, 1996. – vi, 350 p. – (Studies on language acquisition ; vol. 11).
178. *Gesuato, S.* Teaching, Learning and Investigating Pragmatics: Principles, Methods and Practices / ed.: S. Gesuato, F. Bianchi, W. Cheng. – Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publ., 2015. – x, 565 p.
179. *Givón, T.* Syntax: an introduction : in 2 vol. / T. Givón. – Amsterdam ; Philadelphia : Benjamins, 2001. – Vol. 2. – x, 406 p.
180. *Guéron, J.* Introduction / J. Guéron, J. Lecarme // Time and modality / ed.: J. Guéron, J. Lecarme. – Dordrecht, 2008. – P. 1–15.
181. *Gueron, J.* On the Temporal Function of Modal Verbs / J. Gueron // Time and Modality / ed.: J. Gueron, J. Lacarme. – Dordrecht, 2008. – P. 143–172.
182. *Haan, de F.* Typological Approaches to Modality / F. de Haan // The Expression of Modality / ed. W. Frawley. – Berlin, 2006. – P. 27–70.
183. *Haegman, L.* The Semantics of Will in present-day British English: a unified account / L. Haegman. – Brussel : Paleis der Academien, 1983. – 179 p.
184. *Hayakawa, S. I.* Reader's Digest use the right word : modern guide to synonyms and related words, lists of antonyms, copious cross-references, a complete and legible index / S. I. Hayakawa. – N. Y. : Reader's Digest, 1968. – 726 p.
185. *Heine, B.* World Lexicon of Grammaticalization / B. Heine, T. Kuteva. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2002. – xii, 387 p.
186. *Hill, J. H.* Volitional and non-volitional verbs in Cupeno / J. H. Hill // Papers from the fifth regional meeting of the Chicago linguistic society, April 18–19 1969 / ed.: R. I. Binninck [et. al.]. – 1969. – P. 348–356.
187. *Hopper, P.* Grammaticalization / P. Hopper, E. Traugott. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2003. – xx, 276 p.
188. *Hornby, A. S.* Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / A. S. Hornby. – 9th ed. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2015. – 1820 p.
189. *Hoye, L.* Adverbs and modality in English / L. Hoye. – London : Longman, 1997. – xii, 322 p.
190. *Hymes, D. H.* On Communicative Competence / D. H. Hymes // Sociolinguistics. Selected Readings / ed.: J. B. Pride, J. Holmes. – Harmondsworth, 1972. – P. 269–293.
191. *Jackendoff, R.* Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution / R. Jackendoff. – N. Y. : Oxford Univ. Press, 2003. – 504 p.
192. *Jackendoff, R.* Language. Consciousness, Culture : Essays on Mental Structure / R. Jackendoff. – Cambridge: MIT, 2007. – 403 p.
193. *Jary, M.* Imperatives / M. Jary, M. Kissine. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2014. – 336 p.
194. *Jeffries, L.* Stylistics / L. Jeffries, D. McIntyre. – N. Y. : Cambridge Univ. Press, 2010. – P. 226.

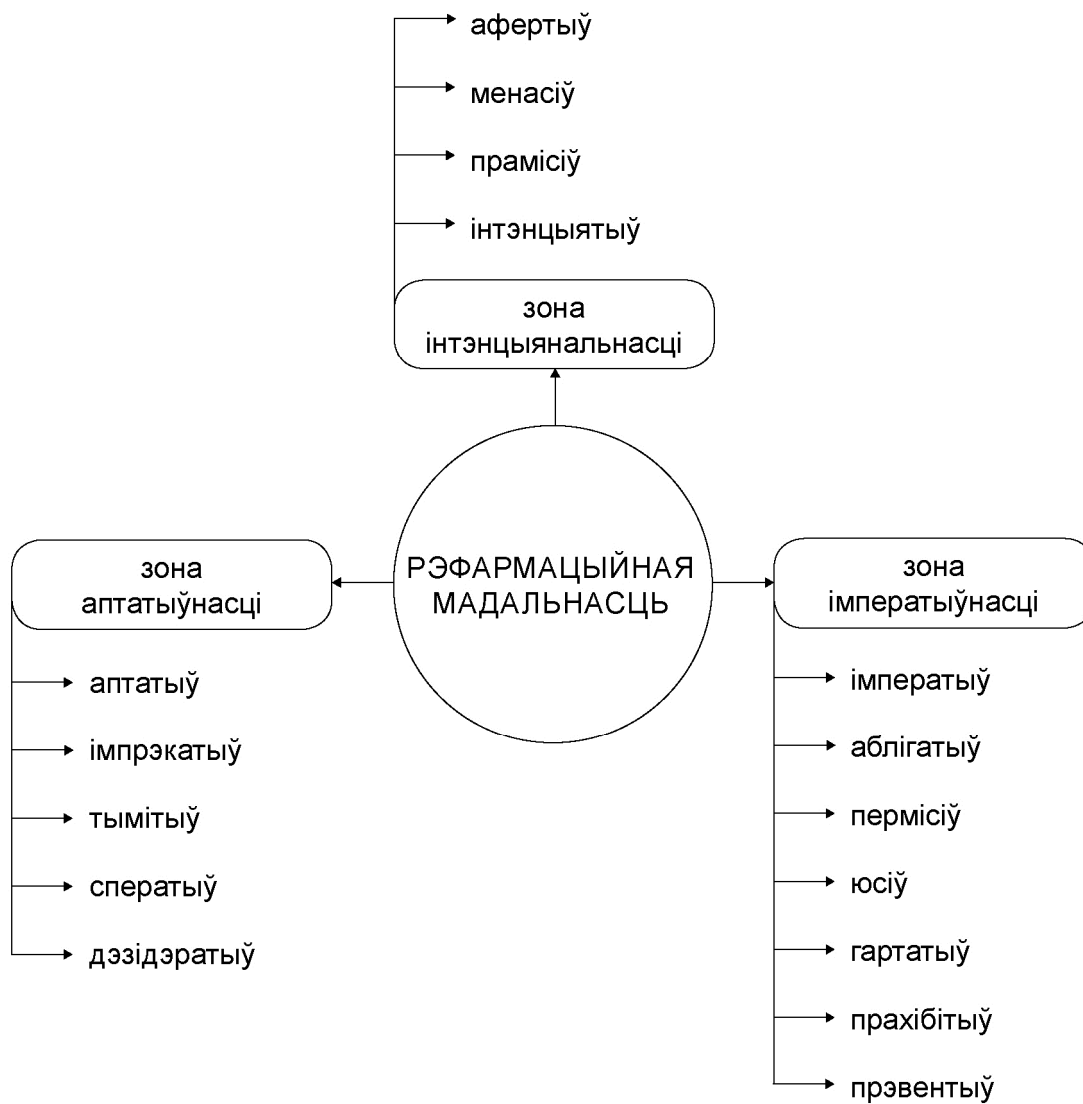
195. *Jing, Z.* Understanding volition / Z. Jing // *Philosophical Psychology*. – 2004. – Vol. 17, No. 2. – P. 247–273.
196. *Jing-Schmidt, Z.* The apprehensive: Fear as endophoric evidence and its pragmatics in English, Mandarin, and Russian / Z. Jing-Schmidt, V. Kapatsinski // *Journal of Pragmatics*. – 2012. – Vol. 44, No.4. – P. 346–373.
197. *Jacobs, J.* *English Fairy Tales* / J. Jacobs. – 3rd ed. rev. – N. Y. : G. Putnam's Sons, 1890. – 277 p.
198. *Jacobs, J.* More English fairy tales / J. Jacobs [Electronic resource]. – N. Y.; London : G. Putnam's Sons, 1992. – Mode of access : <https://archive.org/details/moreenglishfairy00jacorich>. – Date of access : 18.04.2018.
199. *Kasper, G.* Interlanguage pragmatics: An Introduction / G. Kasper, S. Blum-Kulka // *Interlanguage pragmatics* / ed.: G. Kasper, S. Blum-Kulka. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1993. – P. 3–19.
200. *König, E.* Speech Act Distinctions in Grammar / E. König, P. Siemund // *Language Typology and Syntactic Description* / ed. T. Shopen. – Cambridge, 2007. – P. 276–324.
201. *Kratzer, A.* The notional category of modality / A. Kratzer // *Words, worlds, and contexts: new approaches in word semantics* / ed.: H. J. Eikmeyer, H. Rieser. – Berlin ; N. Y., 1981. – P. 38–75.
202. *Krug, M. G.* Emerging English modals: a corpus-based study of grammaticalization / M. G. Krug. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2000. – xiv, 332 p.
203. *Kulick, D.* Language and desire / D. Kulick // *The Handbook of Language and Gender* / ed.: J. Holmes, M. Meyerhoff. – Malden. 2008. – P. 119–141.
204. *Kurylowicz, J.* The evolution of grammatical categories / J. Kurylowicz // *Diogenes*. – 1965. – Vol. 13, No. 51. – P. 55–71.
205. *Kurylowicz, J.* The inflectional categories of Indo-European / J. Kurylowicz. – Heidelberg : Carl Winter-Universitätsverlag, 1964. – 246 p.
206. *Lakoff, G.* *Metaphors we live by* / G. Lakoff, M. Johnsen. – 2nd ed. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 2003. – 276 p.
207. *Lakoff, G.* *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought* / G. Lakoff, M. Johnsen. – N. Y. : Basic Books, 1999. – xiv, 624 p.
208. *Leech, G. N.* *Meaning and the English verb* / G. N. Leech. – London : Longman, 1975. – 132 p.
209. *Li, R.* Modality in English and Chinese: a typological perspective / R. Li. – Boca Raton : Dissertation.com, 2004. – 372 p.
210. *Lichtenberk, F.* Apprehensional Epistemics / F. Lichtenberk // *Modality in Grammar and Discourse* / ed.: J. Bybee, S. Fleischman. – Amsterdam, 1995. – P. 293–327.
211. *Lyons, J.* *Semantics* : in 2 vol. / J. Lyons. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1977. – Vol. 2. – xiv, 373–897 p.
212. *Margulis, A.* Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings / A. Margulis, A. Kholodnaya. – Jefferson : McFarland, 2008. – 495 p.
213. *Markkanen, R.* Cross-Linguistic Studies in Pragmatic / R. Markkanen. – Jyväskylä : Jyväskylä Univ., 1985. – 100 p.
214. *Mensch, J. R.* Ethics and Selfhood: Alterity and the phenomenology of obligation / J. R. Mensch. – Albany : State Univ. of N. Y. Press, 2003. – 215 p.
215. *Murphy, R.* *English Grammar in Use: a self-study reference and practice book for intermediate* / R. Murphy. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1999. – 350 p.
216. *Murphy, K. M.* Willing contours Locating Volition in Anthropological Theory / K. M. Murphy, C. J. Throop // *Toward an Anthropology of the Will* / ed.: K. Murphy, C. J. Throop. – Stanford, 2010. – P. 1–27.

217. *Myhill, J.* The Discourse and Interactive Functions of Obligation Expression / J. Myhill, L. Smith // *Modality in Grammar and Discourse* / ed. J. Bybee, S. Flieschman. – Amsterdam, 1995. – P. 239–292.
218. *Narrog, H.* Modality, subjectivity, and semantic change: a cross-linguistic perspective / H. Narrog. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2012. – xiii, 333 p.
219. *Noonan, M.* Complementation / M. Noonan // *Language typology and syntactic description* : in 3 vol. / ed. T. Shopen. – Cambridge, 1985. – Vol. 2 : Complex constructions. – P. 42–140.
220. *Nordgren, L.* Greek Interjections: Syntax, Semantics and Pragmatics / L. Nordgren. – Berlin : De Gruyter Mouton, 2015. – 270 p.
221. *Nuyts, J.* Epistemic Modality, Language and Coneptualisation: a cognitive-pragmatic perspective / J. Nuyts. – Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamin, 2001. – 429 p.
222. *Nuyts, J.* Modality: overview and linguistic issues / J. Nuyts // *The expression of modality* / ed. W. Frawley. – Berlin ; N. Y., 2006. – P. 1–26.
223. *Olmen, D. V.* The imperative of intentional visual perception as a pragmatic marker. A contrastive study of Dutch, English and Romance / D. V. Olmen // *Pragmatic Markers and Pragmaticalization: Lessons from False Friends* / ed.: P. Lauwers, G. Vanderbauwhede, S. Verleyen. – J. Benjamins Publishing, 2012. – P. 95–116.
224. *Olmen, D. V.* The Imperatives of Visual versus Auditory Perception as Pragmatic Markers in English and Dutch / D. V. Olmen // *English Text Construction*. – 2010. – № 3(1). – P. 74–94.
225. *Olmen, D. V.* Imperatives and Directive Strategies from a functional-typological perspective. An introduction / D. V. Olmen // *Imperatives and Directive Strategies* / ed.: D.V. Olmen, S. Heinold. – Amsterdam ; Philadelphia, 2017. – P. 1–52.
226. *Palmer, F. R.* Modality and the English modals / F. R. Palmer. – London ; N. Y. : Longman, 1979. – 196 p.
227. *Palmer, F. R.* Mood and modality / F. R. Palmer. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2001. – xxi, 236 p.
228. *Pérez Hernández, L.* Grounding, semantic motivation, and conceptual interaction in indirect directive speech acts / L. Pérez Hernández, F. J. Ruiz de Mendoza // *Journal of Pragmatics*. – 2002. – Vol. 34, No. 3. – P. 259–284.
229. *Perkins, M. R.* Modal expressions in English / M. R. Perkins. – London : Frances Pinter, 1983. – 186 p.
230. *Pfenninger, S.* *Ǿer wæs* vs. *thâr was*: Old English and Old High German existential constructions with adverbs of place / S. Pfenninger // *Comparative Studies in Early Germanic Languages: With a focus on verbal categories* / ed.: G. Diewald, L. Kahlas-Tarkka, I. Wischer. – Amsterdam, 2013. – P. 263–288.
231. *Phakiti, A.* Approaches and Methods in Applied Linguistics Research / A. Phakiti, B. Paltridge // *Research Methods in Applied Linguistics: A Practical Resource* / ed.: B. Paltridge, A. Phakiti. – London, 2015. – P. 5–26.
232. *Pocs, E.* Miracles and Impossibilities in Magic Folk Poetry / E. Pocs // *Charms, Charmers and Charming: International Research on Verbal Magic* / ed. by J. Roper. – Basingstoke, 2008. – P. 27–53.
233. *Portner, P.* Modality / P. Portner. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2009. – 320 p.
234. *Putseys, Y.* Aspects of the Linguistic Action Scene with Tell / Y. Putseys // *The scene of linguistic action and its perspectivization by speak, talk, say and tell* / ed.: R. Dirven, L. Goossens, Y. Putseys. – Amsterdam, 1982. – P. 133–165.
235. *Recanati, F.* Pragmatics and Semantics / F. Recanati // *The handbook of pragmatics* / ed.: J. Verschuuren [et al.]. – Amsterdam, 2002. – P. 442–463.

236. *Roper, J.* Introduction: Unity and diversity in charms studies / J. Roper // *Charms, Charmers and Charming: International Research on Verbal Magic* / ed. J. Roper. – Basingstoke, 2008. – P. xiv–xxvii.
237. *Rycroft, C.* A critical dictionary of psychoanalysis / C. Rycroft. – 2nd ed. – London : Penguin, 1995. – 213 p.
238. *Salgado, E. F.* The pragmatics of requests and apologies : developmental patterns of Mexican students / E. F. Salgado. – Philadelphia : J. Benjamins, 2011. – 263 p.
239. *Schauer, G.* Interlanguage Pragmatic Development: the Study Abroad Context / G. Schauer. – London : Continuum, 2009. – 280 p.
240. *Schmidt, R.* Consciousness, Learning and Interlanguage Pragmatics / R. Schmidt // *Interlanguage pragmatics* / ed.: G. Kasper, S. Blum-Kulka. – Oxford, 1993. – P. 21–42.
241. *Searle, J. R.* A classification of illocutionary acts / J. R. Searle // *Language in Society*. – 1976. – Vol. 5, No.1. – P. 1–23.
242. *Searle, J. R.* Rationality in Action / J. R. Searle. – Cambridge ; London : MIT Press, 2003. – 320 p.
243. *Sinclair, J.* Towards an analysis of discourse: the English used by teachers and pupils / J. Sinclair, R. M. Coulthard. – London : Oxford Univ. Press, 1975. – 163 p.
244. *Slobin, D. I.* From “thought and language” to “thinking and speaking” / D. I. Slobin // *Rethinking linguistic relativity* / ed.: J. J. Gumperz, S. C. Levinson. – Cambridge Univ. Press, 1996. – P. 70–96.
245. *Sorensen, F.* Worlds or situations : a case based on modal operators as shifters / F. Sorensen // *On modality : papers from meet. and discussions in the Linguistic Circle of Copenhagen* / ed. M. Herslund. – Copenhagen, 1989. – P. 39–45.
246. *Stewart, G.* Death Sentences: Styles of Dying in British Fiction / G. Stewart. – Cambridge : Harvard Univ. Press, 1984. – 403 p.
247. *Strauss, E.* Dictionary of European Proverbs / E. Strauss. – N. Y. : Routledge, 1994. – 2036 p.
248. *Swan, M.* Practical English usage / M. Swan. – 2nd rev. ed. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1995. – 658 p.
249. *Swearingen, A.* Crossing the categorial divide. Imperative and interjection conversions in Romance / A. Swearingen // *Imperatives and Directive Strategies* // ed.: D. V. Olmen, S. Heinold. – Amsterdam : John Benjamins, 2017. – P. 291–317.
250. *Sweetser, E.* From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure / E. Sweetser. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1990. – xi, 174 p.
251. *Takahashi, H.* A cognitive linguistic analysis of the English imperative: with special reference to Japanese imperatives / H. Takahashi. – Amsterdam: John Benjamins, 2012. – xvii, 242 p.
252. *Takahashi, H.* A usage-based analysis of indirect directives in English (1): A preliminary quantitative survey / H. Takahashi // *The Annual Report on Cultural Science*. – 2014. – Vol.143. – P. 99–135.
253. *Talmy, L.* Force Dynamics in Language and Cognition / L. Talmy // *Cognitive Science*. – 1988. – Vol. 12, No.1. – P. 49–100.
254. The British National Corpus [Electronic resource]. – Mode of access : <http://corpus.byu.edu/bnc>. – Date of access : 2015–2018.
255. The Oxford advanced learner’s dictionary of current English / comp. A. S. Hornby. – 7th ed. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2005. – 2106 p.
256. The Oxford Dictionary of Pragmatics / Y. Huang. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2012. – 352 p.
257. The Oxford Dictionary of Proverbs / ed. J. Speake. – Oxford Univ. Press Inc. – 2008. – 625 p.

258. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics / ed.: D. Geeraerts, H. Cuyckens. – Oxford Univ. Press, 2007. – 1368 p.
259. The Penguin dictionary of psychology / ed. A. S. Reber. – London : Penguin, 1995. – 880 p.
260. The Philosophy of Free Will: Essential Readings From The Contemporary Debates / ed.: P. Russell, O. Deery. – Oxford ; N. Y. : Oxford Univ. Press, 2013. – 542 p.
261. *Throop, C. J.* In the Midst of Action / C. J. Throop // Toward an Anthropology of the Will / ed.: K. Murphy, C. J. Throop. – Stanford, 2010 – P. 28–49.
262. *Timberlake, A.* Aspect, tense, mood / A. Timberlake // Language typology and syntactic description : in 3 vol. / ed. T. Shopen. – Cambridge, 2007. – Vol. 3. – P. 280–332.
263. *Trask, R. L.* A dictionary of grammatical terms in linguistics / R. L. Trask. – N. Y. : Routledge, 1993. – ix, 335 p.
264. *Verplaetse, H.* What you and I want: a functional approach to verb complementation of modal WANT TO / H. Verplaetse // Modality in contemporary English / ed.: R. Facchinetti, M. Krug, F. Palmer. – Berlin ; N. Y., 2003. – P. 151–191.
265. *Waldenfels, R.* The Grammaticalization of ‘Give’ + Infinitive: a Comparative Study of Russian, Polish, and Czech / R. Waldenfels. – Berlin : De Gruyter Mouton, 2012. – 334 p.
266. *Waldenfels, R.* ParaSol, a Corpus of Slavic and Other Languages / R. Waldenfels, R. Meyer [Electronic resource]. – 2006. – Mode of access : www.parasol.unibe.ch. Bern, Regensburg. – Date of access : 24.02.2018.
267. *Westney, R* Modals and periphrastics in English : an investigation into the semantic correspondence between certain English modal verbs and their periphrastic equivalents / R. Westney. – Tübingen : Niemeyer, 1995. – 225 p.
268. *Wierzbicka, A.* English speech act verbs: a semantic dictionary / A. Wierzbicka. – Sydney : Academic Press, 1987. – 397 p.
269. *Wierzbicka, A.* Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction / A. Wierzbicka. – Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 1991. – xxix, 502 p.
270. *Wierzbicka, A.* Semantics: Primes and Universals / A. Wierzbicka. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1996. – 512 p.
271. *Wierzbicka, A.* The Semantics of Modality / A. Wierzbicka // Folia Linguistica. – 1987. – Vol. 21, No. 1. – P. 25–44.
272. *Wittgenstein, L.* Last writings on the philosophy of psychology : in 2 vol. / L. Wittgenstein ; ed.: G. H. von Wright, H. Nyman. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1996. – Vol. 1 : Preliminary studies for part II of the Philosophical investigations. – 148 p.
273. *Xrakovskij, V. S.* Hortative constructions / V. S. Xrakovskij // Language typology and language universals : an intern. handb. : in 2 vol. / ed.: M. Haspelmath [et al.]. – Berlin, 2001. – Vol. 2. – P. 1028–1038.

Семантычныя падтыпы (кагнітыўна-маўленчыя тактыкі)
рэфармацыйнай мадальнасці



Агульныя і ўнікальныя семы лексічных адзінак
аптатыўнасці беларускай і англійскай моў

Унікальныя семы		Агульныя семы		Унікальныя семы
прыхільнасць	Беларуская мова	хаценне	Англійская мова	адсутнасць/ недахоп пажаданага аб'екта, дзеяння
спакуслівасць		імкненне/намер		
парада		інтэнсіўнасць		туга/нуда
навязлівасць		высокая ступень гіпатэтычнасці ажыццяўлення жадання		шкадаванне
папярэдняе знаёмства з аб'ектам жадання		нястрыманасць/ нецярыплівасць		загаднасць
		працягласць жадання		зневажальнасць
		ненасытнасць/ празмернасць		упрошванне
		выказванне пажаданняў		патаемнасць жадання
		зайздрасць		пяшчотнасць
		аддаленасць аб'екта жадання ад моўцы		функцыянальна- стылістычная сема афіцыйнасці
		сексуальнае жаданне		
		функцыянальна- стылістычная сема размоўнасці		

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Глава 1. Анталагічная і лінгвістычная сутнасць катэгорыі волевыяўлення як складніка зоны ірэальнасці	6
1.1. Антагенез волі ў філасофскіх канцэпцыях	6
1.2. Псіхалагічныя падыходы да феномена волі	11
1.3. Воля ў канцэптасферы носьбітаў беларускай і англійскай моў	15
1.3.1. Кампанент волі ў семантыцы наўмыснасці/ненаўмыснасці	34
1.3.2. Волевыяўленне ў адносінах да мадальнасці і ірэальнасці	48
Вывады па главе 1	58
Глава 2. Кагнітыўна-прагматычны падыход да семантыкі волевыяўлення ў супастаўляльным аспекце і метадалагічныя прынцыпы даследавання	60
2.1. Кагнітыўныя механізмы канцэптуалізацыі волевыяўлення	60
2.2. Прагматычныя асновы стратэгіі волевыяўлення	64
2.3. Семантычныя змены ў развіцці мадальных значэнняў волевыяўлення	67
2.3.1. Працэс граматыкалізацыі і яго механізмы	67
2.3.2. Граматыкалізацыя ядзерных дзеясловаў аптатыўнасці (<i>хацець</i> і <i>want</i>)	70
2.3.3. Працэс прагматыкалізацыі і яго асаблівасці ў беларускай і англійскай мовах	74
2.4. Тыпалагічныя патрабаванні да разгляду моўных сродкаў рэалізацыі волевыяўлення пры супастаўляльных даследаваннях	79
Вывады па главе 2	81
Глава 3. Субзоны рэфармацыйнай мадальнасці ў беларускай і англійскай мовах	83
3.1. Тэарэтычныя асновы рэфармацыйнай мадальнасці	83
3.2. Субзона аптатыўнасці ў беларускай і англійскай мовах	86
3.2.1. Семантыка і прагматыка субзоны аптатыўнасці ў беларускай і англійскай мовах	88
3.2.1.1. Функцыянаванне жадання праз прызму экзістэнцыяльнасці	99
3.2.1.2 Функцыянаванне жадання ў свядомасці носьбітаў беларускай і англійскай моў	107
3.2.2. Кагнітыўна-маўленчыя тактыкі субзоны аптатыўнасці	114
3.2.2.1. Аптатывы	114
3.2.2.2. Імпрэкатывы і дэзідэратывы	117
3.2.2.3. Тымітывы і сператывы	121

3.3. Субзона імператыўнасці ў беларускай і англійскай мовах.....	129
3.3.1. Семантыка і прагматыка субзоны імператыўнасці ў беларускай і англійскай мовах	129
3.3.2. Функцыянаванне імператыўнай формы як фактар пашырэння яе семантыкі	144
3.3.3. Кагнітыўна-маўленчыя тактыкі субзоны імператыўнасці.....	152
3.3.3.1. Юсівы, гартатывы і аблігатывы	152
3.3.3.2. Прахібітывы	154
3.3.3.3. Пермісівы і прэвентывы	155
3.3.3.4. Інтэр'ектывы	156
3.4. Субзона інтэнцыянальнасці ў беларускай і англійскай мовах	160
3.4.1. Семантыка і прагматыка субзоны інтэнцыянальнасці ў беларускай і англійскай мовах	160
3.4.2. Кагнітыўна-маўленчыя тактыкі субзоны інтэнцыянальнасці	162
3.4.2.1. Інтэнцыятывы	162
3.4.2.2. Менасівы	164
3.4.2.3. Прамісівы	166
3.4.2.4. Афертывы	167
3.5. Субзоны рэфармацыйнай мадальнасці беларускай мовы ў супастаўленні з субзонамі англійскай мовы	168
Вывады па главе 3	174
Заклучэнне	178
Літаратура.....	183
Дадатак А.....	196
Дадатак Б	197

Навуковае выданне

Гапеева Вольга Міхайлаўна

**СЕМАНТЫКА ІРЭАЛЬНАСЦІ:
ВОЛЕВЫЯЎЛЕННЕ
Ў БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОВАХ**

Адказны за выпуск *В. М. Гапеева*

Ст. карэктар *С.А. Іванова*
Камп'ютарная вёрстка *Т. С. Салаўёвай*

Падпісана ў друк 25.09.2019. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс. Рызаграфія. Ум. друк. арк. 11,63. Ул.-выд. арк. 13,11. Тыраж 100 экз. Заказ 39.

Выдавец і паліграфічнае выкананне : установа адукацыі «Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт». Пасведчанне пра дзяржаўную рэгістрацыю выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў ад 02.06.2017 г. № 3/1499. ЛПІ № 02330/458 ад 23.01.2014 г. Адрас: вул. Захарава, 21, 220034, г. Мінск.